

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Міністерство освіти і науки України

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЕМЕНЧУК СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94:257.2(477.4)“-11/+12”(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСЕРЕДКИ ЯЗИЧНИЦТВА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ
ПОДНІСТРЯНЩИНИ (ХІ СТ. ДО Н.Е. – ХІІІ СТ. Н.Е.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

С. О. Семенчук

Науковий керівник: **Якубовський Василь Іванович**, кандидат історичних наук, доцент.

Кам'янець-Подільський – 2018

АНОТАЦІЯ

Семенчук С. О. Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2018.

У дисертації розкрито картину історичного скупчення осередків язичництва на лівобережжі Середньої Подністрянщини, починаючи від доби пізньої бронзи до розвиненого середньовіччя.

Дослідження структурно складається зі вступу, чотирьох розділів (кожен із них поділено на три підрозділи: розділ третього містить чотири підрозділи), а також прикінцевих висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Ця структура забезпечує комплексний підхід у висвітленні теми, відповідає вимогам, які висувають до кандидатських дисертацій, дозволяє об'єктивно, на основі сучасної методології та комплексу джерел, досягти поставленої мети й дослідницьких завдань. Вона допомагає здійснити наукову картографію поширення язичницьких осередків на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Джерельна та фактологічна основа роботи ґрунтується на опублікованих, неопублікованих та археологічних джерелах.

До опублікованих джерел насамперед належать літописні зводи, праці зарубіжних мандрівників, письменників, істориків, географів та хроністів. Значне місце в дослідженні займають матеріали відділу рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та енциклопедичні каталоги за певними напрямками.

Неопубліковані джерела, залучені до цього дослідження, уміщують першочергово матеріали інституту археології НАН України, фонди Державного архіву Хмельницької області, наукові архіви Кам'янець-Подільського державного

історичного музею-заповідника, Хмельницького та Вінницького обласних краєзнавчих музеїв, Заліщицького районного комунального культурно-освітнього закладу, краєзнавчого музею, наукового архіву археологічної лабораторії та фотофонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. До неопублікованих джерел додано також облікову документацію наукового архіву відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

На основі історіографічного аналізу наукової літератури українських і зарубіжних авторів у роботі з'ясовано сучасний стан вивчення історії осередків язичництва на лівобережжі Середньої Подністрянщини та перспективні напрямки її подальшого студіювання. Завдяки численному обсягу джерел і використаних матеріалів удалося створити інформаційно насичений та репрезентативний науковий комплекс для усесторонньої реконструкції досліджуваної теми. У роботі аргументовано доцільність проблематики, сформовано теоретико-методологічні підходи для вивчення обраної наукової проблеми.

На основі вивчення наукової літератури, залученого фактичного матеріалу доведено, що осередки язичництва мали важливе значення в духовному житті язичницького населення регіону.

Невід'ємним складником язичницької релігії є поховальний обряд, який відіграв на території лівобережжя Середньої Подністрянщини ключову роль у зв'язках давнього населення краю із потойбічним світом і в добу пізньої бронзи, і в наступні історичні епохи аж до розвиненого середньовіччя включно. Йдеться, зокрема, про обряд кремації із похованням покійників в урнах на ґрунтових могильниках. Такий поховальний обряд яскраво віддзеркалює язичницька людність білогрудівської історико-культурної спільноти, де спостерігаються два типи поховальної обрядовості – кремації та інгумації. Поховання здійснювалися й у курганних насипах, і в ґрунтових могилах. Це підтверджують досліджені могильники поблизу сіл Печера та Білий Камінь, що на Вінниччині. Особливістю поховального звичаю осередків білогрудівської історико-культурної спільноти

є наявність зольників, пов'язаних з культом вогню, зосереджених біля міст Гайсин, Вінниця, Могилів-Подільський та Кам'янець-Подільський.

Проаналізовано поховальні звичаї населення ранньоскіфського часу. Серед поодиноких курганів вирізняються насип поблизу с. Врублівці, у якому виявлено обряд тілопокладення, та курган поблизу с. Миньківці, де зафіксовано обряди тілопокладення і тілоспалення.

Курганні групи в досліджуваному регіоні демонструють курганний тип поховань, який нерідко мав в основі дерев'яні усипальниці із вимощеною кам'яною підлогою (Іванківці, Колодіївка, Лоївці, Тарасівка, Теклівка, Чабанівка, Шутнівці). У цій групі важливе місце посідав обряд тілоспалення, але мав місце і поховальний звичай тілопокладення. Інколи зафіксовано наявність кам'яних доріжок до кургану (Теклівка). Крім того, у регіоні спостерігається цікавий тип поховального обряду, який своїм генетичним корінням сягає епохи бронзи, – поховання в кам'яних ящиках або скринях (Колодіївка, Малинівці, Мервинці). У поховальному обряді ранньоскіфського часу трапляються й ґрунтові могили. Такий тип поховань фіксують матеріали із Бернашівського могильника, де досліджено 42 ґрунтових поховання і три кургани з кам'яними конструкціями в насипі. Схожий тип захоронень у поховальній камері підкурганної поверхні, але з різницею в поховальному обряді, вивчено біля сіл Мишків – тілопокладення, Зозулинці – тілоспалення, що символізує звичай очищення вогнем душі померлого.

Поховальний звичай язичницького населення черняхівської історико-культурної спільноти віддзеркалюють ґрунтові могильники, які виявляють поховальний звичай біритуалізму: тілоспалення, тілопокладення і кенотафи. Такий тип поховального обряду мають могильники, залучені автором до дисертаційного дослідження, поблизу сіл Думанів, Малинівці, Раковець-Чеснівський, Рідкодуби, Ружичанка, Устя, Чернилів-Руський. Переважна більшість поховань супроводжується порівняно багатим речовим інвентарем, керамічним посудом із залишками жертвовної їжі, що свідчить про його язичницьку спрямованість. Поховальний звичай біритуалізму серед язичницького

населення черняхівської історико-культурної спільноти регіону засвідчує перевагу обряду тілоспалення, на що вказує звичай посипати тіло померлого вугликами та попелом з ритуального вогнища.

Поховальний обряд давньоруської доби досліджено на матеріалах язичницьких поховальних осередків XI–XIII ст. У зазначену добу було виділено два типи поховального обряду – язичницький і християнський. Язичницький представлено матеріалами курганних могильників, досліджених поблизу с. Городниця та Сокілець.

Курганний могильник із с. Городниця мав ознаки поховального обряду в підкурганній поверхні: кенотафи і поховальні ями із жертвовною їжею в кружальному посуді XII ст.

Подібний язичницький поховальний обряд зафіксовано на курганному могильнику поблизу с. Сокілець в урочищі Могилки. В одному із курганів на давній поверхні довкола нього виявлено кам'яний кромлех, де простежено залишки поминального вогнища з орієнтацією кістяка на північний захід. В урочищі Батарєя значну частину могильника складала ґрунтові могили, перекриті зверху плитами, які є язичницьким елементом сприйняття світу. В окремих випадках виявлено потривожений кістяк, пов'язаний з язичницьким ритуалом жертвоприношення півня, в іншому – під головою похованого знайдено камінь-подушку. Віддзеркаленням перемоги християнства над язичництвом було відкриття залишків християнської святині (церкви) на язичницькому могильнику XII ст.

Християнський тип поховального обряду демонструють могильники поблизу сіл Бакота, Жванець, Зозулинці, Карачківці, Тимків, Угриньківці. Похованих зафіксовано в дерев'яних домовинах і без них, кістяки перебували у випростаному положенні головою на захід, руки були зімкнуті на грудях чи тазі або витягнуті вздовж тіла. Супровідного інвентарю, крім прикрас і деталей одягу, не виявлено. Інколи в засипці могил траплялися вуглики, попіл та фрагменти давньоруської кераміки. Вивчені матеріали вказують на існування та переплетення двох поховальних обрядів – язичницького і християнського.

Увагу приділено також висвітленню наукової інформації, що стосується священних місць дохристиянських часів у світоглядній системі мешканців краю. Цим місцям було відведено сакральну роль, адже безпосередньо на них здійснювали язичницькі ритуальні обряди та богослужіння.

Автор поділяє їх на чотири відмінних типи – святилища-житла й святилища відкритого типу, жертовники-капища, городища-святилища і наскальні ритуальні об'єкти. Розглянуто будову вказаних язичницьких осередків та їхнє облаштування.

Святилище-житло відкрито поблизу с. Горошова, де на ранньосередньовічному селищі зафіксовано залишки культової споруди з ритуальною ямою та слідами вогнища і жертвоприношень.

До святилищ відкритого типу належать три осередки: Іванківці, Велика Слобідка, Ставчани. Одним із головних атрибутів є комплекс ритуальних споруд: ям, вогнищ, жертовників. Крім того, здійснено історичну реконструкцію Іванковецького та Ставчанського святилищ, по центру яких стояв ідол, навколо якого горіли жертвні вогнища. З'ясовано, що згадані культові осередки, зазвичай, були пов'язані із уособленням певного язичницького божества. Особливістю є те, що святилища переважно розташовувались за межами сучасних населених пунктів, в ареалі поширення черняхівських поселень на підвищеннях із використанням місцевого каменю-вапняку.

Звернуто увагу на важливі місця для відправ язичницьких ритуалів і церемоній, до яких належать жертовники-капища. У регіоні ці осередки язичництва відомі поблизу населених пунктів Бакота (урочища Пушкарівка, На Клині), Бедриківці, Гораївка, Городок, Устя. Суттєвою ознакою жертовників-капищ є наявність округлої кам'яної вимостки із залишками довготривалого використання ритуального вогню, жертвної їжі, фрагментами керамічних виробів. Округла форма капищ, вивчених у регіоні, могла символізувати солярний знак. Очевидно, язичницька людність регіону здійснювала жертвоприношення богу сонця. Свідченням історичної тяглості в регіоні, починаючи від доби пізньої бронзи і до початку другої половини I тис. н.е., є вивчені жертовники-капища.

Значне місце у світогляді давніх слов'ян посідають городища-святилища (Богит, Говда, Звенигород, Іванківці), яким відведено особливу роль – збереження язичницьких традицій в регіоні у часи примусової християнізації аж до XIII ст. Специфічною ознакою таких городищ-святилищ є, безперечно, їхнє розташування на підвищеннях, складне планування, розчленована система оточуючих довколишніх валів і ровів, відсутність ознак постійного проживання, різноманітність відкритих на городищах культових споруд та масовість різноманітних жертвоприношень.

Окремо висвітлено інформацію про наскальні ритуальні об'єкти, поширені в регіоні. До них належать жертвна кам'яна плита із Міжгір'я, наскальний рельєф з Буші, печерний скит (рельєфне зображення людського лику) поблизу с. Городок, шестикутна кам'яна плита із с. Чабанівка. Група цих осередків безпосередньо пов'язана з камінням, що виявляло згідно з язичницькими уявленнями магічну та сакральну силу. Тому мешканці лівобережжя Середньої Подністрянщини здійснювали тут ритуальні обряди у дохристиянські часи.

Окремий аспект досліджуваної теми складають кам'яні культові божества, виявлені та досліджені в регіоні. Вивчено й проаналізовано 26 зразків кам'яної монументалістики. Досліджено їхню атрибутивну та семантичну спрямованість, з'ясовано матеріал, з якого їх виготовлено.

Скульптури поділено на менгіри: Бабинці, Мишків (два твори); кам'яні стели: Бакота (урочище На Клині), Колодрибка, Ставчани, Чабанівка; фалоподібні камені: Бакота (урочище Пушкарівка), Березівка 2, Блищанка, Раковець-Чеснівський, Сокілець, Суржинці; антропоморфні скульптури: Березівка, Губин, Іванківці (три скульптури), Калюс, Кременна, Крутилів, Личківці, Нижчий Ольчедаїв, Пижівка, Ставчани, Юрківці, указані зразки – це мистецькі твори високого, самобутнього рівня в історичну добу від XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше на основі сучасних загальнонаукових і спеціальних методів здійснено комплексне дослідження окремих аспектів язичницької релігії населення лівобережжя Середньої Подністрянщини в XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е. Результати

дослідження дали підстави для обґрунтування важливих теоретичних положень, які і виносяться на захист. Наявна джерельна база досить повно віддзеркалює історичні події та явища в зазначений період, а також є достатньо репрезентативною для вивчення означеної проблеми та повністю забезпечує об'єктивність викладення. Висвітлено нові іконографічні дані та атрибутивні особливості окремих кам'яних антропоморфів на території лівобережжя Середньої Подністрянщини. Уперше до наукового обігу внесено відкриття автора стосовно кам'яних скульптур із сіл Березівка, Пижівка Новоушицького району Хмельницької області і с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області.

Практичне значення отриманих результатів. У контексті вищезначеного матеріал, зібраний у дисертації, та висновки можуть бути використані в галузі науково-дослідної діяльності – для подальшого вивчення історії язичництва Південно-Західної України та підготовки узагальнювальних праць та монографій. У навчальному процесі матеріали дисертації можуть слугувати основою вивчення загальних і спеціальних курсів із давньої історії України, зокрема історії дохристиянської релігії Правобережної України. Матеріали цього дослідження також слугуватимуть джерелом у пам'яткоохоронній сфері для обліку і збереження осередків язичництва регіону.

Ключові слова: Середня Подністрянщина, осередок, язичництво, поховання, кремація, інгумація, святилище, капище, жертovníк, менгір, ідол, антропоморф, стела, скульптура, божество.

SUMMARY

Semenchuk S.O. Pagan centres of the left bank of Middle Dniester region (XI century BC – XIII century AD) – The manuscript.

Thesis for the scientific degree of Candidate of Historic Sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Ohienko Kamianets-Podilsky National University, Kamianets-Podilsky, 2018.

The thesis reveals a picture of the historical accumulation of pagan centres on the left bank of Middle Dniester region from the late Bronze Age to the developed Middle Ages.

The structure of research consists of an introduction, four chapters (each of them is divided into three subdivisions), the final conclusions, list of resources and literature and appendices. This structure provides a comprehensive approach in covering the topic, meets the requirements which are demanded of the candidate's theses, allows objectively on the basis of modern methodology and set of sources achieving the set goals and research tasks. It helps make scientific mapping of the pagan centres spreading on the left bank of Middle Dniester region.

The source and factual basis of the work is based on published, unpublished and archaeological sources.

Chronicles, works of foreign travellers, writers, historians, geographers and chroniclers primarily belong to the published sources. A significant place in the research is occupied by materials of the rare publications department of the library of Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University and encyclopaedic catalogues for certain areas.

Unpublished sources involved in this research contain primarily materials of Archaeological Institute of NAS of Ukraine, funds of the State Archives in Khmelnytsky region, scientific archives of Kamianets-Podilsky State Historical museum-preserve, Vinnytsia and Khmelnytsky regional local history museums, communal Zalischyky district cultural and educational institution, local history museum, scientific archive of archaeological laboratory and photo funds of educational and scientific laboratory of

Ethnology in Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University. Accounting documents of the scientific archive of historic and cultural monuments protection department at the Department of culture, nationalities, religions and tourism of Khmelnytsky Region State Administration are also added to the unpublished sources.

On the basis of historiographical analysis of scientific literature of Ukrainian and foreign authors the work reveals modern state of studying the history of pagan centres on the left bank of Middle Dniester region and promising areas for its further study. Thanks to a great number of sources and used materials we were able to create informative and representative scientific complex for a comprehensive reconstruction of the investigated subject. The paper substantiated the expediency of the subject, formed theoretical and methodological approaches to studying chosen scientific issue.

On the basis of scientific literature, involved factual material we proved that pagan centres were important in the spiritual life of the pagan population of the region.

An integral component of the pagan religion is the funerary rite, which in the territory of the left bank of Middle Dniester region played key role in relations of the ancient population of the region with the other world in the late Bronze Age and the following historical periods up to the developed Middle Ages, inclusive. In particular, it is the rite of cremation with the burial of the dead in urns on an ancient burial ground. Such funerary rite clearly reflects pagan population of Bilogrudiv historical and cultural community, where there are two types of funerary rite – cremation and inhumation. Burials were made in tumuli and in ground graves. It is confirmed by investigated burial grounds near Pechera and Bilyy Kamin' villages. The peculiarity of the funerary rite of the centres of Bilogrudiv historical and cultural community is the existence of ashpits associated with the cult of fire concentrated around Haisyn, Vinnytsia, Mohyliv-Podil's'kyy and Kamianets-Podilsky.

Burial habits of the population in the Early-Scythian time were analyzed. Among the rare tumulus we distinguish the mound near Vrublivtsi village, which revealed the ritual of inhumation and the tumulus near Myn'kivtsi village where we detected the ritual of inhumation and cremation.

Tumuli groups in the studied region show tumulus type, which often had wooden tombs with a stone paved floor as its bases (Ivankivtsi, Kolodiyivka, Loyivtsi, Tarasivka, Teklivka, Chabanivka and Shutnivtsi). The ritual of cremation had an important place in this group as well as a habit of inhumation. Sometimes stone paths leading to the tumulus are observed (Teklivka). Besides an interesting type of funerary rite is observed in this region, which has its genetic roots in the Bronze Age, burial in stone boxes or chests (Kolodiyivka, Malynivtsi, Mervyntsi). Ground graves also occur in the funerary rite of Early-Scythian time. This type of burial places is recorded in materials of Bernashivskuy burial mound where 42 ground burial places and three tumuli with stone constructions were studied. A similar type of burial in a burial chamber under the tumulus surface, but with the difference in a funerary rite, was studied near Myshkiv village – inhumation, Zozulyntsi village – cremation that symbolizes a habit of cleaning the soul of the deceased by fire.

Funerary rite of the pagan population of Chernyakhov historical and cultural community is reflected in burial grounds that reveal funerary rite of biritualism: cremation, inhumation and cenotaph. This type of funerary rite is observed in ancient burial grounds, which were included by the author to the dissertation research, near Dumaniv, Malynivtsi, Rakovets'-Chesnivs'kyy, Ridkoduby, Ruzhychanka, Ustyia, Chernyliv-Rus'kyi villages. The majority of inhumation burials are accompanied by relatively rich grave goods, ceramic wares with the remains of sacrificial meals, which indicates its pagan orientation. Burial habit of biritualism among the pagan population of Chernyakhiv historical and cultural community of the region demonstrates the preference to the cremation rite, as indicated by the habit to dust the dead body by the coals and ashes from the ritual fire.

Funerary rite of Old Rus era was studied on the materials of pagan burial centers of XI–XIII centuries. In the mentioned days two types of funerary rites – pagan and Christian were allocated. The pagan rite is presented by the materials of tumuli mounds examined near Horodnytsya and Sokilets villages.

Tumuli mound from Horodnytsya village had some features of a funerary rite under the tumulus surface: cenotaphs and burials pits with sacrificial food in wheel

ceramics of XII century.

Similar pagan funerary rite was found at a tumulus mound near Sokilets village in the natural boundary Mohylky. A stone cromlech was found in one of the tumulus on the ancient surface around the grave where the remains of funeral hearth with northwest oriented skeleton were seen. In Batareya natural boundary ground graves constituted a significant part of the burial ground; they were covered on top with slabs which are an element of pagan worldview. In some cases a disturbed skeleton was found associated with pagan ritual of a rooster sacrifice, in the other a stone-pillow was found under the head of a buried. A reflection of a victory of Christianity over paganism was the discovery of the remnants of the Christian holy place (church) on a pagan burial place from XII century.

Christian type of the funeral rite is seen at the burial grounds near the village Bakota, Zhvanets', Zozulyntsi, Karachkivtsi, Tymkiv, Uhryn'kivtsi. The buried were found in wooden coffins and without them, the skeletons were in straightened position with their heads westward; their hands were closed over their chests or pelvis or extended along the body. Accompanying goods, except for ornaments and clothing details were not found. Occasionally there were small pieces of coal, ash and fragments of the Old Rus ceramics in the ground of graves. Studied materials of the ancient Rus burial grounds indicate the existence and intertwining of two funerary rites - pagan and Christian.

The attention is also paid to the coverage of scientific information regarding the holy places of pre-Christian times in a world-view system of inhabitants of the region. These places were given the sacred role, because pagan rituals and worships were performed exactly at those places.

The author divides them into four distinct types – household shrines, open type shrines, altars-pagoda, settlement-shrines and rock ritual objects. The structure of these pagan centers and their arrangement are studied.

Household shrine was discovered near the village Horoshova, where the remnants of a religious structure with ritual pit and traces of hearth and sacrifices were found at the early medieval settlement.

Three centers such as Ivankivtsi, Velyka Slobidka, Stavchany belong to open type shrines. One of the main features of the mentioned shrines is a complex of ritual structures: pits, hearths and altars. Besides historical reconstruction of shrines was made in Ivankivtsi and Stavchany. The center of shrines of mentioned type was the idol that stood in the center of the ritual area surrounded by burning sacrificial fire. It has been found that these religious centers were usually associated with a personification of a particular pagan deity. The peculiarity is that shrines mainly were outside modern settlements, in the area of spreading Cherniakhiv settlements on the heights using local limestone.

We paid attention to the important places of pagan rituals worship and ceremonies that include altars-pagoda. In the region these centers of paganism are known near the settlements of Bakota (natural boundary Pushkarivka, Na Klyni), Bedrykivtsi, Horayivka, Horodok, Ustya. An essential feature of altars-pagoda is the presence of round stone paving with the remains of durable use of ritual fire, sacrificial meal and fragments of pottery. The rounded shape of pagodas studied in the region, could symbolize the solar sign. Obviously, pagan population in the region made sacrifices to the sun god. The studied altars-pagodas are the evidence of historical continuity in a region beginning from Late Bronze Age till the beginning of the second half of 1st thousand AD.

An important place is occupied by the settlement-shrines (Bohyt, Hovda, Zvenyhorod, Ivankivtsi), which were given a special role to preserve pagan traditions in the region at the time of forced Christianization until the thirteenth century. A specific feature of such settlements-shrines is, of course, their location on the heights, complex planning, divided system of surrounding nearby walls and ditches, no signs of permanent residence, a variety of open places of worship at the settlement and mass character of various sacrifices.

We give also information about rock ritual objects widespread in the region. Stone slab from Mizhhirya, rock relief from Bush, cave monastery (relief image of a human face) near Horodok village, hexagonal stone slabs from Chabanivka village belong to them. A group of these centers is directly connected with the stones that had magical

and sacred power according to pagan beliefs. Therefore, the inhabitants of the left bank of Middle Dniester region worshiped these centers in pre-Christian times.

Stone religious deities discovered and studied in the region make up separate aspect of the studied subject. 26 samples of rock monuments were studied and analyzed. Their attributive and semantic meaning was studied; the material from which they were made was clarified.

Sculptures were divided into menhirs: (Babyntsi, Myshkiv (two pieces)); stone steles: (Bakota (natural boundary Na Klyni), Kolodrybka, Stavchany, Chabanivka); phallic stones (Bakota (natural boundary Pushkarivka), Berezivka 2, Blyshchanka, Rakovets'-Chesnivs'kyy, Sokilets', Surzhentsi); anthropomorphic sculptures (Berezivka, Hubyn, Ivankivtsi (three sculptures), Kalyus, Kreminna, Krutylyv, Lychkivtsi, Nyzhchyy Ol'chedayiv, Pyzhivka, Stavchany, Yurkivtsi), listed samples are an artwork of high, original level dated from the XI century B.C. to the XIII century A.D.

Scientific novelty of the results of the dissertation research consists in the fact that for the first time using modern general scientific and special methods a complex research of certain aspects of pagan religion of the population of the left bank of Middle Dniester region XI century BC – XIII AD was carried out. The results of the research gave grounds for justifying significant theoretical positions, which are submitted for the thesis defense. The current source base quite completely reflects historical events and phenomena in the period and is sufficiently representative to study the abovementioned issue and provides a complete impartiality of the presentation. New iconographic data and attributive features of individual stone anthropomorphic sculptures on the territory of the left bank of Middle Dniester region are covered. Author's discoveries regarding the stone sculptures from Berezivka, Pyzhivka villages, Novoushitya district, Khmelnytsky region and Hubyn village, Starokostyantyniv district, Khmelnytsky region were introduced into scientific circulation for the first time.

Practical value of the results.

In the context of the above mentioned the material collected in the thesis and conclusions can be used in the field of scientific and research activities – for further study of the history of paganism in South-Western Ukraine and the preparation of

generalizing works and monographs. In the educational process the thesis materials may be the basis for studying general and specialized courses in the ancient history of Ukraine, in particular, the history of pre-Christian religion of the Right-Bank Ukraine. The materials of this research will also serve as a source in the monument protection field for accounting and preserving pagan centers of the region.

Key words: Middle Dniester region, center, paganism, burial, cremation, inhumation, shrine, pagoda, altar, menhir, idol, anthropomorphic sculpture, stele, sculpture, deity.

СПИСОК
ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
СЕМЕНЧУКА СЕРГІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА

Статті у фахових виданнях:

1. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури епохи бронзи лівобережної частини Середнього Подністров'я // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 172–177.
2. Семенчук С. О. До історії досліджень Пижівського антропоморфа // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2011. Вип. 4: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 252–259.
3. Семенчук С. О. З історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Подністров'я // Гуманітарний журнал. 2012. № 4. С. 60–66.
4. Семенчук С. О. Язичницькі святилища ранньосередньовічної доби в Середньому Подністров'ї // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Вид-тво Оіюм, 2012. Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. С. 390–397.
5. Семенчук С. О. Поховальні пам'ятки – як джерело вивчення історії населення межиріччя середньої течії Дністра та Південного Бугу в II-V ст. н.е. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2013. Вип. 6: На пошану проф. А. Г. Філінюка. С. 196–203.
6. Семенчук С. О. Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: А. Г. Філінюк (відп.

ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2016. Вип. 9. С. 167–175.

Статті у виданнях іноземних держав або України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

7. Семенчук С. О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднестровья в X – VII вв. до н. э. // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2016. Т. 21. С. 59–62.

Статті в інших виданнях, матеріали конференцій:

1. Гуцал В. А., Семенчук С. О. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр: зб. наук. праць / за ред. Н. О. Гаврилюка. Київ: Ін-т археології НАН України. 2004. Вип. 6. С. 116–118.

2. Семенчук С. О. Про пам'ятки духовної культури ранньосередньовічного населення Середнього Подністров'я // Збірник наук. праць студ. та магістр. Кам'янець-Подільського державного університету. Вип. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2007. С. 16–17.

3. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я // Тези міжн. наук. конф. «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя» (10–11 квітня 2009 р.) / 90-річчю Б. О. Тимощука. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 65–66.

4. Семенчук С. О. Язичницька монументалістика населення Середнього Подністров'я // Поділля. Краєзнавчі студії: зб. наук. праць / редкол.: М. М. Торчинський (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ЦНТІ. 2009. С. 177–181.

5. Семенчук С. О. Язичницькі зображення в матеріалах скарбів Болохівської землі // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Болохівщина осягнення історії (17–18 вересня 2009 р.) / 800-літтю міста. Старокостянтинів, 2009. Ч. I. С. 77–81.

6. Семенчук С. О. Язичницькі пережитки населення верхів'я Давньоруського Побужжя // Матеріали Другої наук.-практ. краєзн. конф.

«Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» (12–13 червня 2009 р.). Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. Ч. 2. С. 191–196.

7. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я // Археологічні студії: зб. наук. праць / за ред. П. П. Толочка. Київ – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 71–79.

8. Семенчук С. О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю. Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. / 120-ій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 97–100.

9. Семенчук С. О. Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури лівобережної частини Середнього Подністров'я в I тис. до н. е. – першої половини I тис. н. е. // Матеріали XIII подільської іст.-краєзн. конф. (18–19 листоп. 2010 р.) / за ред. О. М. Завальнюка. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 46–50.

10. Семенчук С. О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі // Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Стравінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 31–35.

11. Семенчук С. О. Язичницькі стели скіфської доби лівобережжя Середнього Подністров'я // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 5-ти т. (16–17 березня 2011 р.). Вип. 10. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 93–96.

12. Семенчук С. О. Культові пам'ятки першої половини I тис. н.е. в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і

аспір. у 3-х т. (21–22 лютого 2012 р.). Вип. 11. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 72–73.

13. Семенчук С. О. Символічні знаки на язичницьких пам'ятках першої половини I тис. н.е. лівого берега Середнього Подністров'я // Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / за ред. В. С. Стравінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 60–64.

14. Семенчук С. О. Сакральні пам'ятки давньоруської доби в Лівобережній частині Середнього Подністров'я // Матеріали наук.-практ. конф. «Старокостянтинів і край в україно-руській історії доби XVI–XVIII ст.» / за ред. Л. В. Баженова: Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. С. 110–118.

15. Семенчук С. О. З історії формування язичницького поховального обряду населення лівобережної частини Середнього Подністров'я // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 1'2013). зб. за підсумками Дев'ятої міжн. наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: пам'яткохоронна справа на Правобережній Україні: історія, методологія, проблеми» (14 червня 2013 р.). Ч. I. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 320–326.

16. Семенчук С. О. Язичницькі старожитності Побужжя в II – V ст. н. е. // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2'2013) зб. за підсумками Дев'ятої міжн. наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: пам'яткохоронна справа на Правобережній Україні: історія, методологія, проблеми» (14 червня 2013 р.). Ч. I. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 215–222.

17. Семенчук С. О. Лівобережна частина Середнього Подністров'я в дохристиянський період // Історія, культура та освіта християнський вимір (1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ). зб. наук. праць / за ред. Л. Г. Білого. Хмельницький: ХІ МАУП, 2013. С. 176–183.

18. Семенчук С. О. Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. В. С. Стравінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 40–45.

19. Семенчук С. О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. праць. Вип. 3. Хмельницький: ХІ МАУП, 2014. С. 192–200.

20. Семенчук С. О. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. (Наук. вісн. «Межибіж» – 2'2014). зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині» (24 жовтня 2014 р.). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 7–15.

21. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон скупчення пам'яток язичництва // Хмельницькі краєзнавчі студії. Наук.-краєзн. зб. Вип 2. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 120–129.

22. Семенчук С. О. Деякі аспекти формування поховального обряду язичницького населення лівого берега середньої течії Дністра // Історія, культура та освіта: християнський вимір / присвячується вшануванню пам'яті Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, 1000-річчю упокоєння Князя Київського Володимира Великого, 220-річчю створення Подільської єпархії. Зб. наук. праць. Вип. 4. Хмельницький: ХІ МАУП, 2015. С. 171–177.

23. Семенчук С. О., Матвеев А. Ю. Дохристиянські вірування на лівобережжі Середнього Подністров'я: історіографія проблеми // Археологічні студії «Межибіж» / 30-річчю початку постійних археологічних досліджень Меджибізької фортеці (Наук. щорічн. 4'2015) за матер. Четвертих археологічних

читань. (11 грудня 2015 р.) / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 137–143.

24. Семенчук С. О. Історія досліджень дохристиянських пам'яток Середнього Придністров'я доби раннього залізного віку / С. О. Семенчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 3-х т. (15–16 березня 2016 р.) Вип. 15. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. С. 34–36.

25. Семенчук С. О. Скіфські антропоморфи лівобережжя Середньої Подністрянщини: Історія досліджень // Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю. Матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (25 квітня. 2017 р.) / за ред. І. М. Шоробури: Хмельницький: ХГПА, 2017. С. 142–150.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна база роботи.....	26
1.3. Методологічні засади дослідження.....	34
Висновки до розділу.....	36
Джерела і література до розділу.....	38
Розділ 2. ДОХРИСТИЯНСЬКІ ПОХОВАЛЬНІ ОБРЯДИ ЛЮДНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ ПРОТЯГОМ ХІ СТ. ДО Н.Е. – ХІІІ СТ. Н.Е.....	67
2.1. Поховальна обрядовість доби фінальної бронзи та ранньоскіфського часу....	67
2.2. Поховальна обрядовість населення черняхівської історико-культурної спільноти	80
2.3. Давньоруський поховальний обряд населення регіону.....	90
Висновки до розділу.....	98
Джерела і література до розділу.....	100
Розділ 3. СВЯЩЕННІ МІСЦЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ЧАСІВ У СВІТОГЛЯДНІЙ СИСТЕМІ МЕШКАНЦІВ КРАЮ.....	116
3.1. Святилища-житла та святилища відкритого типу.....	116
3.2. Жертовники-капища.....	123
3.3. Сакральні городища-святилища.....	129
3.4. Наскально-ритуальні об'єкти.....	137
Висновки до розділу.....	145
Джерела і література до розділу.....	146

Розділ 4. КАМ'ЯНІ КУЛЬТОВІ БОЖЕСТВА ЯК ОБ'ЄКТ ПОКЛОНІННЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ.....	156
4.1. Менгіри і кам'яні стели.....	156
4.2. Фалоподібні камені.....	163
4.3. Антропоморфні скульптури.....	167
Висновки до розділу.....	190
Джерела і література до розділу.....	191
ВИСНОВКИ.....	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	210
ДОДАТКИ.....	256

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

автореф. – автореферат

АН УРСР – Академія наук Української радянської соціалістичної республіки

ВГУ – Витебский государственный университет

вид-тво – видавництво

відп. ред. – відповідальний редактор

всеукр. – всеукраїнський

вип. – випуск

гол. – голова

ДАХО – Державний архів Хмельницької області

дис. – дисертація

зб. – збірник

ІМФЕ – інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології

Кам'янець-Поділ. – Кам'янець-Подільський

крєзн. – краєзнавчий

Наук. архів археол. лабораторії КПНУ ім. І. Огієнка – Науковий архів археологічної лабораторії імені Івана Огієнка

Наук. архів ВОПТАК у Хмельн. обл. – Науковий архів відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області

Наук. архів Ін-ту археол. НАН України – Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України

Наук. архів Кам'янець-Поділ. держ. істор. музею-заповідника – Науковий архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Наук. архів Хмельн. обл. краєзн. музею – Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею

УВУ – Український вільний університет

ХІ МАУП – Хмельницький інститут Міжрегіональної академії управління персоналом

ВСТУП

Сучасна історична наука в Україні приділяє значну увагу проблемі формування й розвитку дохристиянської або язичницької релігії (традиційна релігія певного народу, відмінна від авраамічних (юдаїзм, християнство, іслам), що відкриває нові перспективи у вирішенні такого важливого питання, як час виникнення і поступальний розвиток язичництва в провінційних регіонах країни. Тому одним із завдань української історії є усестороннє обґрунтування та історичне інтерпретування осередків язичництва. Від його успішного вирішення значною мірою залежить об'єктивність реконструкції вказаного історичного явища. Важливою передумовою всебічного вивчення язичництва є поглиблене дослідження регіонів України в історичному часі від первісного суспільства до середньовіччя, тобто часі, що був закономірним етапом розвитку історії язичництва на території України.

Актуальність теми дослідження. Вивчення минулого українських земель впродовж XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е. є важливим і актуальним завданням вітчизняної історичної науки. Серед багатьох проблем, які отримали нове трактування в наш час, важливе місце посідають питання витоків і еволюції осередків язичництва на лівобережжі Середньої Подністрянщини в зазначений період. Їх дослідження та об'єктивний аналіз дозволяють отримати якісно нову інформацію про складні, а часто й суперечливі явища, які мають важливе значення для розуміння закономірностей та особливостей розвитку духовної і матеріальної культури місцевого населення, дозволяють простежити витоки дохристиянських обрядів та традицій, проаналізувати питання співіснування язичницького та християнського світоглядів у культурному розвитку місцевих мешканців.

Інтерес до вказаної території пояснюється тим, що вона у складі Південно-Західної України найбільш наповнена об'єктами язичницької спадщини за ступенем збереженості. А віддаленість її відносно головних політичних центрів

стала причиною того, що в літописах трапляються лише окремі згадки про первісні вірування цього регіону.

Історія осередків язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини ще не була предметом спеціального комплексного вивчення. Отже, тематика релігійних уявлень і духовних сутностей минулого в означеному регіоні є актуальною і тому потребує ґрунтовного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконана відповідно до комплексної науково-дослідної теми кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (номер державної реєстрації 0110U004634). Робота пов'язана з напрямком діяльності наукової археологічної школи «Археологія Поділля та Південно-Східної Волині», яка функціонує в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, дійсним членом якої є автор дослідження. Беручи участь в роботах археологічної експедиції означеного університету під керівництвом В. І. Якубовського у 2016 р., автор був співвідкривачем кам'яної стели, ймовірно, скіфського часу, яку досліджено на території Губинського літописного городища.

Мета дисертаційної роботи полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури дослідити духовне життя та історичний розвиток осередків язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини від доби фінальної бронзи до періоду розвиненого середньовіччя.

Для досягнення мети визначено дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, визначити здобутки в історіографії;
- охарактеризувати залучений комплекс джерел, визначити його повноту та з'ясувати рівень репрезентативності;
- відтворити сутність поховальної обрядовості язичницького населення лівобережжя Середньої Подністрянщини у XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е.;

- вивчити роль та значення священних місць дохристиянських часів у світоглядній системі мешканців краю;
- виявити причини створення та особливості функціонування святилищ-жител та святилищ відкритого типу, жертovníків-капищ, сакральних городищ-святилищ, наскально-ритуальних об'єктів;
- дослідити кам'яні культові божества як об'єкт поклоніння населення регіону;
- проаналізувати еволюцію створення кам'яної монументалістики в регіоні.

Об'єктом дослідження є духовна культура населення Південно-Західної України в зазначений період.

Предметом дослідження виступають осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини.

Хронологічні рамки дослідження окреслено XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е. Нижню межу означено добою фінальної бронзи, час, коли спостерігається зародження об'єктів язичницької спадщини. Верхня хронологічна дата – це межа поширення дохристиянських вірувань на периферії земель Давньоруської держави – до XIII ст. включно.

Територіальні межі дослідження охоплюють лівобережну частину Середньої Подністрянщини. Досліджувана територія розташована на південь від Авратинської (Верхньобузької) височини, знижуючись у напрямку р. Дністер.

Означений регіон – це частина подільських земель, який в адміністративно-територіальному поділі займає територію Кам'янець-Подільського, Дунаєвецького, Новоушицького, частково Чемеровецького, Городоцького, Ярмолинецького та Віньковецького районів Хмельниччини, а також лівобережну частину Тернопільської (у межах Заліщицького, Борщівського, Гусятинського, Чортківського і Тербовлянського районів) та Вінницької областей (Могилів-Подільський, Ямпільський, Мурованокуриловецький райони), складаючи площу близько 5 тис. км².

Методи дослідження. У процесі виконання роботи використано широкий комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, науковий плюралізм) та спеціально-наукових (проблемно-хронологічний, історико-статистичний, порівняльно-типологічний, історико-топографічний, археологічні розвідки, картографування) методів історичного пізнання.

Наукова новизна результатів роботи полягає в тому, що у ній *вперше*:

- завдяки застосуванню сучасних загальнонаукових і спеціальних історичних методів здійснено комплексне дослідження процесів становлення язичницької релігії на лівобережжі Середньої Подністрянщини в XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е.;

- доведено, що осередки язичництва були невід’ємною складовою світоглядної системи вірувань дохристиянських часів у регіоні.

Подальший розвиток отримали:

- періодизація язичницьких осередків досліджуваної території;
- данні про відкриття і дослідження кам’яних антропоморфів ранньоскіфського та ранньослов’янських часів;
- відомості про іконографію та атрибутивні особливості нововідкритих кам’яних скульптур.

Уточнено:

- риси обрядовості, вірування і структури язичницьких осередків;
- кількість та топографічні дані священних місць дохристиянських часів;
- чисельність кам’яної монументалістики як об’єкту поклоніння населення регіону;
- верхню хронологічну межу поширення дохристиянських вірувань на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання основних положень висновків та фактичного матеріалу дисертації для підготовки узагальнювальних праць з історії Південно-Західної України; для розробки навчальних курсів з відповідних дисциплін, складання

наукових видань. Робота може бути використана для обліку та паспортизації в процесі взяття окремих осередків язичництва регіону під охорону державою.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки роботи обговорено на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також оприлюднено в доповідях на міжнародних, всеукраїнських, регіональних семінарах та конференціях, фахових вітчизняних і зарубіжних виданнях: Міжнародній науковій конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченій 90-річчю з дня народження видатного археолога Б. О. Тимощука (Чернівці 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський 2010); XIII Подільській історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 80-річчю від дня народження І. С. Винокура (Кам'янець-Подільський 2010); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» (Кам'янець-Подільський 2011, 2012, 2013); науково-практичній конференції «Старокостянтинів і край в україно-руській історії доби XVI–XVIII ст.» (Старокостянтинів 2012); Сьомій науково-краєзнавчій конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», присвяченій 650-річчю битви на Синіх Водах (Меджибіж 2013); Дев'ятій науково-краєзнавчій конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: пам'яткоохоронна справа на Правобережній Україні: історія, методологія, проблеми» (Меджибіж 2013); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія, культура та освіта: християнський вимір», до 1025-річчя хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ (Хмельницький 2013); VII та VIII Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Історія, культура та освіта: християнський вимір» (Хмельницький 2014, 2015); XII науково-краєзнавчій конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині» (Меджибіж 2014); «Четвертих археологічних читаннях», приурочених 30-річчю початку постійних

археологічних досліджень Меджибіжської фортеці (Меджибіж 2015); звітних конференціях викладачів, докторантів, аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2011, 2012, 2016 рр.), а також VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовні витoki Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю (Хмельницький 2017).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 32 наукових публікаціях, 7 з яких надруковано у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, в тому числі одна публікація – у виданні, внесеному до міжнародних наукометричних баз.

Структура і обсяг дисертації визначаються її метою та завданнями, складаються зі вступу, чотирьох розділів, розділених на 13 підрозділів, висновків (всього 209 сторінок основного тексту з посиланнями після розділів), списку використаних джерел і літератури (460 позицій) та додатків (43 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 305 сторінок.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛІГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Вивчення історії язичництва регіону розпочалося на початку XIX ст. і у своєму розвитку пройшло складний та тривалий шлях.

Історіографію проблеми ми поділяємо на три періоди: праці XIX – середини XX ст.; дослідження другої половини XX ст. до здобуття Україною незалежності (1991 р.); роботи істориків з 1991 р. до наших днів.

Праці XIX – середини XX ст. Для цього періоду характерним стало пробудження наукової зацікавленості до історії язичництва регіону. Першою роботою в цьому напрямку стала праця відомого російського історика М. М. Карамзіна, що вийшла 1818 р., де в розділі «Усердие къ идолопоклонству» містилася загальна інформація про пантеон язичницьких богів поблизу княжого двору князя Володимира на Священній горі [1, с.235].

Значно вплинули на розвиток історіографічної думки роботи дослідників, які проживали й працювали на території Австро-Угорської імперії.

Так, у 1818 р. світ побачила праця польського, білоруського і українського археолога, етнографа та фольклориста З. Доленги-Ходаковського (справжнє прізвище – Адам Чарнецький) «Про слов'янщину дохристиянську». В праці йшло про племінну окремішність слов'ян і неприйняття духу християнського універсалізму. Він першим звернув увагу на топоніми типу «Городище», на часту їхню асоціацію з горами в лісах та поблизу джерел, домінування над місцевістю, обнесення по колу валами й вважав, що такі споруди пов'язані з давніми культовими місцями слов'ян [2, с.7–8].

Невеликий каталог пам'яток Галичини «Старожитності Галицькі» вийшов друком у Львові в 1840 р., автором якого був польський фольклорист, етнограф та історіограф П. Жегота. У дослідженні висвітлено язичницький поховальний обряд та окремі археологічні відомості з Галичини [3, s.26–27].

Заслуговує на увагу фундаментальна праця відомого словацького і чеського історика, етнографа і мовознавця, засновника наукової славістики П. Й. Шафарика, у якій закладено основи вивчення історії слов'янських народів та подано окремі історичні факти поховального обряду скіфів. Автор указав на їхню схожість з гунами, аварами, хозарами, печенігами, монголами і татарами [4, с.23–27]. Крім того, згадував князя Володимира-язичника, який вірував у Перуна та інших дохристиянських богів, пантеон яких було розташовано в Києві.

П. Й. Шафарик у своїй праці наводив приклад жертвоприношення людини як знаку подяки богам і орошення жертovníків людською кров'ю за наказом Володимира [5, с.140–41]. Учені кінця XIX – початку XX ст. справедливо відзначали, що П. Й. Шафарик був основоположником вивчення минулого давніх слов'янських народів й високо оцінили його роботу [6, с.5].

У центрі уваги розвитку історіографії середини XIX ст. стала знахідка у 1848 р. Збруцького ідола поблизу с. Городниця на Тернопільщині, який увійшов у літературу під назвою Святovit [7, с.71]. Це стало значним поштовхом до його подальшого вивчення і поставило питання про духовний світ місцевого населення.

Одним з перших австрійських дослідників українського походження Збруцького ідола був А. С. Петрушевич, сфера наукових зацікавлень якого нерозривно пов'язана з історією язичництва і мовознавства [8, с.420]. Цій темі він присвятив спеціальну статтю «Представляет ли открытый истукан в русле реки Збруча в Восточной Галиции божка», яка вийшла в одній із віденських газет у 1851 р. [9, с.22]. Власне, це була перша стаття про язичництво регіону.

Дослідник припускав, що слов'яни поклонялися Святovиту. А. С. Петрушевич на основі топонімів визнавав Збруцького ідола скульптурною

пам'яткою бога Хорса. У 1858 р. в Кракові він видав книгу, присвячену знахідці Збруцького ідола [10, с.350–372].

Один із авторів історичних досліджень другої половини XIX ст. І. І. Срезневський у публікації «Збручский истукан Краковского музея» (1853) подав опис скульптури, зазначивши розміри та вагу ідола, чого не було в інших публікаціях до цього часу, та назвав його ідолом бога Святовита [11, с.163].

Цінна інформація у вивченні язичництва регіону другої половини XIX ст. є в праці вченого історика й фольклориста, громадського та політичного діяча австрійської доби Я. Ф. Головацького [12, с.387]. У 1860 році у Львові він видав книгу «Очерк старославянского баснословия или Мифологии», у якій зосереджено багатий фактичний матеріал про світоглядництво в язичництві та міфології давніх слов'ян [13].

У 1869 році Я. Ф. Головацький брав участь у Першому археологічному з'їзді, який відбувся в Москві [14, с.47], виступивши з доповіддю, в якій було вміщено інформацію про знахідку в 1848 р. кам'яної стели поблизу с. Городниця Тернопільської обл., яку він ототожнював з Свантовитом (Світовидом) [15, с.223].

Відомий представник львівської археології А. Г. Кіркор у вересні 1885 р. на археологічному з'їзді українських, російських і польських археологів у Львові виголосив доповідь, присвячену передісторичним пам'яткам Покуття і Східної Галичини. Особливе місце в ній відводено аналізу скульптури ідола Святовита та неточностей стосовно місця знахідки пам'ятки [16, с.29]. Він також здійснив записи легенд про «кам'яну бабу», що стояла в урочищі Бабина долина (околиця с. Крутилів Тернопільської області) [17, с.12–13].

У низці публікацій А. Г. Кіркор подав детальну інформацію про давньоруський поховальний обряд населення Придністровської частини Західного Поділля [18, с.3–18; 19, с.12–45; 20, с.51–65].

До проблем поховальної обрядовості звертався український етнограф, філолог, славіст О. О. Котляревський у праці «О погребальных обычаях языческих славян», яка побачила світ у 1868 р. Автор критично аналізував різні факти поховального обряду слов'ян-язичників, систематизував їх та

стверджував, що поховальний обряд не мав побутової цілісності тому, що складався із комплексу понять і уявлень у кінці людського життя й посмертного існування [21].

У 1883 році за дорученням розпорядчого комітету VI Археологічного з'їзду в Одесі В. Б. Антонович разом із дружиною К. Н. Мельник оглянули печери, розташовані на лівому березі Дністра та його притоках у межах Подільської губернії. Учений зібрав відомості про понад 30 скельних печер [22, с.30]. Особливу увагу він приділив обстеженню печерного комплексу в селі Буша [23]. Результати досліджень учений виклав у доповіді на VI археологічному з'їзді в Одесі «О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии» (1886), де він зарахував цю пам'ятку до перехідного типу від давніх троглодитних печер до нового християнського типу [24].

Остаточний перехід української історіографії Галичини на засади позитивізму (згідно з позитивістськими поглядами вважалося, що наука повинна бути позитивним знанням, яке спиралося б на дані досвіду) відбувся лише в кінці XIX – на початку XX ст., завдячуючи науковій діяльності відомого історика України М. С. Грушевського [25, с.158]. Працюючи завідувачем кафедри історії Львівського університету, він підготував до видання багатотомник «Історія України-Руси».

У першому томі, надрукованому в 1898 р. у Львові, подано значну інформацію про поховальний обряд скіфів, які проживали в басейнах Дністра і Бугу. М. С. Грушевський зазначав, що під час поховань у могилу покійника не клали міді і срібла, а над гробом насипали високу могилу; через рік справляли поминки. Учений також підкреслював, що в дохристиянському світогляді слов'ян були елементи теоморфізму (богоподібність людини) та першопчатки антропоморфізму (уподібнення будь-чого до людини).

Оцінюючи проблему культу та опираючись на писемні джерела XI ст., історик вказував на те, що ідола Перуна бачили ще за часів князювання Ігоря (912–945 рр.). Він припускав, що ідоли не були якоюсь новиною, занесеною на Русь за кілька років перед християнізацією [26, с.115–326]. У III томі

М. С. Грушевський беззаперечно стверджував, що язичницькі культури відомі на Україні аж до XII–XIV ст., а християнство ще довгий час було релігією міською та панською і по селах поширювалося дуже повільно. Тому про масове поширення християнства на периферії варто говорити з обережністю [27, с.402–403].

У межах території, яку досліджує автор, увагу привертає праця М. І. Петрова та М. І. Городецького, опублікована в 1891 р. У зборі інформації до означеної книжки активну участь брало подільське духовенство згідно з наказом Подільської духовної консисторії № 3054 від 17 червня 1890 р. [28, с.345–346].

На сторінках видання «Подолия. Историческое описание» подано інформацію про низку язичницьких пам'яток. Це був перший своєрідний звіт Подільської губернії, у якому чільне місце відведено опису Збруцького ідола і ототожнено його зі слов'янським богом Святovitом [29, с.6–7, 80–81].

Даючи оцінку книзі, протоіерей М. І. Яворовський зазначав: «Заслуга історичного опису Поділля полягає в тому, що він звернув увагу на історичні пам'ятки, особливо на пам'ятки народно-релігійного життя, представивши їх чудові ілюстрації; підняв значення цих пам'яток в очах суспільства, зробивши працю своєрідною хрестоматією в руках освіченої людини» [30, с.215]. Сучасні історики високо оцінюють цю роботу, хоча вказують на низку неточностей [31, с.9].

Початок XX ст. є досить важливим в українській історіографії. У той час відбувався непростий процес формування історичної думки на теренах колишніх Російської та Австро-Угорської імперій [32, с.2].

Цей етап пов'язаний з ім'ям відомого історика, краєзнавця, археолога, етнографа, мистецтво- та музеєзнавця, бібліографа, громадського та церковного діяча Ю. Й. Сіцінського [33, с.5; 34, 285, с.10]. Зібравши надзвичайно глибокий археологічний матеріал, він у 1901 р. видав визначну працю «Археологическая карта Подольской губернии» [35], яка не втратила актуальності й у наш час.

На карті зафіксовано місцезнаходження кам'яних ідолів біля населених пунктів Березна, Березове, Іванківці-Олешинські, Калюс, Козлов, Кузьминчик, Ольховець, Пижівка, Хоньківці, Хребтіїв [36, с.19–102].

У праці В. К. Гульдмана «Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты», яка вийшла друком у 1901 р., в останньому розділі зазначено про відсутність кам'яних ідолів біля сіл Вільхівці (Ольховець), Кузьминчик Чемеровецького району Хмельницької області та Іванківці Хмельницького району Хмельницької області [37, с.2; 38, с.572–600]. Автор дисертаційного дослідження поділяє думку В. К. Гульдмана про відсутність кам'яних стел у згаданих населених пунктах, оскільки, як показала розвідка, стели там справді відсутні.

Чеський історик-славіст Л. Нідерле у 1902 р. опублікував ґрунтовну працю про слов'ян. Учений зазначав, що до приходу варягів на Русь зі своїми богами в слов'ян вже існував власний пантеон богів. Він згадував про знахідку Збруцького ідола, на якому дослідник бачив наслідки східного й античного впливів, а також вважав його одним із західнослов'янських божеств, заперечуючи ототожнення його зі Святовитом та погоджувався з існуванням двовір'я в слов'ян до XIII ст. [6, с.269–289].

Аргументуючи автентичність Збруцької стели та шукаючи аналоги серед грецьких мармурових скульптур, відомий представник Львівської археологічної школи К. Гадачек у своїй праці зазначав, що техніка її виготовлення була архаїчною, близькою до різьби по дереву. У ході аналізу щодо майстерності виготовлення Збруцької стели він дійшов висновку, що автор був примітивним фахівцем [39].

Привертає увагу праця російського вченого О. А. Спіцина, яка відзначається язичницьким спрямуванням. Вона містить інформацію про поширення на Поділлі каменів-менгірів. У ній зафіксовано також найбільшу кількість «кам'яних бабів», знищених у 1840 рр. Окрім того, автор писав про наявність кам'яних кар'єрів саме в наддністрянському регіоні [40, с.70–76]. Це дозволяє стверджувати, що кам'яні антропоморфи виготовляли безпосередньо на досліджуваній території.

Український культурно-освітній діяч, історик М. М. Аркас у 1908 р. в Петербурзі опублікував книгу «Історія України-Русі», у якій описав історію українського народу від найдавніших часів до початку ХХ ст. У ній він згадував і дохристиянські часи, відзначивши, що в Київській державі «прадідівська» віра існувала більше 300 р. після офіційного хрещення Русі [41, с.19–38].

Російський історик, фольклорист Є. В. Анічков у 1914 р. видав свою головну працю – «Язычество и Древняя Русь», яка є актуальною для розуміння самого феномену язичництва. Автор проаналізував значну кількість давньоруських джерел, що мають інформацію про дохристиянські вірування слов'ян-язичників, та навів наукові відомості про існування двовір'я на Русі [42].

Водночас дослідник Л. Нідерле також був одним із авторів початку ХХ ст., який продовжив дослідження з історії давніх слов'ян. Його перу належить праця «Быт и культура древних славян», яка вийшла друком у Празі в 1924 р. Сам дослідник називав цю працю другою частиною «Славянских древностей». У ній значне місце автор відвів історії поховального обряду, у якому, на його думку, існував звичай біритуалізму (тілопокладення і тілоспалення), що з'явився під впливом римсько-християнської культури [43, с.76–83]. Крім того, у праці йшлося також про одяг, житло, знаряддя праці, промисли та ремесла слов'ян.

У дослідженні історії язичництва часів епохи бронзи та раннього заліза на Поділлі й Волині незаперечним є науковий внесок Т. Сулімірського [44, с.98]. Найважливішою в його доробку була монографія «Скіфи на Західному Поділлі», опублікована в 1936 р. [45]. Робота присвячена скіфській західноподільській групі пам'яток, у якій особливе місце займав поховальний обряд. У цій праці дослідник на основі поховального звичаю розглядав скіфів як самодостатню західноподільську етногрупу. Це підтверджував також польський дослідник С. Чопек, указуючи, що західноподільська група складає локальну скіфську групу українського Лісостепу [44, с.100].

Власну думку стосовно язичницької релігії висловив відомий російський історик Б. Д. Греков. У монографії «Киевская Русь», виданій у 1939 р. та неодноразово перевиданій пізніше, він стверджував, що язичницька релігія,

створена в родоплемінному ладі, не була подібною до релігії класового суспільства [46, с.572].

Проблематиці Збруцького ідола присвячена ґрунтовна стаття Ф. Д. Гуревич «Збручський ідол», опублікована в 1941 р. Автор оприлюднив важливу наукову інформацію щодо інтерпретації зображень на ідолі, навів різноманітні припущення відомих дослідників цієї проблеми та розглянув скульптуру як слов'янське божество IX–XI ст. [47].

Підсумовуючи стан розвитку історіографії XIX – середини XX ст. про язичництво в лівобережній частині Середньої Подністрянщини відзначимо, що в той період розпочалося накопичення джерельного матеріалу та з'явилися перші історіографічні праці про минуле регіону. У них відображено погляди науковців з проблем язичництва, зокрема, висвітлено спроби локалізації язичницької скульптури Збруцького ідола. Загалом, у працях було правильно окреслено напрями подальших наукових досліджень язичництва як давньої системи вірувань мешканців краю.

Дослідження другої половини XX ст. до здобуття Україною незалежності (1991 р.). Наступний період започатковано після завершення Другої світової війни. У цей час проблематиці дохристиянських вірувань продовжували відводити належну увагу. Релігії давніх скіфів присвятив свою працю фахівець із скіфо-сарматської археології Б. М. Граков. Він відзначав, що культ бога війни мав поширення в поховальному обряді скіфів у вигляді меча або кинджала, встромлених у стінки поховальних камер [48, с.87].

Важливим здобутком радянської історіографії стала низка публікацій українських істориків та археологів М. Ю. Брайчевського та В. Й. Довженка, присвячених Іванковецькому святилищу [49, 50, 51]. Дослідники стверджували, що багатолика скульптура з Іванковець та Збруцький ідол уособлювали одне божество, яке, на думку авторів, займало почесне місце в язичницькому пантеоні [51, с.262].

Цим питанням займалися вчені-історики в еміграції. Серед них вагоме місце посідає Я. І. Пастернак, який в м. Торонто (Канада) опублікував

фундаментальну монографію «Археологія України» (1961 р.). У роботі ґрунтовно висвітлено значну кількість дохристиянських осередків, починаючи від доби фінальної бронзи і закінчуючи давньоруським часом [292].

Проблемам дохристиянських вірувань присвячена історико-релігійна монографія відомого українського вченого, політичного, громадського і церковного діяча І. І. Огієнка «Дохристиянські вірування українського народу», видана в м. Вінніпег (Канада) у 1965 р. [85]. У книзі описано всі поховальні обряди, двовір'я, потойбічне життя, кам'яні ідоли, дохристиянські храми, жертви й обряди та інші язичницькі вірування.

Історії язичництва в регіоні присвятив низку праць відомий археолог І. С. Винокур. Артефакти, здобуті ним у процесі досліджень, лягли в основу монографій: «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н.е.» (1972) [52], «Давні слов'яни на Дністрі» (1977) [53], «Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя» (1985) [54], «Буша: історико-краєзнавчі нариси» (1991) [55], «Бакота: Столиця давньоруського Пониззя» (1994) [56], «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000) [57]. У контексті досліджуваної наукової проблеми вчений оприлюднив низку статей, розвідок, заміток у наукових періодичних виданнях, академічних збірниках і періодичній пресі [58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83]. У працях дослідник стверджував, що населення лісостепової смуги Південно-Східної Європи в царині язичницької релігії залишило близькі за характером пам'ятки (жертovníки-капища, стовпоподібні й антропоморфні кам'яні ідоли, святилища в приміщеннях), починаючи від рубежу нової ери через старожитності раннього середньовіччя аж до Київської Русі включно [56, с.144–146].

У 1964 р. з'явилася ґрунтовна стаття польського дослідника Г. Ленчика, у якій зосереджено увагу на важливих проблемних питаннях щодо інтерпретації та етнічної приналежності Збруцької скульптури [84].

Висвітленню матеріальної та духовної культури слов'ян присвячено монографію відомого дослідника-археолога О. М. Приходнюка «Слов'яни на

Поділлі VI–VII ст. н.е.», надруковану в 1975 р. У його дослідженні значне місце посідає інформація про поховальну обрядовість слов'ян. У цій праці вчений аргументовано доводив думку про семантичну спорідненість черняхівських ідолів і Збруцького Святовита [86, с.74].

Концептуальний характер з цієї проблематики мають монографії відомого російського археолога, історика Б. О. Рибаківа «Язычество древних славян» (1981) [87], «Язычество Древней Руси» (1987) [88]. У працях автор розглядав поховальний обряд слов'ян, язичницькі святилища та городища, домашні обереги, жіночі прикраси, які відбивають язичницькі вірування. Дослідник подав інтерпретацію загальної композиції на Збруцькому антропоморфі [88, с.239–245].

Систематизовану наукову інформацію з історії язичництва слов'ян Східної Європи, зокрема й семантичну спрямованість зображень на Збруцькому ідолі, знаходимо в монографії В. В. Сєдова «Восточные славяне в VI–XIII вв.» (1982) [89].

Дослідження слов'янських городищ-святилищ на Середньому Дністрі знаходимо в низці статей російської вченої І. П. Русанової і буковинського археолога Б. О. Тимощука [90, 91, 92, 93], у яких автори розкрили картину язичницької релігії населення, котре проживало на укріплених пунктах Західного Поділля і припинило існування усередині XII ст.

У радянській історіографії побутує думка Б. О. Тимощука та І. П. Русанової, які в публікації «Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута» (1983) зазначили, що поблизу с. Хребтіїв Новоушицького району Хмельницької області є ще одне городище-святилище, на якому в центрі майдану ще в кінці XIX ст. стояла «кам'яна баба» [93, с.170]. У публікації дослідники посилалися на роботу М. Ю. Брайчевського «Археологічна розвідка у Новоушицькому районі» (1955) [94, с.178]. Своєю чергою М. Ю. Брайчевський, побувавши перед тим на Хребтіївському городищі у 1951 р., стверджував про наявність в урочищі На Ріжку «кам'яної баби» і невеликого, але досить цікавого городища [95, арк.35–37].

Задля уникнення плутанини автор дослідження, здійснивши розвідку в околицях с. Хребтіїв Новоушицького району у 2016 р., зазначає, що урочище На Ріжку розташоване на схід від згаданого городища та на південний схід від села, а Хребтіївське городище міститься в урочищі Погоріла. Ми поділяємо думку С. П. Маярчака, який стверджує що М. Ю. Брайчевський помилково вважав, що саме на цьому городищі була розташована «хребтіївська баба» (ідол). Однак у літературі XIX ст. вказувалося, що «баба» була в іншому урочищі – На Ріжку. Тому не дивно, що нікому з дослідників не вдалося знайти цього антропоморфа [96, с.38].

Ознайомлення з історіографією регіону другої половини XX ст. показує, що здійснено велику роботу щодо історії язичництва в лівобережній частині Середньої Подністрянщини. Певним поштовхом до поживлення досліджень стали публікації статей і монографій провідних учених України, Західної Європи і Росії.

Роботи істориків з 1991 р. до наших днів. Із здобуттям Україною незалежності дослідженням первісних язичницьких вірувань було надано новий поштовх. Вітчизняна історична наука зробила значний прорив. Свідченням чого стали численні публікації з цієї проблематики вчених: В. Д. Барана, Р. В. Терпиловського [97, с.117–126], Я. Є. Боровського [98], Л. Л. Залізняка [99], Д. Н. Козака [100, с.432–453; 101], О. П. Моці [102, с.6–74; 103, с.74–102], І. П. Русанової та Б. О. Тимощука [104, 105, с.105–137], П. П. Толочка [106, с.257–270].

Зокрема, Б. О. Тимошук та І. П. Русанова в розвідках «Язычество древних славян» [104] та «Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави» [105] значну увагу приділили й власне осередкам язичницьких культів, і визначенню ознак різних категорій сакральних об'єктів [92]. Праці Б. О. Тимощука [129, с.374–375] аргументовано висвітлюють історію язичництва вказаної частини регіону, хоча окремі дослідники підкреслюють дещо упереджений підхід щодо оцінки питань про язичницькі вірування та низку

неточностей у зарахуванні окремих пам'яток до культових об'єктів [107, с.27; 287, с.3–23].

У 1995 р. світ побачила праця видатного історика М. Ф. Котляра «Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації». У його книзі проаналізовано найважливіші події та явища соціально-економічного, політичного і культурного життя східних слов'ян дохристиянської доби. Значне місце автор відвів аспектам міфології та віруванням східних слов'ян. Він припускав, що Збруцький ідол не був зображенням якогось конкретного божества, а символізував світобудову: три яруси царства, у які вірили слов'яни-язичники. Учений стверджував, що довготривале існування могутнього пласта язичницьких уявлень у давньоруському суспільстві сягало XI–XIII ст. і навіть пізніше [108, с.210–270].

Релігійним віруванням присвячене наукове видання «Історія релігії в Україні» (1996 р.) під загальною редакцією А. Колодного. У ній розкрито три великі релігійні проблеми: демоністичні вірування літописних слов'ян, політеїстичні уявлення стародавніх українців і кризові явища в язичництві, пов'язані з релігійним синкретизмом, ознаки якого побутували в народі ще в XVII–XVIII ст. [109, с.5–277].

Окремі аспекти релігії скіфів показано авторами К. П. Бунятян, В. Ю. Мурзіним, О. В. Симоненком у науково-видавничому проекті «Україна крізь віки» під загальною редакцією академіка В. Ю. Смолія [110, с.207–212].

Колектив авторів інституту археології НАН України, залучивши широке коло різноманітних джерел, підготував і видав фундаментальну тритомну монографію «Давня історія України» (1997, 1998, 2000). Зокрема, С. С. Березанська, В. В. Отрощенко підготували розділ першого тому, де йдеться про духовну культуру доби бронзи [111, с.496–529]. Д. Н. Козак – автор розділу третього тому, у якому міститься інформація про слов'янське язичництво [112, с.181–190].

У 1998 р. вийшла монографія львівської дослідниці Л. І. Крушельницької «Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської

групи пам'яток)». Особливе місце авторка відвела язичницьким поховальним об'єктам Середньої Подністрянщини та захувала лосецький курган, досліджений нею, до групи курганів ранньоскіфського часу Західного Поділля [113].

Проблемам язичницької поховальної обрядовості доби фінальної бронзи та ранньоскіфського часу Середнього Подністров'я присвячено окремі публікації М. І. Артамонова [114], М. С. Бандрівського та В. А. Захар'єва [115, 116], Л. І. Крушельницької [117, 118, 119, 120, 121], М. Ю. Малєєва [122, 123], В. С. Ольховського, В. В. Отроценка [124], Г. І. Смірної [288, 289, 290] Г. Л. Євдокімова [125] та І. Г. Шовкопляса і Є. В. Максимова [126, 127, 128].

До цього кола належать також роботи І. С. Винокура [57, 58, 60, 64, 70, 71, 77, 79], Р. В. Забашти [130, 131, 132, 133, 134], В. І. Олійника [135], В. О. Отроценка [136], Д. Я. Телегіна [137], О. О. Формозова [138, 139, 140].

Проблеми реконструкції дохристиянських вірувань піднімає монографічне дослідження українського філософа, історика, культуролога Ю. В. Павленка «Дохристиянські вірування давнього населення України» (2000) [141]. У книзі йдеться про релігійно-міфологічні вірування давніх мешканців території України з найдавніших часів до хрещення Русі. У ній використовуються дані різних наук: археології, порівняльно-історичного мовознавства, релігієзнавства тощо, які подаються на ґрунті загального розуміння етноісторичного процесу, що мав місце на наших землях за часів давнини та Раннього Середньовіччя.

Значну інформацію про дослідження одягу з елементами язичницької символіки висвітлено в монографії В. І. Якубовського «Скарби Болохівської землі» (2001–2003). У ній подано детальну інформацію про язичницькі зображення на колтах і наручах зі скарбу літописного Божська, а також характеристику наявних зображень на колтах зі скарбу болохівського літописного Городця (Теліжинці – згарське городище). Крім того, язичницьку символіку вчений проаналізував на прикрасах із Губинського городища. В означеній монографії є важлива інформація з історії давньоруського поховального обряду Болохівської землі [142, с.57–93]. Варто відзначити, що речі зі скарбу Божська,

який відкрив у 1970 р. В. І. Якубовський, прикрасили сторінки мистецтвознавчого альбому «Мистецтво Київської Русі» (1989) [143, с.8–9], а також скарб вміщено на сторінках довідникового видання [144, с.435]. Інформацію про язичництво болохівського населення містить колективна монографія І. С. Винокура, О. І. Журка, В. П. Мегея, В. І. Якубовського «Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля» (2004) [145, с.50–56].

У 2001 р. вийшла друком п'ятитомна «Історія української культури» під загальною редакцією академіка Б. Є. Патона, де вперше в українській історіографії системно викладено багатомісячну історію української культури. Колектив авторів значну увагу приділив поховальним звичаям, курганній архітектурі, монументальній скульптурі в добу бронзи, релігійним культам, віруванням, поховально-поминальному обряду, монументальному мистецтву скіфів, духовній культурі слов'ян та державному язичництву в період Київської Русі [146, с.340–773].

Історія кам'яного монументального мистецтва доби бронзи, ранньозалізного віку та слов'янських часів яскраво відображена в п'ятитомній монографії «Історія українського мистецтва» (2008) [147].

Різні аспекти язичництва на досліджуваній території висвітлено у працях І. П. Русанової [148], Т. Т. Райс [149, с.94–126], Ю. А. Шилова [150, с.206–292], Т. Д. Панова [151, с.21–148], Г. С. Лозко [152], В. М. Войтовича [153, 154], І. І. Зайця [155, с.133–240], О. О. Грищанова, П. О. Філіповича [156, с.127–234], Л. П. Михайлини [157, с.187–236], Д. Н. Козака [158, с.133–172], Б. С. Строцень [159, с.48–62], Г. Ф. Нікітіної [160, с.113–147], В. А. Косаківського [161, с.27–60], Д. Н. Козака [162, с.91–118], О. Л. Баженова [163, с.208–228].

Значним доповненням у вивченні духовної культури ранньоскіфських племен досліджуваної території є низка публікацій подільських дослідників А. Ф. Гуцала та В. А. Гуцала [164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185].

Вивчення давньоруського поховального обряду лівобережної частини Середньої Подністрянщини стало предметом досліджень у працях науковців:

В. А. Захар'єва [186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194], С. П. Маярчака [96, с.16–21; 195, 196, с.10], Ю. В. Мисько [197, 107, с.92–108], О. П. Моці [198].

Особливої уваги заслуговує праця відомого польського історика-медієвіста А. Гейштора «Слов'янська міфологія» (2014) [199], де представлено всеохопну картину розвитку вірувань слов'янських племен у дохристиянський період. Значний науковий інтерес у розвідці мають культові інституції: елементи культу, священні місця, ідоли. Автор звертає увагу на кам'яні антропоморфи лівобережжя Середньої Подністрянщини із сіл Блищанка, Іванківці, Колодрибка, Кремінна, Личківці (Збруцький Святovit), Ставчани, їхні атрибуційні особливості та семантичну спрямованість.

Серед численних новітніх публікацій, присвячених проблематиці Збруцького ідола, з'явилася резонансна стаття сучасних дослідників О. В. Комара та Н. В. Хамайко «Збруцький ідол: пам'ятник епохи романтизму». У ній вони зазначають, що Збруцьку стелу в ХІХ ст. небезпідставно порівнювали із кам'яними «бабами» скіфського часу, указуючи на чоловічу постать, що тримає в руках, зігнутих у лікті, рiг, долонею на поясі або на плечі. Учені стверджують, що Збруцька скульптура, всупереч наявним стереотипам, – безсумнівно не східнослов'янське язичництво в його масовому вияві [200, с.188–216].

Отже, історіографія язичницького минулого в цьому регіоні дає змогу констатувати, що за роки досліджень зібрано значний матеріал, який переконливо доводить, що в історичному розвитку осередки язичництва на вказаній території мали поширення від епохи фінальної бронзи і до давньоруського часу включно.

Історіографічний огляд показує, що в історії язичництва регіону немає узагальнювальної праці, де було б розглянуто еволюцію язичницьких осередків місцевої людності протягом тривалого часу. Дискусійними залишаються також важливі питання визначення характеру і класифікація язичницьких старожитностей регіону, часові межі поширення язичницького віровчення, специфіка поховальної обрядовості, особливості священних місць, кам'яні культові божества, що й спонукало автора звернутися до їхнього вивчення.

Історіографія проблеми засвідчує також, що дослідження язичництва регіону стало окремим науковим напрямком, різнобічні питання якого плідно розробляються науковцями. З'явилася низка праць, у яких проаналізовано та по-новому інтерпретовано відомі матеріали, проведено узагальнювальні дослідження, присвячені цій проблематиці.

1.2. Джерельна база роботи

Грунтовне наукове дослідження, здатне з'ясувати стан осередків язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини, не можливе без залучення широкого кола джерел, накопичених в різних галузях науки в різні часи.

Основні джерела, використані для написання дисертаційного дослідження, умовно можна поділити на кілька груп: опубліковані, неопубліковані та археологічні.

Опублікованими джерелами є насамперед літописні зводи. У літописі «Повесть временних лет по Лаврентієвському списку» (1910) Нестора-літописця вміщено повідомлення про події, що відбувалися в Південно-Західній Русі, зокрема, дії князя Володимира стосовно знищення всіх язичницьких святинь у Київській державі [201, с.14].

За даними Лаврентіївського та Іпатського літописів та збірника «Літопис Руський» (1989) у перекладі Л. Махновця, що становить стародавню історію з пралегендарного створення світу і завершується 6800 (1292) роком. Праця – першоджерело відомостей про тогочасні історичні події [284, с.139]. У літописній оповіді подано також перелік язичницьких богів, яких автор називає кумирами. Означене джерело розповідає також про знищення язичницьких богів у Києві [202, с.389].

Важливим джерелом для з'ясування дохристиянських вірувань є «Слово како погани кланялися ідолом» яку можна вважати Основою цього Слова

є грецьке «Слово на Богоявлення» Григорія Богослова, відоме в давньоруські часи в перекладі XI ст. й видане А. Будиловичем у 1875 р. Це джерело – перша, можна вважати, праця з української міфології, яка розповідає: **«Тако же і до словін доїде се слово. І ти почаша треби класти Роду і Роженицам преже Перуна, бога їх, а преже того клали треби упирем і Берегиням. По Святім же Крещеньи Перуна отринуша, а по Христа, Бога нашего, яшася. Но і ноне по українам моляться єму, проклятому богу Перуну, і Хьрсу, і Мокоши, і Вилам, то творят отаі»** [203]. Автор цього тексту повідомляв, що після офіційного хрещення Русі поклоніння богам Перуну, Хорсу, Мокоші у провінціях Київської держави ще тривало.

На думку І. І. Огієнка, автор твору скоротив «Слово» Григорія Богослова, додавши до нього власні вставки приблизно в другій половині XI ст. І. Огієнко вважав, що цей твір було написано в Києво-Печерському монастирі [85, с.373].

Знґачимі матеріали вміщено в працях зарубіжних мандрівників, письменників, істориків, географів та хроністів. Зокрема, видатний грецький історик Геродот у праці «Історія» писав про заселеність території Дністра давніми кочовими народами. Автор описував обряд жертвоприношення домашніх тварин, особливо коней, на честь бога Ареса, уособленням якого є залізний кинджал акінак у скіфів, знахідки якого зафіксовано у скіфських курганах лівобережжя Середньої Подністрянщини. Історик детально зобразив поховальний звичай, який тривав упродовж сорока днів з дня смерті померлого, після чого здійснювали захоронення [203, с.37–53].

Фрагментарні свідчення для дослідження теми подав ранньовізантійський історик Прокопій Кесарійський, який був автором декількох творів у жанрі історичної прози. Зокрема, у творі «Війни» він оприлюднив свідчення про давніх склавинів та антів, які вшановували бога блискавки та приносили йому в жертву різних тварин. Згідно з Прокопієм Кесарійським язичники вшановували ріки і водяних божеств, приносячи їм жертви відповідно до чинних тоді церемоній [204, с.72–73].

Більшість історичних та літературних пам'яток X ст. пов'язана з іменем візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного. У творі «Про управління імперією» він описав звичай поклоніння «русами» на острові св. Георгія (сучасна Хортиця), обряд поклоніння дубові, біля якого здійснювалась церемонія жертвоприношення живих півнів [204, с.165–166]. Про цей звичай засвідчує й знахідка 1975 р. у гирлі Дніпра – відземок дуба із забитими в нього кабанячими щелепами. На думку дослідника Г. Ю. Івакіна, саме на Хортиці здійснювали жертвоприношення священному дубу [205, с.28–29].

Серед опублікованих писемних джерел значну цінність має праця «Історія» візантійського історика-хроніста Льва Диякона, написана в першій третині X ст. У ній автор розкрив картину взаємозв'язків Візантії і Давньої Русі щодо язичницького поховального обряду тілоспалення у скіфів (так візантійці називали давніх русичів). Він стверджував, що скіфи спалювали своїх загиблих воїнів, убиваючи чоловіків і жінок у процесі поховальної церемонії. До цієї кривавої жертви вони долучали задушених немовлят і півнів, яких топили у водах Дону. Лев Диякон зазначав також, що скіфи дотримувалися культури жертвоприношення та оплакували померлих [204, с.208].

Про обряд кремації в слов'ян згадував також арабський географ Умар Ібн Русте в праці «Книга дорогих цінностей», де він вказував, що померлих спалювали на вогні, а попіл зсипали в глиняний горщик і виносили на пагорб. Потім, через рік, туди приходили родичі померлого і справляли тризну очищення вогнем [206, с.45].

Цінним джерелом для дослідження язичницьких осередків регіону є твір мусульманського вченого Мутаххара ібн Тахира Ал-Мукаддасі (Макдісі) «Творення історії», у якій слов'ян зображено ідолопоклонниками [206, с.51].

Аналогічне значення має анонімний трактат «Межі світу від сходу до заходу», написаний близько 982 р. на замовлення еміра із династії Феригунідів північного Афганістану. У ньому вміщено інформацію про країну слов'ян, де спалюють мертвих та вшановують культ вогню [206, с.54].

Серед опублікованих джерел іншого типу важливе місце посідає праця арабського мандрівника Ал-Мас'уді «Золоті копальні та розсипи самоцвітів». У ній мандрівник писав про існування в слов'ян язичницького поховального обряду кремації [206, с.113–114].

До гурту джерел, які ми залучаємо до дослідження, варто зарахувати твір іспано-арабського письменника, проповідника і мандрівника XII ст. Абу Хаміда Ал-Мукадасі «Детальний виклад деяких чудес Магриба», у якому наявна добірка спогадів автора стосовно культу слов'ян – поклоніння деревам [206, с.144].

Відомий сакський хроніст XII ст. Гельмольд із Босау, автор «Слов'янської хроніки», зазначав, що серед розмаїття слов'янських богів у балтійських слов'ян головним є Святovit – бог землі, якому слов'яни приносять пожертви [207, с.129–130].

Цікавим джерелом про Святovита та його храм у місті Аркона містяться в хроніці «Діяння данів» середньовічного данського хроніста Саксона Граматика. Він стверджував, що слов'яни мали на підвищенні дерев'яний храм, у якому був розташований ідол, котрий перевищував зростом людину і був чотириликим, а руки його утримували ріг і лук. За Саксоном Граматиком, на честь цього божества в інших місцях були побудовані храми, якими керували жерці [208].

Окрім того, певний обсяг інформації вміщено у краєзнавчих виданнях, що знаходяться у фондах відділу рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, які містять факти з досліджуваної теми. Зокрема, у матеріалах «Подольских епархиальных ведомостей» у рубриці «О прошлом Подоліи» знаходимо відомості про кам'яну стелу давньослов'янського бога Святovита, знайденого в 1848 р. у р. Збруч [209, с.201].

У фондах цього відділу зберігаються також «Труды Подольскаго епархиальнаго историко-статистическаго комитета» (1890–1891). У цьому джерелі є інформація про язичницькі городища-святилища поблизу с. Іванківці Сатанівські (Городоцький район, Хмельниччина) в урочищі Замчисько та Звенигород (городища-святилища) [210, с.299].

До опублікованих джерел з цієї проблематики належать матеріали досліджень, зосереджені в енциклопедичних каталогах за певними напрямками, як-от: довідники історико-культурної спадщини «Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області)» (1984) [211], «Археологічна спадщина Хмельницької області» (2011 р.) [212], «Археологічна карта межиріччя Південного Бугу, Случі, Збруча» (2016) [213], «Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952–1974 рр.)» (2017) [214]; у цих джерелах наявна наукова інформація про язичницькі осередки регіону від первісної доби до розвиненого середньовіччя включно.

Важливим джерелом для вивчення історії язичництва регіону є ґрунтовні енциклопедичні видання: «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» (1971 р.) [215], «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область» (1972 р.) [216], «Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область» (1973 р.) [217], на сторінках яких знаходимо наукову інформацію про осередки язичництва означених областей.

До таких видань належить також «Сучасний тлумачний словник української мови» (2006). Це видання містить близько 65 000 слів і понять. У ньому компактно подано тлумачення майже всіх загальноновживаних слів української мови [218].

До неопублікованих джерел належать архівні матеріали Інституту археології НАН України, фонди Державного архіву Хмельницької області, наукові архіви Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Хмельницького та Вінницького обласних краєзнавчих і Заліщицького районного комунального краєзнавчого музеїв, а також науковий архів археологічної лабораторії та фотофонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також облікова документація наукового архіву відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

Як важливе джерело у роботі використано інформацію звітів дослідників археологічних експедицій із наукового архіву Інституту археології НАН України,

як-от: Ю. М. Малєєва, 1976 р. [219]; І. С. Винокура, О. М. Приходнюка, 1967, 1968, 1969 рр. [220; 221; 222]; М. Ю. Брайчевського, 1951 р. [95]; М. Й. Ягодзінського, 1972 р. [223]; В. Й. Довженка, 1952 р. [224]; І. С. Винокура, М. І. Островського, 1964 р. [225]; І. С. Винокура, Г. М. Хотюна, Ю. В. Бойка, 1964 р. [226]; І. С. Винокура, Г. М. Хотюна, Є. М. Пламеницької, О. М. Приходнюка, 1965 р. [227]; І. С. Винокура, Р. В. Забашти, 1986 р. [228]; І. С. Винокура, Р. В. Забашти, Н. В. Петрова, 1987 р. [229]; І. П. Русанової, 1985 р. [230]; І. П. Русанової, Б. О. Тимощука, 1986, 1988, 1989 рр. [231; 232; 233]; В. А. Захар'єва, 1994, 1995, 1996, 2000 рр. [234; 235; 236; 237]; А. Ф. Гуцала, В. П. Мегея, 1988 р. [238]; І. С. Винокура, А. Ф. Гуцала, В. А. Гуцала, В. П. Мегея, 1998 р. [239]; А. Ф. Гуцала, В. А. Гуцала, В. П. Мегея, 1999, 2000 р. [240; 241].

Значний масив джерел з обраної теми містять фонди Державного архіву Хмельницької області. У фонді Р-302 «Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут» закладено інформацію про науково-дослідну роботу викладачів історичного факультету кафедри історії СРСР і УРСР, пізніше – історії країн Східної Європи і археології (І. С. Винокур, Б. М. Кушнір, А. Ф. Гуцал), які брали участь у дослідженнях язичницьких осередків на лівобережжі Середньої Подністрянщини [242, 243, 244, 245, 246, 247].

Наступний фонд Р-1421 «Кам'янець-Подільський історико-краєзнавчий музей-заповідник» дає можливість вивчити язичницькі джерела регіону, виявлені на лівобережжі Середньої Подністрянщини директором музею Г. М. Хотюном та працівниками цього ж культурно-освітнього закладу [248, 249, 250, 251, 252].

Вивчено також язичницькі джерела з наукового архіву Хмельницького обласного краєзнавчого музею, зосереджені у звітах археологічних експедицій І. С. Винокура, Г. М. Хотюна, Ю. В. Бойка, 1964 р. [253]; І. С. Винокура, Г. М. Хотюна, О. М. Приходнюка, 1965 р. [254]; О. М. Приходнюка, 1965 р. [255]; О. Д. Козинця, 1965 р. [256]; Є. В. Поворозника, 1993 р. [257]; В. А. Захар'єва, 1995 р. [258].

Важливе значення для дослідження поховального обряду скіфських племен у регіоні мають джерела наукового архіву Кам'янець-Подільського державного

історичного музею-заповідника, зосереджені у двох звітах: А. Ф. Гуцала, В. А. Гуцала, В. П. Мегея, О. Д. Могилова, П. А. Болтанюка, 2007 р. [259]; А. Ф. Гуцала, В. А. Гуцала, В. П. Мегея, О. Д. Могилова, О. Л. Баженова, П. А. Болтанюка, 2008 р. [260].

Цінну джерельну базу дослідження складають також фонди наукового архіву археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. У фонді 1 «Каталог пам'яток археології Хмельницької області» наявна інформація з історії досліджень, місцезнаходження, топографії й культурної приналежності осередків язичництва досліджуваного регіону і суміжної території (Побужжя) [261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269].

Фонд 8 археологічної лабораторії КПНУ імені Івана Огієнка «Пам'ятки Хмельницької області» становлять джерела, пов'язані з датуванням, історією вивчення, описом, місцезнаходженням осередків язичництва в досліджуваному регіоні [270, 271, 272, 273]. Фонд охоплює, зокрема, звіти І. С. Винокура за участю А. Ф. Гуцала, В. П. Мегея, В. І. Якубовського (1987) про дослідження на території Кам'янець-Подільського, Новоушицького, Чемеровецького, Дунаєвецького, Деражнянського районів Хмельницької області [274, 275, 276, 277], де подано також відомості про язичництво досліджуваного регіону.

У дисертаційній праці використано й науково-облікову документацію відділу охорони пам'яток історії та культури в Хмельницькій області, де наявні паспорти об'єктів язичництва в області біля сіл Малинівці в урочищі Мунчиків яр (1989) [278], Рідкодуби в урочищі на Тоці (1974) [279], Велика Слобідка в урочищі Солонці (1993) [280] і міста Городок в урочищі Гнилий Кут (1971) [281].

Значимі джерела вивчено у фондах навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Зокрема, джерелом вивчення стали оригінали фотознімків Збруцького ідола, який зберігається в Краківському археологічному музеї в Польщі.

Для розв'язання поставлених у дисертації завдань ми опрацювали широке коло археологічних джерел, зосереджених у музеях Хмельницької, Вінницької, Тернопільської областей.

Характеризуючи цей тип джерел, звернемося насамперед до експозиції Заліщицького районного комунального краєзнавчого музею. У його експозиціях демонструються Мишківські статуї-менгіри, фрагменти статуй (інв. № № ТКМЗА-562, ТКМЗ-13166). Ці скульптури датуються епохою фінальної бронзи і дозволяють з'ясувати давність язичницької монументалістики в досліджуваному регіоні.

У фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею перебуває погруддя Нижчеольчедаївського антропоморфа (інв. № ДК 560 КВ 7779). Подібні антропоморфи як джерело язичницьких вірувань експонуються в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику, що походять із с. Калюс (інв. № КПМ 5900), с. Ставчани (інв. № арх. 1350, інв. № арх. 1349), с. Іванківці (інв. № КПМ 5898, інв. № арх. 35213, інв. № КПМ 5899), с. Юрківці (інв. № арх. 33715), с. Сурженці (інв. № арх. 36640).

Крім того, у дослідженні залучено археологічні джерела – ідоли, виявлені автором у 1999 р. на лівобережжі середньої течії Дністра біля сіл Березівка (інв. № арх. 35214) та Пижівка, які також зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

В орнаментальних мотивах прикрас Давньоруського часу простежується язичницька символіка, зокрема, в метало-художніх виробах із речових скарбів, виявлених В. І. Якубовським на укріплених поселеннях історичної Болохівської землі. У дисертації стало можливим розглянути, наприклад, два наручі (інв. № А-104, А-1084) зі скарбу 1970 року, які наразі зберігаються у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Сюжети, зображені на колтах (інв. № А-505, А-506), дослідники інтерпретують як історичні церемонії, пов'язані із висівом льону [88, с.727] і купальськими обрядами [282, с.102].

Важливим археологічним джерелом, залученим до дисертаційного дослідження, є керамічні комплекси – масовий інформативний матеріал

з язичницькою символікою [286, с.11], який зберігається в музеях Вінниччини, Хмельниччини і Тернопільщини.

Зокрема, у процесі польових робіт, на місці виявлення мишківських скульптур, знайдено фрагменти посудин гава-голіградської культури [219, арк.10; 135, с.100]. На території Ставчанського святилища, поблизу кам'яного антропоморфа і конічної стели, на глибині 0,6-0,7 м знайдено залишки ритуальних вогнищ із фрагментами кераміки черняхівської культури [253, арк.11; 58, с.211–212]. У результаті археологічних розкопок, здійснених на Іванковецькому святилищі, знайдено керамічний комплекс, типовий для черняхівської культури із зображеннями язичницьких сонячних символів – солярних знаків [95, арк.9–10; 51, с.252]. На місці знахідки Юрковецького антропоморфа вчені зібрали керамічні зразки гончарних та ліпних форм доби черняхівської культури [57, с.128; 74, с.265]. На місці залишків скельного храму в Буші, крім середньовічних керамічних фрагментів, на площі рельєфу є зображення, пов'язане із культом вшанування дерев [57, с.138; 283, с.118; 81, с.126].

Ці та інші артефакти свідчать про світоглядні, космологічні (космологія – вчення про Всесвіт у цілому та про місце людства у ньому) уявлення язичницького населення регіону. Тисячолітній доробок гончарів минулих часів, закодований у змісті керамічного орнаменту, і є одним із фундаментальних джерел формування сучасної національної культури [291, с.10; 292, с.12–13].

У дослідженні опрацьовано значну групу джерел, зібрану автором стосовно 81 осередку язичництва в регіоні (див. додаток Г). Серед них використано поховальну обрядовість у процесі спорудження курганних комплексів, могильників, святилищ-жител, святилищ відкритого типу, жертovníків-капищ, городищ-святилищ, наскальних ритуальних об'єктів та кам'яних скульптур (див. додаток Б, В).

1.2. Методологічні засади дослідження

Методологічною основою роботи є принципи історизму, критичного аналізу джерел та об'єктивності, потрібні для отримання інформації.

Їхнє творче використання дає можливість забезпечити максимально достовірне відтворення історичної дійсності, сутності явищ і подій та внутрішньої логіки перебігу складних суспільно-політичних та соціально-економічних явищ. У процесі роботи використовувалися загальнонаукові методи аналізу і синтезу для вивчення, узагальнення та систематизації джерел і наукової літератури, що стосуються історії осередків язичництва лівобережної частини Середньої Подністрянщини.

З метою послідовного й системного викладу матеріалу в розділах дисертаційного дослідження використано проблемно-хронологічний метод. Його застосування із урахуванням світоглядного плюралізму та діалектичного розуміння сутності історичного процесу дало змогу визначити оптимальну структуру дисертації, що своєю чергою забезпечило максимальну повноту та об'єктивність віддзеркалення язичницьких осередків на досліджуваній території. Їхній розвиток розглядається в хронологічній послідовності.

Для характеристики основних категорій осередків язичництва XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е. їхнє розташування, кількісний аналіз наявної інформаційної бази дозволяє насамперед з'ясувати загальну еволюцію виникнення язичницьких осередків. Застосовувався також історико-статистичний метод обробки даних. Саме він є достатньо ґрунтовною підставою для дослідницької аргументації.

З метою виведення закономірностей розвитку керамічного комплексу в різні історичні періоди і датування язичницьких пам'яток було використано порівняльно-типологічний метод.

Залучення в дисертації різноаспектних принципів пізнання і методів дослідження об'єктивно зумовило необхідність застосування наукового плюралізму. Завдяки йому вдалося ґрунтовно ознайомитись із роботами істориків та археологів з означеної проблематики і водночас аргументовано погодитися чи спростувати, часом навіть відхилити, результати їхнього дослідження. Адже погляди різних учених, які займалися дослідженнями дохристиянських вірувань в означеному регіоні, відзначалися багатьма, інколи суттєвими, відмінностями.

Саме плюралістичний підхід забезпечив адекватність відтворення складних, неоднозначних процесів у дохристиянські часи на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Для з'ясування розміщення осередків язичництва в роботі застосовано історико-топографічний метод.

Об'єктом дослідження є нерухомі осередки язичництва, як-от: кургани, курганні могильники, святилища, жертівники, наскально-ритуальні об'єкти, давньоруські городища-святилища, кам'яні скульптури. У вивченні означених об'єктів автор застосував метод археологічної розвідки, аналіз планіграфічного і стратиграфічного вияву, атрибутацію та інтерпретацію знахідок.

Картографування язичницьких осередків і опрацювання наукової інформації в руслі дистанційного вивчення Землі здійснено за допомогою вільно-завантажуваної програми компанії Google, що відображає віртуальний глобус, безкоштовної версії Google Earth, запропонованої для комерційного використання, та геоінформаційного сервісу «Публічна кадастрова карта». За допомогою картографування досліджено площу та топографію курганних комплексів, городищ-святилищ у різні хронологічні періоди.

Таким чином, у процесі написання дисертаційного дослідження застосовувалися загальноісторичні та спеціальні методи історичних дисциплін, що дозволило узагальнити й відобразити систему поширення осередків язичництва та вірувань язичницького населення регіону.

Висновки до розділу

Підсумовуючи перший розділ дисертації, відзначаємо, що в процесі вивчення осередків язичництва лівобережної частини Середньої Подністрянщини із вказаної території походить значний історіографічний матеріал, поділений автором на декілька періодів. Перший період – праці ХІХ –

середини ХХ ст.: по-перше, у ньому відображено час пробудження наукової зацікавленості в регіоні, по-друге, показано накопичення джерельного матеріалу, а також висвітлено тогочасну історіографію, у якій відзеркалено погляди українських, австрійських, польських, чеських, словацьких, російських науковців з проблем язичництва. Другий період – дослідження другої половини ХХ ст. до здобуття Україною незалежності (1991 р.) – характеризується складністю формування історичної думки на теренах колонізаторської політики тоталітарного режиму радянської влади. Але водночас цей період віддзеркалює процес системного дослідження язичницьких осередків у регіоні, результати якого висвітлено в низці видань наукової літератури. Третій період – роботи істориків з 1991 р. до наших днів – відзначається помітним зростанням зацікавленості фахівців цією темою: дослідники на основі етноісторичного процесу аргументовано висвітлюють історичні аспекти язичництва на означеній території.

Характерно, що історія вивчення осередків язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини виявилася недостатньо дослідженою через малодоступність до матеріалів у музейних сховищах, а також державних архівах Вінницької, Тернопільської і Хмельницької областей. Власне, труднощі постали також і через недостатню вивченість фондів працівниками архівів та музеїв.

Значний масив джерел з цієї проблематики знаходиться в державному архіві Хмельницької області, зокрема, фонд Р-302 «Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут», у якому зібрано звіти кафедр і науково-педагогічних працівників з науково-дослідної роботи; фонд Р-1421 «Кам'янець-Подільський історико-краєзнавчий музей-заповідник», який наявний в означеному архіві, висвітлює роботу співробітників музею в питанні язичницьких осередків у регіоні. У двох інших вище зазначених архівах документів з визначеної теми не виявлено.

Найповніше осередки язичництва в регіоні відображено у звітах дослідників, які зберігаються в науковому архіві Інституту Археології НАН України, Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї. Це дозволило автору

систематизувати історіографію і джерела, які віддзеркалюють поховальні обряди та звичаї язичницького населення регіону, що залишили могильники, святилища, жертівники-капища, городища-святилища, наскально-ритуальні об'єкти і кам'яні скульптури.

Аналіз джерельної бази доводить, що язичництво було основною формою релігії населення регіону до часу запровадження християнства, формою та системою культурних цінностей прадавніх українців.

Комплексне опрацювання різнобічних джерел у руслі використання принципів і методів наукового пошуку дозволило нам досягти визначеної мети і виконати завдання дисертаційного дослідження.

Джерела і література до розділу

1. Карамзин Н. М. История Государства Російскаго. Санкт-Петербург: Тип. П. Греча, 1818. Т. I. 156 с.
2. Chodakowski Z. O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy. Oprocował i wstępem opatrzył J.Maślanka. Warszawa, 1967. 454 s.
3. Pauli Z. Starożytnosci Galicyjskie. Lwów, 1840. 49 s.
4. Шафарик П. Славянскія древности у 2-х т. Т. 1. Кн. 1. Часть историческая / пер. з чеш. О. Бодянский. Москва: Университетская типография, 1847. 436 с.
5. Шафарик П. Славянскія древности у 2-х т. Т. 2. Кн. 2. Часть историческая / пер. з чеш. О. Бодянский. Москва: Университетская типография, 1847. 454 с.
6. Нидерле Л. Славянские древности / Любор Нидерле; пер. з чеш. Т. Ковалева, М. Хазанов; ред. А. Монгайт. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. – 450 с.

7. Булик Н. М. Археологія та археологи заходу України в епоху Романтизму // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2010. – Ч. 17. – С. 65–76.
8. Булик Н. М. Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2011. Вип. 15. С. 415–428.
9. Кулинич М. М. «Въстник для русинів Австрійської держави» як трибуна галицького українства. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 200 с.
10. Кріль М. Невідомі листи Івана Головацького до Антона Петрушевича // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2-3. С. 350–372.
11. Срезневский И. И. Збручский истукан Краковского музея // Записки Русского Археологического Общества. 1853. Т. 5. С. 163–196.
12. Булик Н. М. Наукові з'їзди XIX ст. та участь у них Львівських археологів // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2007. Вип. 11. С. 387–393.
13. Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. Київ: Довіра, 1991. 94 с.
14. Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań, 1949. 221 s.
15. Головацкий Я. Ф. Обь изслѣдовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичинь и Буковинь // Труды I Археологического съезда в Москве 1869 г. / под ред. гр. А. С. Уварова. Москва: Синодальная тип., 1871. С. 219–240.
16. Лех Я. З історії польсько-українських зв'язків а археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.) // Археологічні дослідження Львівського університету. 2006. Вип. 9. С. 17–53.
17. Ягодинська М. О. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля X–XIII ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Київ, 2009. 358 с.

18. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci zwycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 // ZWAK. Krakow, 1878. T. II. S. 3–18.
19. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci zwycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // ZWAK. Krakow, 1879. T. III. S. 12–45.
20. Kirkor A. H. Sprawozdanie I wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci zwycieczki archeologicznej w roku 1883 // ZWAK. Krakow, 1884. T. VIII. S. 48–60.
21. Котлеревский А. О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славян. Москва: 1868. 290 с.
22. Нечитайло П. О. Нотатки до спалео-археологічної спадщини В. Б Антоновича // «Археологія & Фортифікація України». зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. / ред. кол: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 30–35.
23. Косаківський В. А., Рудь В. С. Бушанський скельний храм: історія дослідження електрон. наук. вид: mdch.kiev.ua/.../Косаківський-Віктор-Рудь-Віталій-Буцацький-скельній-храм..pdf. (дата звернення: 01.10.2016).
24. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. Одесса, 1886. Т. I. С. 86–102.
25. Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. Київ, 2004. 384 с.
26. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / редкол. Сохань П. С. (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 1. 736 с.
27. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / ред. кол.: Сохань П. С. (голова) та ін. К: Наук. думка, 1993. Т. 3. 592 с.
28. Распоряжения епархиального начальства // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1890. № 25 (23 июня). С. 345–346.

29. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1891. 406 с.
30. Яворовский Н. И. О значении исторического иллюстрированного описания Подолии // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1892. № 13. (21 марта). С. 215–218.
31. Прокопчук В. С., Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. 308 с.
32. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен: УВУ, 1959. 232 с.
33. Трембіцький А. М. Євфимій Січінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А. 2009. 300 с.
34. Прокопчук В. С., Крючкова Н. Д. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковно историко-археологического общества) (1876–1916): зведений каталог і покажчик змісту. наук. ред. О. М. Завальнюк; бібліогр. ред. В. М. Пархоменко; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наукова бібліотека. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 184 с.
35. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. Т. 1. С. 197–365.
36. Січінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 136 с.
37. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. 405 с.
38. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область: у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1971. 706 с.

39. Nadaczek K. Światowit, szkic archeologiczny // МААЕ. Krakow, 1903. VI. S. 116–118.
40. Спицын А. А. Археологические разведки. Санкт-Петербург, 1908. 96 с.
41. Аркас М. М. Історія України-Русі. Київ: Історичний клуб «Холодний яр»; Кам'янець-Подільський: «Медобори», 2013. 464 с.
42. Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1914. 386 с.
43. Нидерле Л. Быт и культура древних славян. Прага: Изд-во «Пламя», 1924. 285 с.
44. Чопек С. Тадеуш Сулімірський та його внесок у дослідження епохи бронзи і раннього заліза Поділля та Волині // Археологічні дослідження Львівського університету. 2006. Вип. 9. 97–105.
45. Sulimirski T. Scytowie na zachodnim Podolu. Lwów: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego, 1936. 207 s.
46. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2004. 671 с.
47. Гуревич Ф. Д. Збручский идол // Материалы исследований по археологии СССР. 1941. № 6. С. 279–287.
48. Граков, Б. М. Скіфи. Київ: Вид-во АН УССР, 1947. 95 с.
49. Довженок В. И. Древнесловянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестроье // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.
50. Браичевский М. Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1953. Вып. 52. С. 43–53.
51. Браичевский М. Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 238–262.

52. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наук. думка, 1972. 180 с.
53. Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород: Карпати, 1977. 111 с.
54. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. Київ – Одеса: Вища шк., 1985. 124 с.
55. Винокур І. С., Альошкін О. М., Забашта Р. В., Петров М. Б., Петровський В. М., Пірняк О. М., Степанков В. С. Буша: історико-краєзнавчі нариси. Хмельницький, 1991. 152 с.
56. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. 363 с.
57. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. 376 с.
58. Винокур И. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // Советская археология. 1964. № 4. С. 210–214.
59. Винокур И. С., Островский М. И. Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва, 1964. Вып. 102. С. 64–69.
60. Винокур И. С. Языческие изваяния на территории Среднего Поднестров'я // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол: Коваленко Л. А. (відп. ред.) Винокур І. С., Гуменюк С. К. та ін. Хмельницький, 1965. С. 77–79.
61. Винокур И. С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка // Археологические открытия 1966 года. Москва: Наука, 1967. С. 228–230.
62. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Таємниця Ружичанської «Бездні» // Радянське Поділля. 1966. № 152 (3 серпня). С. 4.
63. Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1967. № 139. С. 144–159.

64. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 136–143.
65. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Работы славянского отряда подольской экспедиции // Археологические открытия 1967 года. – Москва: Наука, 1968. С. 234–235.
66. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута // Археологические исследования на Украине в 1967 г. Киев, 1968. Вып. 2. С. 176–181.
67. Винокур И. С., Приходнюк О. М., Смиленко А. Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1968 году. Киев, 1971. С. 218–222.
68. Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен // Советская археология. 1969. № 1. С. 48–61.
69. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // Археологические открытия 1969 года. – Москва: Наука, 1970. С. 284–285.
70. Винокур И. С. Новые находки языческих изваяний в Среднем Поднестровье // Труды I-го Международного конгресса славянской археологии. Москва, 1970. Т. 5. С. 379–384.
71. Винокур И. С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. 1970. № 176. С. 38–40.
72. Винокур І. С. Черняхівські могили в межиріччі Дністра та Південного Бугу // Матеріали третьої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Коваленко Л. А (відп. ред.) Білецький С. І., Винокур І. С., Гуменюк С. К. та ін. Львів: Каменярь, 1970. С. 113–116.
73. Винокур І. С. Роботи слов'янського загону Кам'янець-Подільського пединституту // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Київ: Наук. думка, 1972. С. 241–244.
74. Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Баженова С. Э. Работы в Хмельницкой области // Археологические открытия 1972 года. Москва: Наука, 1973. С. 264–265.

75. Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Работы Подольской экспедиции // Археологические открытия 1973 года. Москва: Наука, 1974. С. 255–256.
76. Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. Москва, 1979. С. 112–135.
77. Винокур И. С. Черняховские племена на Среднем Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. Киев: Наук. думка, 1983. С. 105–135.
78. Винокур І. С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Баженов Л. В., Винокур І. С., (відп. ред.) Завальнюк О. М., Кукурудзяк М. Г., Суровий А. Ф., Чехівський О. О. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 41–43.
79. Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія. 1989. № 1. С. 65–77.
80. Винокур І. С. Анти і Поділля // м. Хмельницькому 500. Тези науково-теоретичної конференції 1493–1993 / ред. кол.: Гуменюк С. К (відп. ред.), Караван С. Л., Міцінська Т. П. та ін. Хмельницький: Хмельн. ред.- вид. відділ, 1991. С. 100–102.
81. Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. 1994. № 3. С. 122–135.
82. Винокур І. С. Скарби духовної культури слов'ян в ранньосередньовічних пам'ятках археології Хмельниччини // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: матеріали регіон. наук. краєзн. конф. / ред. кол.: Осінський В. Г. (гол. ред. кол.), Блажевич Ю. І., Буяновська Г. К., Войтенко В. І., Журко О. І. (наук. ред.), Лавренюк А. О., Слободянюк П. Я., Кубик В. С, Шудрак Т. М. Хмельницький – Шепетівка, 1995. С. 61–64.
83. Винокур І. С. Населення Волино-Подільського порубіжжя I та початку II тисячоліть нової ери // Матеріали X-ої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур І. С., Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 106–113.

84. Leczyk G. Swiatowid Zbruczanski // «Materialy archeologiczne» Krakow, 1964, S. 5–61.

85. Митрополит Іларіон (І. І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. Видання друге. Київ: Обереги, 1994. 424 с.

86. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н.е.). Київ: Наук. думка, 1975. 155 с.

87. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. 697 с.

88. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. 783 с.

89. Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII в.в. Москва: Наука, 1982. 328 с.

90. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Збручское святилище // Советская археология. 1986. № 4. С. 90–99.

91. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Исследования второго Збручского (Крутиловского) святилища // Археологические открытия 1985 года. Москва: Наука 1987. С. 401–402.

92. Тимошук Б. А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. Киев: Наук. думка, 1989. С. 74–83.

93. Тимошук Б. А., Русанова И. П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // Советская археология. 1983. № 4. С. 161–173.

94. Брайчевский М. Ю. Археологическая разведка в Новоушицком районе Хмельницкой области // Археологічні пам'ятки УРСР. 1955. Т. V. С. 178.

95. Брайчевский М. Ю. Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область // Наук. архів. Ін-ту археолог. НАН України. Ф. 64. Спр. 1951/9. 44 арк.

96. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. 96 с.

97. Баран В. Д., Козак Д. Н, Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. / Відп. ред. О. П. Моця. АН УРСР. Ін-т археології. К.: Наук. думка, 1991. 144 с.

98. Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. Київ: Наук. думка, 1992. 176 с.
99. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. 256 с.
100. Козак Д. Н. Сакральные памятники Юго-Восточной Европы в I тыс. н.э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев: Наук. думка, 1990. С. 432–453.
101. Козак Д. Н., Боровский Я. Е. Святилища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев: Наук. думка, 1990. С. 84–101.
102. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX – XIII вв. Киев: Наук. думка, 1990. 156 с.
103. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX – XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ, 1993. 159 с.
104. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян / под. ред. С. А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 304 с.
105. Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII – X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці: Прут, 1999. 220 с.
106. Толочко П. П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с.
107. Мисько Ю. В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Чернівці, 2003. 223 с.
108. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.
109. Історія релігії в Україні: У 10 т. / ред. кол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ: Укр. Центр. Духовн. Культури, 1996–1998. Т. 1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства / за ред. Б. Лобовика. 384 с.
110. Бунятян Н. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. // Україна крізь віки: в 15-ти т. / за ред. В. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 1998. 336 с.

111. Давня історія України: У 3-х т. / П. П. Толочко (гол. ред.), В. Н. Станко (відп. ред.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, В. М. Зубар та ін. Київ: Наук. думка, 1997. Т. 1: Первісне суспільство. 558 с.
112. Давня історія України у трьох томах П. П. Толочко (гол. ред.), П. П. Толочко (відп. ред.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, В. М. Зубар та ін. Київ: Ін-т археології НАН України, 2000. Т. 3: Слов'яно-руська доба. 695 с.
113. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.
114. Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. // Краткие Сообщения института истории материальной культуры. 1955. Вып. 59. С. 100–117.
115. Захар'єв В. А., Малєєв Ю. М. Розкопки кургану ранньоскіфського часу біля с. Миньківці на Дунаєвеччині // «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: І. С. Винокур, В. С. Прокопчук (відп. ред.) А. Й. Ситар. Дунаївці, 1993. С. 26–28.
116. Захар'єв В. А. Поховально-ритуальна споруда ранньозалізного віку з околиць с. Сокілець на Хмельниччині // «Хмельниччина в контексті історії України»: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. / ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін. Хмельницький, 2012. С. 158–162.
117. Бандрівський М. С., Крушельницька Л. І. Поховальний обряд Непоротівської групи пам'яток // Чорноліська культура Середнього Подністров'я. Львів, 1998. С. 201–208.
118. Бандрівський М. С. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду Висоцької культури. Львів, 2002. 282 с.
119. Бандрівський М. С., Захар'єв В. А. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (За матеріалами розкопок кургану III в селі Сокілець у 1999 році). // Записки Наукового товариства імені Шевченка Т. ССXLIV. Праці Археологічної комісії. Львів, 2002. С. 545–562.

120. Бандрівський М. С. Сучасне розуміння «скіфського» і проблема етнокультурної приналежності носіїв середньодністровської групи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2007. Вип. 11. С. 77–100.
121. Бандрівський М. С. Скринькові поховання Висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. Львів, 1994. 163 с.
122. Малеев Ю. М. Дослідження курганів західноподільської групи // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології) / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 26–28.
123. Малеев Ю. Н. Курган скифского времени у с. Мышковцы в бассейне р. Збруч // Курганы Степной Скифии. Киев: Наук. думка, 1991. С. 122–130.
124. Отрощенко В. В. Идеологическое воззрение племен эпохи бронзы на территории Украины // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев: Наук. думка, 1990. С. 5–17.
125. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII – III вв. до н. э. Москва: МТО Метео, 1994. 158 с.
126. Шовкопляс І. Г., Максимов Є. В. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. 1952. Т. VII. С. 89–109.
127. Шовкопляс І. Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. 1954. Т. IX. С. 98–105.
128. Шовкопляс І. Г. Середньодністровська експедиція 1949–1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1956. Т. 6. С. 29–38.
129. Баженов Л. В. Поділля у працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
130. Забашта Р. В. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.) О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк, А. Ф. Суровий, О. О. Чехівський. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 38–40.

131. Забашта Р. В. Ідол із села Мишків (До питання атрибуції) // VIII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.) С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк та ін. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 24–25.

132. Забашта Р. В. Ідоли Ставчанського святилища (нові іконографічні факти й історичні паралелі) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідом. та доп. (м. Хмельницький 3 лютого 1995 р.) / редкол.: М. Бандрівський (наук. ред.), Л. Крушельницька, Л. Мацкевич, О. Ситник та ін. Львів, 1995. С. 38–41.

133. Забашта Р. В. Скельний комплекс у с. Буша Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідом. та доп. (м. Хмельницький, 3 лютого 1995 р.) / ред. кол.: М. Бандрівський (наук. ред.), Л. Крушельницька, Л. Мацкевич, О. Ситник. Львів, 1995. С. 41–44.

134. Забашта Р. В., Білозор В. П. Скіфська скульптура з району Середньої Надністрянщини // Народознавчі зошити. 1996. № 1. С. 30–33.

135. Олійник В. І. Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині // Матеріали Х-ої Подільської іст.-краєзн. конф. [присвячено 55 річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні] / ред. кол.: Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В. Блажевич Ю. І. та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2000. С. 96–100.

136. Отрощенко В. О. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней средневековой художественной культуры. Киев, 1982. С. 15–18.

137. Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть. Київ: Наукова думка, 1991. 80 с.

138. Формозов А. А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // Археологія. 1994. № 3. С. 136–138.

139. Формозов А. А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // Советская археология. 1968. № 2. С. 103–110.

140. Формозов О. О. Про наскельний барельєф поблизу с. Буша в Подністров'ї // Матеріали другої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Коваленко Л. А. (відп. ред.), Білецький С. І., Винокур І. С., Гуменюк С. К., Тищенко В. І. Львів.: Каменяр, 1968. С. 112–113.

141. Павленко В. Ю. Дохристиянські вірування давнього населення України. Київ: Либідь, 2000. 326 с.

142. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі: Наукове видання. Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.), 2003. 159 с.

143. Асеев Ю. С. Мистецтво Київської Русі: Альбом. Київ: Мистецтво, 1989. 250 с.

144. Український Радянський Енциклопедичний Словник: У 3 т. / Редкол.: Ф. С. Бабичев (голова). 2-е вид. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. Т. 1: А-Калібр. 1986. 751 с.

145. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля. Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів. 2004. Вип. I. 208 с.

146. Історія української культури: у п'яти томах / Ред. кол.: Б. Є. Патон (гол. ред.), Г. Д. Вервес, І. Ф. Курас та ін. Київ: Наук. думка, 2001. Т. 1: Історія культури давнього населення України / ред. кол.: П. П. Толочко (гол. ред.), Д. Н. Козак, Р. С. Орлов та ін. 1134 с.

147. Історія українського мистецтва у п'яти томах / Г. Скрипник (гол. ред.), І. Дзюба, І. Драч та ін. Київ, 2008. Т. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу / ред. кол.: Р. Михайлова, Р. Забашта. 710 с.

148. Русанова И. П. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. Черновцы: Прут. ИА РАН, Буковинский центр археологических исследований при Черновицком Национальном Университете имени Ю. Федьковича, 2002. 172 с.

149. Райс Т. Т. Скифы. строители степных пирамид / пер. с англ. Л. А. Карповой. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2003. 223 с.

150. Шилов Ю. А. Истоки славянской цивилизации. Київ: МАУП, 2004. 704 с.
151. Панова Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков. Москва: «Радуница», 2004. 185 с.
152. Лозко Г. С. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. Харків: Див, 2006. 464 с.
153. Войтович В. М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь, 2005. 664 с.
154. Войтович В. М. Генеалогія богів давньої України. Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2007. 556 с.
155. Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу. Київ: Аратта, 2006. 328 с.
156. Грицанов А. А., Филлипович А. В. Язычество. Минск: Книжный дом, 2006. 384 с.
157. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Ін-т археології НАН України, 2007. 300 с.
158. Козак Д. Н. Венеди. Київ: Ін-т археології НАН України, 2008. 470 с.
159. Строцень Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля Тернопіль: Астон, 2008. 272 с.
160. Никитина Г. Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). Москва: ТАУС, 2008. 448 с.
161. Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за ред. В. А. Косаківського. Вінниця: Вінницька газета, 2009. 208 с.
162. Козак Д. Н. Етюди давньої історії України. Київ: Ін-т археології НАН України, 2010. 184 с.
163. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 304 с.
164. Гуцал А. Ф. Поховальний обряд населення Середньої Надністрянщини передскіфського часу // Матеріали IX-ої Подільської іст.-красн.

конф.: [присвячується 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні] / [ред. кол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський (заст. гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 94–96.

165. Гуцал А. Ф., Мегей В. П. Дослідження курганів біля с. Тарасівка // Кам'янещина в контексті історії Поділля. наук. збірник / ред. кол.: Баженов Л. В., Борисевич С. О., Винокур І. С. та ін. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I. С. 85–88.

166. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. К., 1998. С. 74–75.

167. Гуцал А. Ф. Стовпові гробниці Шутнівецьких курганів // Матеріали Х іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур І. С., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 101–102.

168. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Археологічні розвідки в околицях с. Чабанівки // Матеріали Х-ої іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур І. С., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 102–106.

169. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'янещині // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.: збірник наук. праць. Київ: ІА НАН України, 2001. С. 17–18.

170. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. Київ, 2003. С. 90–92.

171. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. Поховальні споруди в курганах Західного Поділля (за матеріалами Т. Сулімірського) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т., 2003. Т. 11. С. 13–20.

172. Гуцал В. А. Дослідження курганів скіфського часу експедицією Кам'янець-Подільського університету у 2000–2004 рр. // Матеріали ХІ Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Завальнюк О. М. (відп. ред.),

Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 120–124.

173. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження в Колодіївці // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. 2005. Вип. 4. Т. 1. Кам'янець-Подільський. С. 3–4.

174. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д. Розкопки курганів ранньскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.: збірник. наук. праць. Київ – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. Вип. 8. С. 157–159.

175. Гуцал В. А. Малинівецький курган – перехідна пам'ятка від передскіфського до ранньскіфського часу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету ім. Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2006. Вип. 5. Т. 1. С. 4–6.

176. Гуцал А. Ф. Кургани VII – VI ст. до н. е. в межиріччі середньої течії Збруча і Смотрича // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл. доктор. і аспір., [присвячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 7. Т. 1. С. 24–25.

177. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. Курганна група ранньскіфського часу у пониззі Смотрича // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 5–15.

178. Гуцал А. Ф., Мегей В. П., Могилов О. Д., Баженов О. Л., Болтанюк П. А. Дослідження курганів ранньскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. Київ: Академперіодика, 2009. С. 91–93.

179. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилев О. Д., Болтанюк П. А. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі // Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ – Луцьк, 2010. С. 101–102.

180. Гуцал А. Ф. Дослідження курганів ранньоскіфського часу на Городоччині // Матеріали XIII-ої Подільської іст.-краєзн. конф. (18–19 листоп. 2010 р.) [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / [Завальнюк О. М (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 155–160.

181. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилев О. Д. Дослідження курганного некрополя Спасівка-Іванківці на Хмельниччині // Археологічні дослідження в Україні 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 93–94.

182. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження курганів ранньоскіфського часу у 2008–2009 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітн. наук. конф. викл., доктор., і аспір.: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 30–32.

183. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження села Чабанівка у 2000-2001 рр // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 44–51.

184. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилев О. Д., Болтанюк П. А. Дослідження у Городоцькому районі на Хмельниччині // Археологічні дослідження в Україні 2011. Київ: Волинські старожитності, 2012. С. 452–453.

185. Гуцал А. Ф. Археологічні пам'ятки села Чабанівка в пониззі річки Ущиця // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 9. Київ: СПД Павленко, 2014. С. 48–59.

186. Захар'єв В. А. Центральні-Подільський варіант давньоруського поховального обряду // Археологія Дунаєвщини (збірник першоджерел,

наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток) / упоряд.: М. Д Шмаєнік, В. А. Захар'єв. Хмельницький, 1992. С. 40–44.

187. Захар'єв В. А. Поховальний обряд давньоруського населення Поділля // Тези доповідей та повідомлень наук.-практ. конф. Культура України і слов'янський світ / ред. кол.: В. Г. Чернець (голова), Ю. І. Блажевич, С. Л Карван, П. Я. Слободянюк (наук. ред.) та ін. Київ, 1992. С. 93–94.

188. Захар'єв В. А. Давньоруські могильники Сокільця на Ушиці // Тези доповідей та повідомлень міжн. іст.-археол. семінару: Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. (м. Хмельницький, 24 вересня 1994 р.) / [відп. за вип.: Л. П. Михайлина, О. П. Моця]. Чернівці: Рута. С. 46–47.

189. Захар'єв В. А. Давньоруські могильники центрального Поділля // Матеріали ІХ Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський (заст. гол.), О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк, С. В. Трубчанінов (наук. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 125–127.

190. Захар'єв В. А. До питання про Подільський варіант давньоруського поховального обряду // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. збірник. Присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. Хмельницький: Доля, 1995. С. 243–249.

191. Захар'єв В. А. На Галицькому порубіжжі // Літопис Хмельниччини: краєзн. збірник. Хмельницький 2001. С. 13–17.

192. Захар'єв В. А. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Сокільця // Матеріали ІV Міжн. конф. студ. і молод. вчених (14–16 травня 1996 р.) / ред. кол.: О. В. Бондарець (голова), Ю. І. Іванова, О. В. Клименко та ін. Київ: Соборна Україна, 1996. С. 189–192.

193. Захар'єв В. А. Місце та роль Сокільця в історії Поділля // АCADEMIA на пошану професора Л. А. Коваленка (90-річчя від дня народження). Історичні дослідження / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур О. М. Завальнюк (відп. ред.) А. О. Копилов, М. Г. Кукурудзяк та ін. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 71–73.

194. Захар'єв В. А. Третій сезон досліджень у Сокильці // Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 роках. Київ, 2000. С. 46.
195. Маярчак С. П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення лівобережжя Середнього Подністров'я // Археологія. 2008. № 2. С. 30–39.
196. Маярчак С. П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Київ, 2012. 16 с.
197. Мисько Ю. В. Поховальний обряд у контексті світогляду східних слов'ян (за матеріалами могильників VIII – X ст. Дніпровського правобережжя) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Зб. наук. ст. Чернівці, 1997. Вип. 4. С. 19–28.
198. Моця О. П. Підплитові поховання на південноруських могильниках // Тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару: Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. (22–24 вересня 1994 р.) / [відп. за випуск: Л. П. Михайлина, О. П. Моця]. Чернівці: Рута. С. 30–31.
199. Гейштор А. Слов'янська міфологія / перекл. з польськ. С. Гірік. Київ: «Вид-во “КЛІО”», 2015. 416 с.
200. Комар А. В., Хамайко Н. В. Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму? електрон.наук.вид:www.academia.edu/.../Комар_А._Хамайко_Н._Збручський_идол_пам'ятник_епохи_романтизму_Komar_A._Khamayko_N._Zbruch_idol_a_mon...–(дата звернення: 08.10.2016).
201. Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. Санкт-Петербург, 1910. 274 с.
202. Літопис Руський / пер. Л. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро 1989. 591 с.
203. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. I: Античные источники.

Сост. А. В. Подосинов. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 352 с.

204. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибииков. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 384 с.

205. Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ. Київ: Рад. шк., 1982. 112 с.

206. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. III: Восточные источники. Сост. Ч. I. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова; Ч. II. В. Я. Петрухин. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 264 с.

207. Гельмольд. Славянская хроника. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 300 с.

208. Источники по истории славянского язычества электрон. науч.-популярне вид.: <http://www.midday.narod.ru/> (дата звернення: 30.11.2016).

209. О прошлом Подоліи // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1895. № 7 (19 февраля). С. 199–206.

210. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н. И. Яворовского. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1890–1891. Вып. 5. XXI, 444 с.

211. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області) / АН УРСР Ін-т археології, Укр. т-во охорони пам'яток іст. та культ.; [упоряд.: І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк та ін.; редкол. Д. Я. Телегін (відп. ред.)]. Київ: Наук. думка, 1984. 222 с.

212. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. Чернігів: «Деснянська правда» 2011. 176 с.

213. Археологічна карта межиріччя верхів'їв Південного Бугу, Случі, Збруча / І. Р. Михальчишин, С. М. Шпаковський. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. 208 с.

214. Шкурко С. К. Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952–1974 рр.) / за наук. ред. канд. архітектури О. А. Пламеницької. Кам'янець-Подільський: П П «Медобори–2006», 2017. 120 с.

215. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область: у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1971. 706 с.

216. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область: у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1972. 778 с.

217. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область: у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. 640 с.

218. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «Школа», 2006. 1008 с.

219. Малеев Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка 1976 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН. України. Ф. 64. Спр. 1976/124. 10 арк.

220. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1966 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН. України. Ф. 64. Спр 1966/59. 13 арк.

221. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1967 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН. України. Ф. 64. Спр. 1967/56. 17 арк.

222. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження в Хмельницькій області в 1968 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН. України. Ф. 64. Спр. 1968/1а. 17 арк.

223. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл. проведених Ягодзінським Михайлом Йосиповичем протягом 1958–1971 рр. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН. України. Ф. 64. Спр. 1971/52. 39 арк.

224. Довженок В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН. України. Ф. 64. Спр. 1952\12. 22 арк.

225. Винокур І. С., Островський М. І. Звіт про розкопки Раковецького могильника в 1963 році // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН. України. Ф. 64. Спр. 1963/35. 17 арк.

226. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Бойко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1963/29. 12 арк.

227. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Пламеницька Є. М., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1965 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1965/30. 15 арк.

228. Винокур І. С., Забашта Р. В. Звіт про розкопки 1985 року на місці скального рельєфу в с. Буша Ямпільського району Вінницької області // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1985/41. 43 арк.

229. Винокур І. С., Забашта Р. В., Петров Н. В. Звіт про археологічні дослідження в с. Буша Ямпільського району Вінницької області. (За 1987 рік) // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1987/171. 17 арк.

230. Русанова І. П. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН УРСР 1984 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1984/97. 23 арк.

231. Русанова І. П., Тимощук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН СРСР за 1985 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1985/110. 22 арк.

232. Русанова І. П., Тимощук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН СРСР за 1987 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1987/111. 55 арк.

233. Русанова І. П., Тимощук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції Інституту археології АН СРСР за 1988 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1988/62. 41 арк.

234. Захар'єв В. А. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 1993 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1993/66. 13 арк.

235. Захар'єв В. А. Звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. «Батарей» поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1994/60. 15 арк.

236. Захар'єв В. А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області у 1995 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1995/57. 24 арк.

237. Захар'єв В. А. Звіт про археологічне дослідження курганного могильника XI ст. в ур. Христофорів яр поблизу с. Тимків Новоушицького району Хмельницької області у 1998 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1998/107. 6 арк.

238. Гуцал А. Ф., Мегей В. П. Звіт про розкопки курганів скіфського часу в с. Тарасівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. в 1988 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1988/178. 12 арк.

239. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (1997 р.) // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1997/52. 7 арк.

240. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету в 1998 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1998/35. 8 арк.

241. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області 1999 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1999/58. 12 арк.

242. Звіт про науково-дослідну роботу викладачів педінституту за 1976 р. // ДАХО. Ф. Р.-302. Оп. 1. Спр. 321. 97 арк.
243. Звіт про науково-дослідну роботу кафедр за 1970 рік // ДАХО. Ф. Р.-302. Оп. 1. Спр. 15. 102 арк.
244. Звіт про науково-дослідну роботу викладачів Кам'янець-Подільського педагогічного інституту за 1965 р. // ДАХО. Ф. Р.-302. Оп. 10. Спр. 7. 76 арк.
245. Річний звіт про науково-дослідну роботу кафедр інституту за 1986 рік // ДАХО. Ф. Р.-302. Оп. 11. Спр. 1220. 148 арк.
246. Кафедра історії країн Східної Європи і археології, індекс 20-03. Річний звіт про начальню-виховну роботу кафедри за 1995–1996 н. р. // ДАХО. Ф. Р.-302. Оп. 12. Спр. 939. 19 арк.
247. Кафедра історії країн Східної Європи і археології, індекс 20-03. Річний звіт про начальню-виховну роботу кафедри за 1996–1997 н.р. // ДАХО. Ф. Р.-302. Оп. 12. Спр. 1066. 11 арк.
248. Звіт про роботу Дністровсько-Волинського загону Волинської експедиції в с. Лука-Врублівецька та доповідні записки працівників музею про роботу в наукових відрядженнях музею за 1957 р. // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 95. 39 арк.
249. Звіт про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 1963 рік // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 140. 25 арк.
250. Звіт про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 1964 рік // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 147. 53 арк.
251. Звіт про роботу музею за 1969 рік // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 188. 32 арк.
252. Річний звіт, інформації та довідки про діяльність музею за 1967 рік // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 175. 173 арк.
253. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Бойко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-68. 14 арк.

254. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1964 році // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-8. 13 арк.

255. Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького обласного краєзнавчого музею за 1964-1965 рр. // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-7. 5 арк.

256. Довідка про поїздку в командировку в с. Ружичанку Хмельницького району наукового співробітника Козинець А. Д. 7 серпня 1965 року // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-36. 18 арк.

257. Звіт про роботу в складі Сокілецької давньоруської експедиції а також про дослідження залишків Миньковецького часу держави (кінець XVIII – початок XIX століть) Поворозник Е. В., 1993 р. // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-92. 5 арк.

258. Науковий звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. «Батарей» поблизу с. Сокілець Дунаєвського району Хмельницької області // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-100. 17 арк.

259. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д., Болтанюк П. А. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Колодіївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (2006 р.) // Наук. архів. Кам'янець-Поділ. держ. істор. музею-заповідника. Ф. КПМР/п 12048. 34 арк.

260. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д., Баженов О. Л., Болтанюк П. А. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля сіл Сапасівка та Іванкіці Городоцького району Хмельницької області та розвідкові роботи на території Бакотського скельного монастиря Кам'янець-Подільського району (2007 р.) // Наук. архів. Кам'янець-Поділ. держ. істор. музею-заповідника. Ф. КдокР/п 23097. 41 арк.

261. Картка с. Іванківці Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 14.

262. Картка с. Іванківці Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 15.

263. Картка с. Калюс Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 17.

264. Картка с. Рідкодуби Хмельницького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 33.

265. Картка с. Кремінна Городоцького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 40.

266. Картка с. Ружичанка Хмельницького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 41.

267. Картка с. Пижівка Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 43.

268. Картка с. Бедриківці Городоцького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 60.

269. Картка с. Іванківці Городоцького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 67.

270. Анотовані списки на пам'ятники археології Городоцького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 1. 249 арк.

271. Анотовані списки на пам'ятники археології Кам'янець-Подільського району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 3. 249 арк.

272. Анотовані списки на пам'ятники археології Новоушицького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 44. 44 арк.

273. Анотовані списки на пам'ятники археології Хмельницького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 72. 50 арк.

274. Винокур І. С. Археологічні пам'ятники Городоцького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 4. 5 арк.

275. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Мегей В. П. «Звід: святилища, поселення, городища» // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 24. 33 арк.

276. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Кучугура Л. І. Археологічні пам'ятники Новоушицького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 62. 33 арк.

277. Винокур І. С., Звід про науково-дослідницьку роботу «Дослідження археологічних пам'яток Хмельницькій області (Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький, Дунаєвецький, Деражнянський райони) // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 66. 22 арк.

278. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Могильник II – V ст. н. е., черняхівська культура, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н, Гринчуцька с/р, с. Малинівці уроч. «Мунчиків яр». Хмельницький, 1989 р. // Наук. архів ВОПТАК у Хмельн. обл. Спр. І.3.2263-2.22.08. 4 арк.

279. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Могильник черняхівської культури III–IV ст. н. е. Хмельницька обл., Хмельницький р-н, Педосівська с/р, с. Рідкодуби на тоці к/п «Маяк»». Хмельницький, 1974 р. // Наук. архів ВОПТАК у Хмельн. обл. Спр. І.3.1292.-2.22.17. 5 арк.

280. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Поселення багат шарове (трипільська культура, білогрудівська культура, чорноліська культура, культура скіфського часу, поянешти-лукашівська культура, черняхівська культура, ранньослов'янський період) Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н, Устянська с/р, с. Велика Слобідка уроч. «Солонці». Хмельницький, 1993 р. // Наук. архів ВОПТАК у Хмельн. обл. Спр. 9. 4 арк.

281. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Поселення уличів VI-VII ст. н.е. Хмельницька обл., м. Городок, Городоцька міська рада, уроч. «Гнилий Кут». Хмельницький, 1971 р. // Наук. архів ВОПТАК у Хмельн. обл. Спр. І. 2. 311-2.22.4. 4 арк.

282. Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. 1975. № 16. С. 87–104.

283. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф // Археологія. 1994. № 3. С. 113–121.

284. Семенчук С. О., Матвеев А. Ю. Дохристиянські вірування на лівобережжі Середнього Подністров'я: історіографія проблеми // Археологічні студії «Межибіж» / 30 річчю початку постійних археологічних досліджень Меджибізької фортеці. (Наук. щорічн. 4'2015) за матер. Четвертих археологічних читань (11 грудня 2015 р.) / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 137–143.

285. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А. 2009. 300 с.

286. Мисько Ю. В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Київ 2003. 20 с.

287. Масан О. М. Патріарх української та буковинської археології // Борис Онисимович Тимощук: Бібліографічний покажчик. (До 80-річчя від дня народження) / упоряд. Ю. В. Мисько, О. М. Масан. Чернівці: Місто, 1999. С. 3–23.

288. Смирнова Г. И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам раскопок курганов у с. Мервинцы) // Советская археология. 1977. № 4. С. 94–106.

289. Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // Советская археология. 1985. № 4. С. 33–53.

290. Смирнова Г. И. Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века // *Kimmerowie. Scytowie. Sazmaci. Ksiega poswiecona pamieci profesora T. Sulimirskiego* / Pod red. J. Chochorowskiego. Krakow: Ksiegarnia Akademicka, 2004. С. 409–429.

291. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства. Київ: Молодь, 1993. 408 с.

292. Пастернак Я. І. Археологія України. Торонто. 1961. 760 с.

РОЗДІЛ 2

ДОХРИСТИЯНСЬКІ ПОХОВАЛЬНІ ОБРЯДИ ЛЮДНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ ПРОТЯГОМ ХІ СТ. ДО Н.Е. – ХІІІ СТ. Н.Е.

2.1. Поховальна обрядовість доби фінальної бронзи та ранньоскіфського часу

Поховальний обряд зберігає інформацію про демографію, соціальний устрій та генетичні взаємозв'язки між громадами [1, с.20]. Він складається, з одного боку, із традиційних ритуальних дій, що відбуваються до похорону, під час і після нього, з іншого – поховальний обряд містить матеріальні елементи (поховальний комплекс, зокрема ґрунтові могильники, кургани, курганні групи, могили, обкладені камінням [2, с.37], поховальний інвентар) і тіло померлого [3, с.22; 4, с.5]. Сукупність ритуальних дій та матеріальних елементів становить традиційний поховальний обряд будь-яких історико-культурних спільнот минулого.

Спираючись на висновки істориків та етнографів А. Ван Геннепи, В. Я. Петрухіна [4, с.5; 5, с.113], ми на основі наявних археологічних матеріалів здійснюємо історичну реконструкцію поховального обряду в означеному регіоні.

В Україні, як і на території всієї Східної Європи, епоха бронзи тривала приблизно тисячу років: від перших століть II тис. до н.е. і до початку I тис. до н.е. З нею пов'язані значні зміни в ідеологічних уявленнях праслов'ян. Для висвітлення духовної культури племен, які проживали на території лівобережжя Середньої Подністрянщини, важливим джерелом є могильник білогрудівської культури (археологічна культура осілого населення доби фінальної бронзи (XII–IX ст. до н. е.), що була поширена на території України між Дністром і Дніпром) поблизу с. Печера Шпиковського, нині Тульчинського району Вінницької області, який дослідив М. І. Артамонов у 1948–1952 рр. Могильник складався із восьми

курганів висотою близько 1 м. Досліджено три насипи. Поховання лежали в глибоких ямах материкової частини кургану, у скорченому стані на боці, головами на захід. Поруч із кістяками виявлено посуд та бронзові прикраси [6, с.113].

Наступний язичницький осередок (місце зосередження дохристиянських об'єктів) виявлено поблизу с. Білий Камінь Чечельницького району Вінницької області. Там у 1928 році С. С. Гамченко виявив та дослідив могильник білогрудівської культури [7, с.453–475], на території якого відкрито шість ґрунтових поховань, розташованих над трипільськими похованнями на глибині 0,25–0,50 м. Кістяки лежали в скорченому стані на боці, орієнтовані головою на захід. Інвентар поховання складався із декількох фрагментів кераміки і невеликої кількості бронзових прикрас [8, с.509–510].

Аналогічний язичницький осередок, могильник культури Ноа (археологічна культура доби фінальної бронзи (XV–XII ст. до н.е), ареал поширення від верхньої Подністрянщини до Нижнього Дунаю та Південно-Східної Трансільванії), знайдено біля с. Острівець Городенківського району Івано-Франківської області, виявлений у 1958 році Е. А. Балагурі. На території могильника вивчено 189 поховань, які лежали в ґрунтових могилах на глибині 0,2–1,0 м, викопаних у материк. Ями померлих прямокутної, рідше овальної форми. Поховання здійснено на боці в скорченому положенні, орієнтовані головами переважно на північний захід. Деякі поховання обкладено камінням, зрідка – каміння покривало людські рештки. На цьому могильнику простежується групове планування поховань, що, на думку Балагурі, пояснюється визначенням для кожної сімейної общини окремого місця на родинному кладовищі. Поховання, як правило, одинокі, тільки в чотирьох випадках – парні. Інвентар поховань складався з однієї або двох, зрідка трьох, посудин. У декількох похованнях виявлено бронзові прикраси та вироби з кісток. Існував звичай залишати біля покійника жертвне м'ясо тварин. На могильнику в Острівці виявлено два поховання із тілоспаленнями в урнах [8, с.481–483]. Дослідник вважає, що могильник складає північно-західну межу язичницьких осередків у регіоні [9, с.154].

Заключний період доби фінальної бронзи позначений поширенням ритуалу тілоспалення по всій території України, крім степової зони. На лівобережжі Середньої Подністрянщини серед племен фракійців панували обряди кремації на ґрунтових могильниках (Колодрибка, Сопот, Остриця). Голіградські старожитності (поширені на Закарпатті та в Наддністрянському регіоні (XI – середина VII ст. до н.е.) дають можливість прослідкувати на Подністров'ї контакти праслов'ян з давніми фракійцями [10, арк.10]. Спалення тіл відбувалося на стороні в спеціально обладнаних вогнищах-крематоріях, розмірами 3х2 м. Над захороненнями простежувався грубий шар попелу та перепаленої землі. На заключній фазі доби бронзи за певними типами поховального ритуалу вимальовуються етнічні спільності: іраномовні племена в степовій зоні, фракійці – у середньому Подністров'ї та Карпатському ареалі. Історично засвідчений обряд кремації у фракійців та балто-слов'ян відомий також і в іранському середовищі [11, с.24].

Зі звичаєм жертвоприношення на місцях поховань, можливо, пов'язані і випадки знаходження скарбів, окремі з яких поширюються у курганных насипах. За доби фінальної бронзи вироби з металу, особливо зброя та прикраси, належали до розряду дорогих і престижних. Тому припускаємо й використання їх як жертвоприношення.

Виходячи за рамки дослідження, зазначимо, що під час досліджень могильників доби фінальної бронзи фіксуються сліди від укопаних у землю дерев'яних колод. Такі стовпчики виявлені, зокрема, під час дослідження ґрунтових могильників Малополовецьке, Вергуни та Тимченки в Подніпров'ї [12, с.10].

У добу фінальної бронзи зафіксовано низку попільників поблизу міст Гайсина, Вінниці, Могилева-Подільського та Кам'янця-Подільського. Характерними їхніми ознаками є курганоподібна форма висотою від 0,20–1,00 м, з різноманітними культовими спорудами на них (ямами, жертвовниками); шар попелу – від 0,30 до 1 м, в окремих насипах є скупчення попільних плям, в інших – штучний чорноземний насип від 0,20 до 0,80 м, який перекривав культурні залишки та скупчення попелу.

Для культурного шару таких осередків характерним є наявність золи та знахідок фрагментів кераміки, кісток тварин, крем'яних та металевих виробів, а також глиняних «хлібців», прясел та інших виробів з глини.

На думку значної групи дослідників, означені об'єкти визначаються поховальними спорудами, пов'язаними з культами вогню та домашнього вогнища [8, с.395–396].

Отже, матеріали означених осередків язичництва доводять, що населення вказаних пунктів сповідувало звичай ховати померлих під курганами в скорченому положенні на боці [6, с.113] та у ґрунтових могилах [7, с.453–475; 8, с.481–483], а також у місцях, з якими пов'язують попільники білогрудівської культури. Означені могильники є одними із найважливіших осередків язичництва епохи фінальної бронзи. Їхнє значення полягає в тому, що вони дали матеріали для встановлення картини поховального обряду й будови поховальних споруд населення досліджуваної території.

Переважна більшість рис поховального обряду середньодністровської язичницької людності генетичним корінням сягає часів фінальної бронзи, які були успадковані язичницьким населенням раннього залізного віку [13, с.96].

Основою вивчення поховального звичаю в регіоні є також язичницькі осередки раннього залізного віку, представлені поодинокими курганами та курганными групами. До першої групи належать досліджені поодинокі кургани – 2 об'єкти, до другої – 15 місцезнаходжень курганных груп.

Поодинокі кургани. Цю групу осередків язичництва представляє курган, досліджений у 1977–1984 роках експедицією Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника на правому березі р. Тернавка, у південно-західній околиці затопленого села Мар'янівка, при впадінні р. Тернавка у р. Дністер та за 1 км на північний схід від с. Врублівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [14, с.61]. Під кам'яним насипом відкрито кістяки чоловіка і двох жінок віком 45–56 років. Поховання здійснено згідно з обрядом тілопокладення; там знайдено перекинутого догори горщика, два залізних браслети, плоску кам'яну теслоподібну сокиру та дві сережки (завушниці), виготовлені з бронзи. Курганний

насип у діаметрі становив близько 12 м, висота кургану 1 м у плані, діаметр – близько 12 м.

У кургані знайдено також рештки поховальної тризни, про що свідчать порізані кістки свині, великої рогатої худоби [15, с.131–133].

На думку дослідниці Л. І. Кучугури, основу кургану складав кам'яний склеп, у якому поховано рештки людей. Курган датовано другою половиною VII – початком VI ст. до н.е.

Ще один язичницький об'єкт – курган, який доповнює поховальну обрядовість ранньоскіфської доби, – вивчено в 1990 році експедицією під керівництвом Ю. М. Малєєва за участі В. А. Захар'єва поблизу с. Миньківці Дунаєвецького району Хмельницької області в урочищі Лісництво. Висота об'єкта становила близько 1 м при діаметрі підосви кургану близько 22 м [16, с.26]. У центрі цього кургану виявлено могильну яму розміром 250x170 см. Могилу зверху перекрито дрібним камінням, деревним вугіллям та фрагментами посуду [17, с.110–111]. На дні могильної ями зафіксовано розрізнений кістяк людини та бронзові наконечники стріл трилопасного та дволопасного типів [16, с.27].

Крім означеного поховання, за 5,6 м на південний схід від нього розташовувалося друге поховання, здійснене за обрядом кремації [18, с.22]. Його знайдено в місці залишків вогнища овальної форми розміром 2x1,6 м. Це – майданчик, на поверхні якого здійснювався обряд кремації, про що свідчать залишки вогнища, попіл і кальциновані кістки померлого.

Супровідний поховальний інвентар складали ліпна тюльпановидна посудина і фрагменти миски [16, с.27; 19, с.550]. Згідно з цими знахідками курган датується часом у межах VII–VI ст. до н.е. [20, с.111].

Курганні групи. Цю категорію язичницьких осередків регіону ми розпочнемо з групи курганів, зосереджених на лівобережжі Середньої Подністрянщини в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області. Розглянемо курганну групу в околицях с. Лука-Врублівецька. Там у 1949–1951 роках експедицією під керівництвом І. Г. Шовкопляса вивчено групу із восьми насипів передскіфського часу [21, арк.35]. Зафіксовано, що ця група розташовувалася на першій надзаплавній

терасі р. Дністер, складаючись із низки кам'яних панцирів. Під ними виявлено поховання в неглибоких простих земляних ямах, облицьованих кам'яними плитками. На кам'яних вимостках або ж просто на землі було знайдено рештки поховань, переважна більшість із яких – тілопокладення, здійснені за поховальним обрядом у скорченому стані на правому боці. Серед них фіксуються одиночні, парні та групові поховання. У могилах та біля них знайдено фрагменти глиняного посуду, кам'яні бруски, окремі металеві вироби. В одному випадку вивчено поховання в урні з кальцинованими людськими кістками під кам'яним панциром [22, с.32]. Порода каменю, наявного в панцирі кургану, поширена в Прутсько-Дністровському межиріччі [23, с.65].

Наступним поховальним осередком, виявленим археологами в Кам'янець-Подільському районі, є курганний некрополь, відкритий у 1997–1999 роках у с. Шутнівці [24, арк.4; 25, с.74; 26]. Ця курганна група розташована за 0,3 км від південно-західної околиці села, на полі, яке прилягає до лівого берега річки Смотрич. У місцевих мешканців урочище має назву Шутнівецьке поле (див. додаток Д) [27, арк.1].

Було досліджено сім курганних насипів, в основі яких зафіксовано ямки стовпів дерев'яної усипальниці. Фахівці поділяють їх на дві групи, перша з яких відзначається простотою конструкцій і незначним заглибленням у ґрунт. Такі поховання відкрито в трьох курганах. Це прямокутні ями, заглиблені в материк на 0,35x0,55 м. У кутах ями зафіксовано рештки стовпів, які підтримували дерев'яну обшивку стін і дах. Ями такого типу було обкладено камінням у вигляді панциру, засипаного ґрунтом зверху. Нерідко дно поховальної камери ретельно викладали кам'яними плитами.

Більше інформації отримано під час досліджень другої групи гробниць, у складі якої – чотири кургани. В основі наявні ями глибиною 1,2 і 1 м розміром 2,7x4,5 м та 2,3x3,35 м. В обох випадках дно ям облицьовано плитами [3, с.101–102].

Археологічні дослідження показали, що кургани пограбовано. Поховальний обряд представлено тілопокладеннями в курганах № 1, 4 першої групи, в інших курганах зафіксовано поховальний звичай тілоспалення. Під курганами в могилах 2 і

4 вивчено, зокрема, поховання в скорченому стані на правому боці, головою на північний захід. У підкурганній поверхні, де знайдено непорушені тілоспалення, знаходилися кальциновані людські кістки [28, с.5–13].

На думку А. Ф. Гуцала, шутнівецькі кургани складають низку подібних курганних груп, досліджених на лівобережжі Середньої Подністрянщини [29, с.124–125] та Дніпровського Правобережжя [30, с.27–36], і можуть датуватися в межах кінця VII – першої половини VI ст. до н.е. [31, арк.8].

Подібну язичницьку курганну групу ранньоскфійського часу виявлено експедицією Кам'янець-Подільського педінституту у 1998 р. біля с. Тарасівка (див. додаток Є) [32, арк.1]. Досліджено два кургани, які в польовій документації позначено номерами 2 і 4. У кургані № 2 знайдено залишки спаленої дерев'яної, трапецієвидної в плані, поховальної споруди під кам'яним суцільним панциром. Спаленина займала весь внутрішній простір склепу, у якому на рівні стародавньої денної поверхні зафіксовано рештки семи поховань, здійснених за обрядом тілоспалення.

Насип кургану № 4 повністю знищено. В орному шарі виявлено залишки кам'яного панциру. Уламки каменів суцільним шаром покривали всю площу кургану діаметром 13,5 м. Товщина кам'яного панцира становила 0,5 м. Розчистка центральної частини розміром 4х4,5 м виявила ями від стовпів поховального склепу, орієнтованого згідно зі сторонами світу. На дні склепу зафіксовано кальциновані кістки та уламки ліпної кераміки, яка датується рубежем VII–VI ст. до н.е. [33, с.85–88].

У 2000–2001 роках археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педуніверситету досліджувала курганну групу в околицях с. Чабанівка. Кургани фіксуються за 0,4 км на схід від села в урочищі Вишнева, займаючи високе плато над лівим берегом р. Ушиця. Наприкінці XIX ст. у групі було дев'ять курганів [34, с.120]. Сьогодні їх пограбовано і пошкоджено господарськими роботами, однак сліди виявлено двома рядами вздовж р. Ушиця (див. додаток Е).

За характером кам'яних конструкцій курган № 1 дуже близький до вище описаних.

Курган № 2 докорінно відрізняється від усіх аналогічних язичницьких об'єктів, досліджених у регіоні. У ньому не виявлено жодних слідів захоронень. Замість них, під кам'яним панциром, виявлено кам'яні плити розміром 1,2x0,90 м. (товщина 0,3–0,4 м) і сліди двох ритуальних вогнищ. Серед плит виділяється плита з трьома наскрізними отворами, на якій, на думку дослідників, здійснювалася церемонія жертвоприношення [35, с.48].

У кургані № 3 серед кам'яного панцира, що закривав курган, виявлено кам'яне кільце діаметром 6 м з великих плит розмірами 1,4x0,8x0,35 м, застелених одна біля одної. Вони утворювали кільце зовнішнім діаметром 6 м, заповнене дрібним камінням.

Кургани 2, 3, займаючи крайню південну лінію курганної групи, могли виконувати функцію священних споруд, які утворювали ворота до некрополя. На думку дослідників, через них проходили похоронні процесії з відповідними культовими діями, які виконували жерці, очищаючи душі померлих.

Підсумовуючи дослідження курганної групи біля с. Чабанівка, можемо зробити попередній висновок, що більшість, очевидно, пограбовані і зруйновані. Будова окремих із них подібна до будови курганів на лівобережжі Середньої Подністрянщини. Під ними було споруджено дерев'яні гробниці із похованнями, здійсненими в системі тілоспалення або тілопокладення. Останні могли проводитися на стороні, на спеціально відведених майданчиках. Кальциновані людські кістки зсипали під курган у глиняних урнах або просто в ямки [36, с.49–51].

Низку поховальних звичаїв з розкопок курганів у Кам'янець-Подільському районі доповнює курганна група із с. Теклівка [37, с.143]. Вона розташована на підвищенні, за 1 км східніше села, в урочищі Вовчий Горб. У групі розкопано чотири насипи із кам'яними панцирами. Під ними простежено рештки спалених дерев'яних склепів площею від 10 до 12 м² (кургани № 2, 3, 4). До курганів № 1 і 4 виявлено невеликі кам'яні доріжки. Кургани зруйновано, через що людські рештки розрізано, але є ознаки обряду тілопокладення в підкурганній поверхні.

Супровідний інвентар Теклівського могильника представлений колекцією глиняного посуду: ліпними горщиками, мисками, черпаками, кубками та окремими

виробами, виготовленими із металу. Серед них увагу привертають золоті сережки та фігурка кабана, бронзові дзеркала, браслет, фібула, наконечники стріл та окремі деталі кінської зброї [34, с.121]. Теклівські кургани, на думку дослідників, виявляють тісні зв'язки із синхронними поселеннями скіфської культури Середнього Подніпров'я і Північного Причорномор'я [38, с.92].

Поховальні звичаї скіфського населення, яке проживало на досліджуваній території, виявили курганні групи біля сіл Малинівці та Колодіївка.

У першій групі з них ще в XIX ст. нараховувалося сім насипів. Дослідникам вдалося відшукати й дослідити залишки лише чотирьох різночасових курганів, які належать до передскіфської доби, а і інші два (№ 3, 4) – до ранньоскіфської доби кінця VII – початку VI ст. до н.е.

Центральне місце у кургані № 1 посідало парне поховання, здійснене в скорченому стані на рівні стародавньої денної поверхні. Поховання зафіксовано в кам'яному ящику, що є характерним для перехідного етапу від передскіфського до ранньоскіфського часу.

Такий поховальний звичай у кам'яних ящиках дає підстави стверджувати, на думку дослідників, що вони є місцевим витвором населення лівобережжя Середньої Подністрянщини і своїм генетичним корінням сягають епохи бронзи [39, с.4–6; 40, с.27; 41, с.160].

Курганну групу в околицях с. Колодіївка складають більше двадцяти насипів, із них 19 – розкопано у 2004–2006 роках. Частина представлена похованнями в дерев'яних склепах, а інша – без них, виявивши обряд тілоспалення та тілопокладення [42, с.3]. Так, поховальний обряд тілопокладення помітно, зокрема, у кургані № 14, у якому в кам'яному ящику знайдено фрагменти людських кісток, які належали двом-трьом особам. Обряд тілоспалення зафіксовано в кургані № 15, там, під кам'яним завалом, перебували рештки перепалених людських кісток, які зазнали сильної дії вогню. Подібний поховальний звичай розкриває курган № 16. Під його кам'яним панциром виявлено спалену дерев'яну гробницю розміром 1,24x1 м, у якій простежено сліди обряду кремації. У перепаленому шарі знайдено бронзову і залізну шпильки [34, с.122].

Загалом Колодіївський язичницький осередок мав два поховальних звичаї: тілоспалення і тілопокладення в дерев'яних гробницях під кам'яними панцирами.

Поховальні звичаї населення скіфського часу демонструють також курганні групи, зосереджені в інших місцях досліджуваної лівобережної території Середньої Подністрянщини. Так, поховальні звичаї скіфського населення ми продовжили досліджувати на прикладі розкопок курганних груп біля сіл Спасівка та Іванківці в Городоцькому районі Хмельницької області у 2007–2011 роках [43, с.24–25; 44, с.10; 45, с.30–32; 37, с.145].

Будову насипів демонструють сім зосереджених біля с. Спасівка курганів, які віддзеркалюють обряд тілопокладення в скорченому стані на лівому боці (№ 2, 4, 8), а інші – тілоспалення в ямках або урні (№ 1, 3, 5, 6).

Поховальний обряд за матеріалами курганної групи біля Іванковець демонструють два кургани VII–VI ст. до н.е. Один із них розташований на відстані 3 км від північної околиці села, поблизу автодороги в напрямку до м. Сатанів [46, с.49]. Інший курган, зведений з північно-західної сторони Іванковець, що також зазнав суттєвого руйнування. Під час дослідження на місці кургану зафіксовано ознаки спалення дерева, декілька уламків дрібних кісток і фрагменти кераміки. Цей курган, розташований на відстані 300 м на південний захід від попереднього, є складовою частиною курганного могильника в Іванковецькому регіоні [45, с.31–32].

Перший курган, за польовою документацією № 9, серйозно поруйновано, про що засвідчує грабіжницький лаз у вигляді шахти, викопаної в центрі кургану. Рятівними дослідженнями, які тягнулися упродовж 2007–2011 років, розчищено зруйновану частину, де виявлено кам'яний склеп зі слідами дерев'яних конструкцій [43, с.24–25]. До конструкції гробниці входило два ряди стовпів, які з усіх сторін, очевидно, утримували дерев'яний саркофаг. Усього виявлено більше 30 стовпових ям. Площа склепу становила 7,5x7,5 м. У його межах долівка виявилась встеленою кам'яними плитами (див. додаток 3).

До південно-західного кута кам'яної гробниці прилягав невеликий курган (висота – 1,9 м, діаметр – близько 4,3 м), перекритий ґрунтовим насипом. У цьому боковому кургані на рівні підшви виявлено залишки тілоспалення.

Супроводжувальний інвентар демонструють чорнолощені миски, декоровані у звіриному стилі та уламки кістяних виробів [47, с.28].

Будова Іванковецького кургану виявилася досить складною. Із подністровських курганів найближче до нього схожі гробниці, наявні в курганах № 1 і 2, виявлені поблизу с. Перебиківці, що на правому березі Дністра в Хотинському районі Чернівецької області [48, с.39–43]. Існує думка, що в курганах типу Іванковецького поховано іменитого правителя скіфського суспільства, можливо, номарха [49, с.160; 50, с.93].

У низці осередків раннього залізного віку, які добре відображають поховальні язичницькі звичаї, виділяємо курганну групу біля колишнього с. Лоївці, нині с. Березівка, що в Новоушицькому районі Хмельницької області. Один із курганів означеної групи досліджено Л. І. Крушельницькою в 1977 році (див. додаток Ж) [50, арк.1]. У ході робіт зафіксовано розміри кургану висотою 1,65 м, при діаметрі 38,6 м. Основу кургану складав кам'яний склеп в оточенні масивного зовнішнього кам'яного кільця, що становило кромлех кургану. Усередині склепу, з північно-східної сторони, на горизонті його основи, відкрито поховання в обряді тілоспалення в урні (див. додаток Г). Довкола поховання зібрано супровідні знахідки: 58 кальцинованих кісток – залишків тілоспалення, а також виявлено фрагменти кісток свині, уламки ліпного черпака, горщиків, чорнолощених корчаг, орнаментованих під вінцями наскрізними проколами, дві залізні псалії і фрагмент вудил [51, с.122–125].

Л. І. Крушельницька зараховує означений насип до групи курганів ранньоскіфського часу Західного Поділля, що виявив ознаки круглої форми з урновим похованням у кам'яному склепі та спаленою дерев'яною конструкцією для обрядових процедур [40, с.122–123].

Подібний поховальний обряд демонструє курганна група ранньозалізного віку в околицях с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області. Один із курганів цієї групи, розташований в урочищі Посьолок, було досліджено у 1999 році. У процесі вивчення встановлено розміри кургану – 0,2–0,3 м, діаметр – 12 м.

Під насипом виявлено підпрямокутний майданчик 2,2x1,5 м, вимощений кам'яними плитами розміром 0,20x0,10 м.

На поверхні майданчика виявлено залишки вогнища, попіл та розчленовані перепалені людські кістки і фрагменти кераміки ранньозалізного часу. У підкурганній поверхні зафіксовано рештки тілоспалення [52, с.560].

Язичницьку поховальну обрядовість скіфського населення в регіоні добре відображають і курганні групи, зосереджені в придністровській частині Вінницької і Тернопільської областей. Зокрема, у Вінницькій області фіксуються два язичницьких курганних осередки. Так, на початку 50 років ХХ ст. дослідником М. І. Артамоновим вивчено один насип із числа курганної групи біля с. Мервинці (Могилів-Подільський район Вінницької області). Матеріали його засвідчують, що в підкурганній поверхні була кам'яна скриня, яка вміщувала людський кістяк. Поховання супроводжували шматки глиняних посудин та уламки залізних вудил [6, с.100–117; 53, с.18–20].

Другу курганну групу, яка розташована поблизу с. Бернашівка (Могилів-Подільський район), досліджено у 70–90-х роках ХХ ст. [54, с.136; 55, с.27; 56, с.10].

На площі 4 га вивчено 42 ґрунтових поховання, з яких 35 було здійснено за обрядом інгумації, 6 – кремації та 1 – кенотаф. Поховальний інвентар складався із бронзових пронизок, кілець, браслетів, підвісок, залізних ножів, шпильок, ліпного посуду і прясел. На вказаній площі досліджено три кургани у вигляді кам'яних насипів. У підкурганних поверхнях виявлено рештки тілоспалень [57, с.16].

На Тернопільщині поховальні звичаї репрезентують два дохристиянських курганних комплекси. Зокрема, у 1975 році одну із таких курганних груп досліджено поблизу с. Мишків Гусятинського району. Під поверхнею кургану, який фіксується на плато р. Тайна (права притока р. Збруч), досліджено поховальну камеру з тілопокладенням чоловіка. Його рештки супроводжувалися двома бронзовими та кістяними наконечниками стріл, залишками колчана, кинджала, чашею і мисками скіфського часу. Висота дослідженого кургану – 2,8 м, а діаметр його підосви – 30 м.

Ще один курган досліджено в 1989 році поблизу с. Зозулинці Заліщицького району. Він входив до складу курганної групи, розташованої на найвищій ділянці плато лівого берега Дністра. Курган зберігся у висоту близько 1 м при діаметрі 30 м. Об'єкт демонструє собою кам'яний насип з крепідною по контуру подошви, усередині зафіксовано поховальну камеру розміром 5х5 м, збудовану в техніці зрубу. Камера містила людський кістяк, очевидно, у сидячому положенні з випростаними вперед ногами. Супровідний матеріал складала бронзові, скляні та кістяні намистини, бронзова цвяхоподібна шпилька і дзеркало. У гробниці знайдено також наконечник стріли, фрагмент бронзового ножа та рештки перепалених виробів, виготовлених з бронзи.

Дослідженнями з'ясовано, що згідно з язичницьким ритуалом поховальну камеру було спалено, про що засвідчують рештки горілих дерев'яних конструкцій [58, с.25–26].

З огляду на дослідження матеріалів, розглянутих у цьому підрозділі, початки поховальної традиції, пов'язані із курганами, тягнуться з доби фінальної бронзи. Зокрема, в означену добу спостерігаємо створення ґрунтових могил і курганних насипів із тілопокладеннями в скорченому положенні на боці. У ранньоскіфський час встановлюється курганний ритуал з переважанням тілоспалень, тілопокладень у скорченому стані на правому та на лівому боках. Особливістю поховального звичаю в означену добу є рідкісний випадок захоронення померлого в сидячому стані з випростаними вперед ногами, виявлене в курганній групі біля с. Зозулинці. Особливістю також є створення в регіоні високих курганів (с. Іванківці), усередині яких наявні кам'яні гробниці із похованнями представників соціальної верхівки. Водночас у ранньоскіфську добу ще була поширена традиція кремації, вивчена на території ґрунтового могильника поблизу с. Бернашівка. Цей обряд у традиції регіону своїм корінням сягає доби фінальної бронзи (Білий Камінь, Острівець). Трапляються також тілопокладення в кам'яних скринях в основі курганів (Малинівці, Колодіївка, Мервинці).

2.2. Поховальна обрядовість населення черняхівської історико-культурної спільноти

Загальновідомо, що могильники є однією із найважливіших категорій язичницьких осередків, значення яких полягає в тому, що вони дають матеріали для відображення коріння поховального обряду, а також посідають істотне місце в реконструкції деяких сторін життя давнього населення досліджуваної території. Хронологічна лакуна у шістьсот років між поховальними осередками доби фінальної бронзи, ранньоскіфського та ранньослов'янського часів не свідчить про обезлюднення досліджуваної території у цей період.

Сьогодні на мапі проживання населення черняхівської історико-культурної спільноти в лівобережжі Середньої Подністрянщини зафіксовано понад 300 місцезнаходжень могильників, які відображають поховальний обряд [59, с.48; 60, с.195–196].

У підрозділі цього дослідження розглянуто матеріали з 8 могильників, що складає 0,2% некрополів щодо визначеної досліджуваної площі регіону (5 000 км²).

Як показали наші дослідження, найпоширенішими поховальними обрядами були тілопокладення в ґрунтових ямах і кремація в урнах та ямках. Таку поховальну обрядовість виявили могильники в придністровській частині Хмельницької, Тернопільської і Вінницької областей.

Поховальний обряд черняхівської історико-культурної спільноти значною мірою відображають матеріали із могильників поблизу сіл Думанів, Малинівці та Устя, що в Кам'янець-Подільському районі.

Із цього числа могильник біля с. Думанів розташовано на узвишші західної околиці села, що на правому березі р. Смотрич [46, с.78–79]. Він налічує 80 поховань. Значну групу становлять тілопокладення в ґрунтових могилах. Кістяки фіксуються на спині, у випростаному стані, з орієнтацією на північ і північний схід. Обряд тілоспалення виявляють поховання в ґрунтових ямках або в урні. І в першому, і другому випадках простежуються рештки кальцинованих людських кісток.

Похованих супроводжували уламки ліпного і кружального посуду, бронзові фібули, залізні ножі, скляні кубки, набори намистин і кістяні гребені [61, 62].

Аналогічні поховальні звичаї демонструє могильник біля с. Малинівці, відкритий археологом С. П. Пачковою в урочищі Мунчиків яр у 1975 році. Було виявлено 15 поховань [46, с.85], серед них 8 тілопокладень та 7 тілоспалень. Перший тип поховань знайдено на глибині 0,4–2,25 м від сучасної поверхні. Орієнтацію кістяків простежено лише в чотирьох випадках. Так, два кістяки простежено по лінії північ-захід, один – у північно-східному напрямку та один – у північному. Серед вказаних поховань чітко простежено одне поховання, яке залягало на глибині 1,85 м. Кістяк містився в поховальній камері у випростаному положенні, будучи зорієнтованим на північний захід. В інших похованнях зафіксовано кам'яні плити з таким супровідним матеріалом (крім кераміки): прясла, кістяна підвіска, гребінь, фрагменти скляних кубків та залізний ніж [63, с.375; 64, арк.3].

Поховальні звичаї язичницького населення в регіоні добре виявляє й могильник біля с. Устя, досліджений І. С. Винокуром та О. М. Приходнюком у 1967–1968 роках. Указаний могильник розташовано на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра [65].

Під час проведення зачистки берега, на глибині 2 м від сучасної поверхні, виявлено дитяче поховання. Південно-західна частина порушена. Кістяк лежав на кам'яній вимостці прямокутної форми, що збереглася на майданчику розміром 1,4x1 м. і належав дитині 5–6 років. Порушені людські рештки лежали в різних місцях могили (див. додаток І). Під час розчистки, безпосередньо на кістках і каменях, знайдено вуглики та золу. На північ від черепа похованого лежав гончарний червоно-глиняний горщик з однією ручкою, залишки від шкаралупи курячих яєць та декілька фрагментів тваринних кісток [66, арк.16; 67, арк.13].

В інших чотирьох похованнях зафіксовано обряд тілопокладення з північною орієнтацією (похов. № 2), потривожене захоронення на кам'яній вимостці (похов. № 1), а також тілоспалення в урні та ямі (похов. № 3 і 4) [68, с.220–222], що доповнюють інформацію стосовно язичницького поховального

обряду, знайдено на Устянському могильнику. Вони чітко засвідчили наявність своєрідного поховального обряду населення, яке залишило цей могильник на території лівобережжя Середньої Подністрянщини. Указані поховання засвідчують стійку традицію язичницького поховального обряду в досліджуваному регіоні.

Важливі матеріали поховального обряду дав могильник біля с. Ружичанка, досліджений археологом І. С. Винокуром в урочищі Безодня у 1964–1966 роках [69, с.112; 70, с.9; 71, арк.1; 72, арк.3; 147, с.7]. На площі означеного могильника відкрито 73 поховання, з яких 34 відображають обряд тілопокладення, 38 – обряд тілоспалення та один кенотаф (див. додаток І) [73, арк.11; 74, арк.4; 75]. У могильну яму цього символічного поховання покладено посуд з жертвовною їжею. Окремі кенотафи, відомі й на інших черняхівських могильниках, таких як Будешти [76, с.325], супроводжувалися цікавим інвентарем: наборами фібул арбалетовидної форми, пряжками, виробами з бурштину, скла і сердоліку [71, арк.3]. На площі могильника досліджено також безінвентарні поховання, що свідчить про існування майнової і соціальної диференціації серед населення, яке проживало в Ружичнянському язичницькому осередку [77, с.228].

Тілоспалення представлено двома похованнями в урнах та 30 похованнями в ямках. Причому на площі північно-східної частини некрополя дослідники відкрили тілопокладення. Цікаво, що в тілопокладеннях Ружичанського могильника простежується вплив, пов'язаний з обрядом кремації: попіл та вуглики в поховальних ямах. Про це засвідчують також рештки вогнищ, наявних в заповненні могил. Там розташовані також поховання-кенотафи. На думку дослідників, указані символічні поховання влаштовували на честь знатного одноплемінника, який загинув на чужині. Дослідники також вважають, що традиція спорудження кенотафів на некрополях черняхівських племен мала місцеве походження [78, с.152].

У досліджених похованнях простежено значне скупчення кераміки, окремі кістки тварин, сліди жертвовної їжі, прошарки золи з перемішаними кістками

тварин, очевидно, – сліди тризни. Серед них виділяють могили із керамічними виробами, які теж засвідчують про ритуал тризни.

На Ружичанському могильнику досліджено й жіночі поховання з набором численного інвентарю. У могили похованих жінок покладено посуд із ритуальною їжею, бронзові і срібні фібули, набори намистин, орнаментовані кістяні гребені та знаряддя праці (прясла, голки). Зустрічаються поховання, у яких жертвна їжа покладена без посуду. Це, частіше за все, жертвне м'ясо тварин [69, с.125–126; 71, арк.3].

На площі Ружичанського могильника вивчено також дитячі поховання, що супроводжувалися як інвентарем, так і без нього. Кістяки дитячих, жіночих та чоловічих поховань мали сліди червоної вохри. На думку вчених, червона вохра символізувала сонце, вогонь, кров, світло, очищення, а також уособлювала життя.

Певне місце на Ружичанському могильнику займають потривожені поховання. Кістяки, наприклад, із семи могил, як правило, порушені. На думку дослідників, цей обряд мав магічне значення [79, с.49–60; 80, с.53].

Язичницькі захоронення Ружичанського некрополя за поховальним обрядом мають багато спільного з іншими могильниками суміжних територій [81, с.53–118; 79, с.56; 82, с.157–158; 83, с.103; 84, с.255; 85, с.163], але насамперед з могильниками с. Рідкодуби та Устя.

Поховальну обрядовість язичницького населення в регіоні добре демонструє могильник у селі Рідкодуби, розташований в урочищі Тік [70, с.9; 72, арк.5; 46, с.140]. Дослідженнями на площі тодішнього колгоспного двору зафіксовано 10 поховань, здійснених за язичницьким обрядом (див. додаток І) [86, арк.2–4; 146, с.176]. Тілоспалення здійснювали на стороні за межами некрополя. Рештки кремації, кальциновані кістки, попіл, перепалені предмети зсипали у горщики, названі в літературі урнами. Одне з тілопокладень цього могильника належить до так званих потривожених поховань. Масовий речовий інвентар, що супроводить тілопокладення, складали горщики, миски, вази, кубки, прикраси, срібна римська монета (Антонія Пія) [78, с.148; 87, с.115], фібули тощо [66, арк.2;

88]. Знахідка римської монети на могильнику могла з'явитися під впливом античної культури Північного Причорномор'я [78, с.148].

На думку В. С. Тилішака, знахідки монет у черняхівських могилах є дуже рідкісним і винятковим явищем. Тому розглядати їх як окрему рису поховального обряду немає підстав. Він вважає, що монети в черняхівських похованнях швидше пов'язуються із використанням їх як підвісок – прикрас, і значно рідше як наслідування античної традиції [89, с.50].

У регіоні аналогічна ритуальна особливість простежується в час досліджень могильників в селах Раковець-Чеснівський, Ружичанка та на інших черняхівських могильниках.

Інформацію про поховальний обряд доповнюють матеріали двох могильників біля сіл Раковець-Чеснівський і Чернилів-Руський Тернопільської області.

Перший із них розташовувався біля означеного села в урочищі За городами, на підвищенні лівого берега р. Раковичка (притока р. Горинь). Дослідженнями 1962–1963 років відкрито 18 поховань [90, с.315; 145, с.28]. Одна частина із них демонструє поховальний обряд тілопокладення в ямах, друга – обряд тілоспалення в урнах [91, с.67]. Указані поховання супроводжувалися багатим речовим знаряддям: цілими гончарними та ліпними формами посуду, прикрасами та інтер'єром чаклунства. У посуді, як показали дослідження, знаходилися рештки ритуальної їжі. Урнові поховання містили людські рештки. Поховальних урн не виготовляли спеціально, їхню роль виконував звичайний побутовий посуд: горщики, рідше миски, зазвичай невеликих або середніх розмірів з числа керамічного посуду [92, с.235–236].

У могилах групи тілопокладень зафіксовано кістяки, які належали чоловікам, жінкам та дітям. У цій же групі виділяється жіноче поховання № 15, у якому разом із кістяком знайдено кам'яну скульптуру, визначену в літературі як фалічний ідол. Означене поховання виявилось розчленованим. Цей факт дослідники розцінюють як навмисне пошкодження тіла померлої при здійсненні поховального обряду [82, с.157]. Вони визначають це як захоронення жінки-

жриці. Поруч знайдено набір предметів, зокрема, – кістяний гребінь, сердолікову бусину і глиняне біконічне прясло. Хаотичне розташування кісток вчені пояснюють тим, що поховання невдовзі після захоронення було пограбовано, при цьому частину поховального інвентарю викрадено [93, с.90]. Інші вбачають у порушених черняхівських похованнях результат магічних дій, які проводили носії черняхівської культури на місці кладовищ своїх предків і родичів [94, с.142]. Подібні порушені поховання зафіксовано в могильниках поблизу населених пунктів Августинівка, Будешти, Дерев'яне, Журавка-Ольшанська, Лохвиця, Малаєшти, М. Ржавець, Маслово, Переяслав-Хмельницький, Придніпровське, Ромашки, Телешівка, Черняхів [79, с.52].

Етнографічні паралелі свідчать про те, що вірування, які стосувалися відносин між померлими та живими, були досить міцними. Померлі ділилися в слов'ян на дві категорії: одна – «чисті» небіжчики, які померли природною смертю, інша – «нечисті», або ті, які загинули неприродною, насильницькою чи передчасною смертю (самогубці, утопленики та чаклуни). Їх особливо боялися і намагалися знешкодити. Ця боязнь була породжена страхом перед такими людьми ще за їхнього життя. Причому язичники боялися не душі чи духу мерця, а його самого, щоб він не встав з могили і не зміг нашкодити живим, тіло померлого упиря пробивали осиковим кілком [95, с.180–182]. Окремі історики вбачають в цьому результат магічних дій нащадків на місці могил пращів [94, с.142].

Ще одним із важливих язичницьких осередків Тернопільщини є ґрунтовий некрополь Чернелів-Руський [96, с.7; 97, с.80]. На площі цього могильника досліджено 288 поховань, більшість із них належала до поховального обряду інгумації, решта – кремації. Особливу картину з-поміж тілопокладень продемонструвала одна ґрунтова могила (№ 264) розміром 4,75x2,4x2 м, стіни якої облицьовано дерев'яними плахами [98, с.18; 99, с.56]. Долівки декількох інших поховань були встелені кам'яними плитами і вапняковим камінням [59, с.51]. У поховальному обряді, за матеріалами досліджень, простежується північна орієнтація могил з тілопокладеннями. Могили з такою орієнтацією складають

72% [100, с.148–150]. На площі могильника Чернелева-Руського поряд із тілопокладеннями зустрічаються поховання, здійснені за обрядом кремації. На означеному могильнику їх близько 1% [59, с.60]. Поховальним звичаєм, виявленим у могилах, є урни з рештками кремацій. Окремі з них знайдено перевернутими вверх дном [101, с.280].

Поховання, зафіксовані на могильнику, супроводжуються інвентарем, переважна більшість якого складає гончарна і ліпна кераміка першої половини I тис. н.е., срібні речі, золота монета, скляні та бурштинові намистини [59, с.58–66].

З Вінниччини, у межах досліджуваного регіону, походять матеріали стосовно поховального обряду черняхівського населення на прикладі Бернашівського могильника, що розташований на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра, нижче греблі Новодністровської ГЕС [54, с.136; 55, с.27]. Черняхівські могили локалізуються на площі черняхівського селища, де наприкінці XX ст. було відкрито 13 ґрунтових поховань II–V ст. н.е. [56, с.9–10]. Результати його дослідження показали, що виявлені могили поділяються на дві групи: поховання, здійснені згідно з обрядом тілопокладення, – перша група, а також тілоспалення в урнах і ямках. Відомі також порушені поховання. Частина дослідників вбачають у порушених похованнях результат магічних дій, які проводили нащадки після захоронення родичів. Орієнтація поховань – північно-західна. Поховальний інвентар складається із посудин, виготовлених на гончарному колі, особливо багато було виявлено кубків, прикрас із скла, сердоліку, бурштину [57, с.23].

Таким чином, матеріали цього підрозділу доводять, що в поховальному звичаї населення регіону значне місце посідав обряд кремації навіть там, де ми маємо справу із обрядом інгумації. Це звичай посипати яму та померлого вугликами та попелом з ритуального вогнища (Раковець-Чеснівський, Ружичанка) [78, с.145–146]. Він тісно пов'язаний з вірою в силу священного вогню. Розповсюдження цього обряду пов'язують зі значними змінами в культурі й соціальних відносинах. Дослідники вважають, що одним із складників цього

обряду на території України, і у Середньому Подністров'ї, зокрема, був досить поширений культ сонця [8, с.354–359]. Поклоніння сонцю – одна із давніх форм релігії. На його сакралізацію істотно вплинули розвиток землеробства та залежність землероба від природних стихій. Культ сонця особливо помітний в обрядах, пов'язаних з чотирма важливими явищами року – осіннім і весняним рівноденням, зимовим і літнім сонцестоянням. Найбільшою жертвою сонцю вважався хліб-коровай [102, с.494–497].

Ми погоджуємося з таким твердженням. Також вважаємо, що вогонь, очищаючи душі померлих, відкривав їм шлях до царства світла і вічного спокою. І саме осілий спосіб життя та природні умови сприяли подальшому розвитку культу вогню й домашнього вогнища.

Вважають, що через вогняне очищення небіжчик ставав недоступним для злих сил [103, с.332]. Цей обряд пов'язаний також з давньою слов'янською вірою в очищувальну силу вогню, коли душа небіжчика потрапляла на небо разом з димом поховального вогнища. Там вона повинна була сприяти своєчасному надходженню небесної вологи на землеробські ниви, а тіло предка, покладене у землю, мало би, з одного боку, охороняти земельну власність громади, а з іншого – підвищувати родючість ґрунту [104, с.74]. Отож, обряд спалення в слов'ян був тісно пов'язаний з вірою у священний вогонь, у культурі якого вогнепоклонництво (форма язичницького вірування) поєднувалося із ушановуванням сонця [103, с.332]. Слов'яни вважали, що вогонь очищав померлих від їхніх гріхів, тому, спалюючи небіжчика, відкривав йому шлях до царства світла та вічного спокою [105, с.220]. Такий ритуал простежується на Раковецькому та Ружичанському могильниках, де померлого посипали попелом ритуального вогню [77, с.228–230].

Стосовно поховального інвентарю в могилах, то він, згідно із віруваннями, символізував шлях душі небіжчика в потойбічний світ разом із набором власних речей, що мали стати йому в нагоді після смерті [106, с.399]. Про це влучно зазначив через п'ятсот років Ібн Русте, вказавши на традиційність обряду, коли

померлого спалювали разом з одежею та прикрасами, кладучи йому в могилу їжу та напої [107, с.45].

Отже, матеріали вивчених могильників чітко засвідчують наявність своєрідного, а іноді складного поховального обряду в ранньослов'янських племен на території лівобережжя Середньої Подністрянщини, який відбивав релігійні язичницькі традиції й вірування того часу та свідчив про традицію генетичних зв'язків населення досліджуваної території з попередніми етнокультурними утвореннями.

Світоглядні уявлення черняхівських племен загалом мали характер язичницьких вірувань. Суть полягала у вірі в потойбічне життя як продовження земного, обожненні сил природи та поклонінні їм, в обрядах і ворожіннях, пов'язаних з турботами про новий врожай [108, с.38].

Духовні надбання, світогляд народу завжди втілювався в пам'ятках матеріальної культури. Найбільш виразно це простежується в скарбах слов'янського населення Волині і Поділля. Матеріали засвідчують, що духовна культура населення Поділля I тис. н.е. визначала й відображала осілий землеробський характер господарства давньослов'янського суспільства. Дослідження показують, що східнослов'янські племена першої половини I тис. н.е. нагромадили значний позитивний досвід у веденні сільського господарства, розвиткові ремесел, у повсякденному побуті [109, с.61].

Важливим джерелом для вивчення сутності слов'янських вірувань та їхніх змін протягом I тис. н.е. є поховальний обряд, вивчений у процесі досліджень могильників зарубинецької, пшеворської, київської і черняхівської культур, некрополів слов'ян раннього середньовіччя і давньоруського періоду [110, с.161]. Усі джерела свідчать, що в слов'ян протягом I тис. н.е. панував звичай спалення небіжчика з подальшим похованням залишків поза місцем кремації.

Дослідники вважають, що тілоспалення існувало в різних народів у зв'язку з певною язичницькою традицією [95, с.179–180].

Поховальний звичай тілопокладення на могильниках у досліджуваному регіоні становить ритуал, коли померлого поховано в глибоких могильних ямах. Їхні тіла клали

на спину, з випростаними ногами, головою на північ, з різноманітними відхиленнями на захід або на схід. Іноді одна або обоє ніг були зігнуті в колінах, руки положені вздовж тіла, рідше ліва або права рука зігнута в лікті і лежали на кістках тазу. Дно могил – плоске. На його рівні, біля голови, тазу і ніг клали посуд для їжі та пиття, зброю, знаряддя праці.

Водночас тілопокладення виявили певні особливості в поховальному обряді, насамперед у будові могильних ям і окремих елементів конструкції поховальної споруди. Таку особливість має могила поховання № 264 в Чернелів-Руському, стіни якої були облицьовані дерев'яними плахами і уламками вапнякового каміння. Інші поховання демонстрували могили, долівки яких були викладені плитами і камінням. На думку дослідників, в некрополях черняхівської історико-культурної спільноти лівобережжя Середньої Подністрянщини поховання не мають ніяких зовнішніх ознак і дуже рідко перекривають одне одного. Очевидно, населення цієї спільноти знало порядок поховань на своїх некрополях. Відсутність зовнішніх ознак могил у черняхівців автор пов'язує з бажанням населення зберегти порядок на своїх некрополях і не дати можливості ворогам опоганити могили предків [111, с.58]. Таке явище є поширеним у досліджуваному регіоні. Ми вважаємо, що такий порядок є локальним фактором поховального обряду язичницького населення на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Розміщення могильників окремо від поселень, як показали дослідження в цьому підрозділі, є типовим явищем в регіоні. Виняток складають могильники в селах Устя і Бернашівка, які знаходяться безпосередньо на території черняхівських поселень.

2.3. Давньоруський поховальний обряд населення регіону

У слов'янський час на досліджуваній території поховальних осередків не зафіксовано. Тому основну інформацію про поховальний обряд можемо вивчити з матеріалів осередків давньоруського часу.

На карті земель Південно-Західної Русі IX–XIII ст. зафіксовано 4500 курганів, у яких виявлено більше 1670 поховань за обрядом тілоспалення на стороні, майже 260 тілоспалень – на місці поховання. Крім того, вивчено більше 200 кенотафів. Досліджено близько 2200 ґрунтових поховань, з яких понад 190 – підплитові могили, 33 – кам'яні гробниці, більше 40 – саркофаги, 7 костниць, 11 аркосолій, 8 колективних могил, могил під підлогами давньоруських храмів і монастирів-церков [112, с.9]. Дослідники зараховують їх до періоду XI–XIII ст. [113, с.126;]. Поховання IX–X ст. досі не відомі, вчені пояснюють це тим, що для населення південно-руських земель на той час характерним був обряд тілоспалення [114, с.10]. Виявити такі поховання, якщо вони не підкурганні, дуже важко [115, с.30].

Нині на зазначеній території відомо 18 пунктів, де виявлено могильники чи окремі поховання давньоруського часу (XI – перша половина XIII ст.), як-от: Бакота 1 (гора Біла), Бакота 2 (урочище Скельки), Бакота 3 (урочище Пушкарівка), Бедриківці, Зозулинці, Глибівка, Городниця, Жванець, Карачківці, Касперівці, Кривче, Сокілець 1 (урочище Батарей), Сокілець 2 (урочище Могилки), Теклівка, Тимків, Угриньківці, Устя, Черче. За різницею в поховальному обряді поховання IX–XIII ст. поділяють на такі групи: поховання під курганами (Глибівка, Городниця, Карачківці, Сокілець (урочище Могилки), Тимків, Черче); підплитові поховання (Бедриківці, Зозулинці, Касперівці, Кривче, Сокілець (урочище Батарей), Теклівка, Угриньківці, Устя); ямні поховання (Бакота 1 (гора Біла), Бакота 2 (урочище Скельки), Бакота 3 (урочище Пушкарівка), Жванець) [116, с.16].

Означені стародавні кладовища виявили зміни не тільки в матеріальній, але й у духовній сфері населення регіону. Християнізація місцевого населення, яка розпочалася в X–XI ст., у часі з XII – першої половини XIII ст. досягла значного розвитку. Тоді набула поширення практика спорудження християнських храмів, отримала широке розповсюдження християнська символіка. Водночас у регіоні продовжувалися залишатися окремі осередки язичництва, тому ми виділяємо і язичницький поховальний обряд (2 могильники), і християнський (6 могильників давньоруського часу).

Насамперед язичницький поховальний обряд чітко простежується за матеріалами курганного могильника поблизу с. Городниця Гусятинського району Тернопільської області, розташованого на правому березі р. Збруч, у лісі, біля Дівич-поля. Дослідженнями, здійсненими в 1988 році під керівництвом Ю. А. Малєєва, виявлено 4 кургани висотою 0,40–0,60 м при діаметрі близько 3 м. У конструкції насипів спостерігаються кільцеві ровики шириною 1,5–2,0 м. Поховальний обряд у підкурганній поверхні позначено кенотафами й поховальними ямами. В одному із курганів зафіксовано поховальний звичай тризни, сліди якого виявлено у вигляді жертовної їжі, поміщеної в гончарній посудині XII ст. Ці кургани територіально дуже близько розташовані до комплексу Збруцького святилища, тому ми вважаємо їх об'єктами язичницького поховального культу [117, с.32–33].

Подібний язичницький обряд демонструють матеріали курганного могильника біля с. Сокілець [118, с.72], розташованого в урочищі Могилки й поділеного на дві частини: східну і західну. Східна група складається із 45 насипів, західна – із 5 курганів, розташована за 250-300 м від східної [119, арк.2; 120, с.189]. Висота більшості означених курганів складає близько 1 м, в діаметрі – від 8 до 9 м [121, с.41].

У західній частині могильника виділяється курган куполовидної форми. На стародавній поверхні довкола могили було збудовано кам'яний кромлех. Біля нього простежено залишки поминального вогнища. У підкурганній ямі виявлено поховання (кістяк довжиною 1,93 м). Похований лежав на спині у випростаному

стані, головою орієнтований на північний захід. Язичницький обряд ховати покійників у цьому напрямку та будова кургану дозволяє зарахувати поховання до XI ст. Виявлене поховання дослідники визначають як вірогідне поховання волхва [122, с.46; 123, с.245–246; 124, с.94].

Тілопокладення кількох інших курганів виділяються особливим способом вшанування померлого. Біля одного із кромлехів, крім вогнища, виявлено, очевидно, ямку-схованку, перекриту кількома каменями, під якими лежала нижня щелепа свині [125, с.64]. Означений елемент поки що не засвідчено в язичницьких матеріалах XI ст. до початку підплитових поховань [126, с.76], але використовувався на «священних дубах» у слов'ян [127, с.28–29].

Біля Сокільця в урочищі Батарей, що на правому березі р. Ушиця, виявлено могильник 2, на площі якого вивчено 100 поховань [128, арк.3]. Більшу частину могильника складала ґрунтові могили, перекриті зверху вапняковими плитами. Похованих розташовано у ґрунтовій гробниці з кам'яним перекриттям зверху. У південній частині виявлено кам'яний фалоподібний ідол (див. додаток Й) [126, с.75].

Дослідники припускають, що плити є елементом язичницького сприйняття світу, яке, незважаючи на поширення нової релігії, усе-таки жило у свідомості людей [129, с.15] і було символом стійкості язичницьких традицій [130, с.156]. Крім того, в одному з поховань виявлено поруйнований кістяк [128, арк.8–9], пов'язаний із язичницьким ритуалом жертвоприношення півня. В іншому випадку під головою покійника було знайдено камінь-подушку (див. додаток Й) [131, арк.12–15]. Ми припускаємо, що тут могли бути захоронені ченці.

Камінь здавна використовувався в культурі та побуті, а концентрація некрополів на досліджуваній території, де зустрічаються сакральні язичницькі об'єкти, свідчить про спадковість в ідеологічному уявленні населення, пов'язаному з культовим використанням каменю [130, с.156].

Існує припущення, що давній майстер-каменотес, який до цього часу витесував кам'яні скульптури (ідоли), з поширенням традиції виготовлення поховальних плит розпочав їх виготовляти. Якщо розмістити кам'яний ідол

у горизонтальному положенні, то він нагадуватиме плиту, схожу на кам'яні перекриття давньоруських поховань. І навпаки – плита у вертикальному положенні, вірогідно, була стилізованим язичницьким ідолом, який уособлював Рода (верхове божество слов'янських племен Лісостепу з першої половини I тис. н.е.) [116, с.19].

У центрі підплитового могильника відкрито рештки дерев'яної християнської церкви. Нижньою частиною фундамент будівлі перерізав низку підплитових язичницьких поховань. Тому, очевидно, Сокілецьку дерев'яну церкву збудовано пізніше закладеного тут язичницького могильника у XII ст. Причому, частину плит з цього могильника будівничі використали як доріжку до центрального входу церкви [132, с.238–239; 26, арк.11–12].

Таким чином, цей конструктивний елемент опорядження довкілля церкви символізує перемогу християнства над язичництвом означеної історичної доби.

Отже, язичницькі та християнські артефакти сокілецького підплитового могильника 2 ілюструють складну ситуацію зміни старого світогляду на новий. Адже відомо, що свого часу князь Володимир силою знищив язичницькі капища в м. Київ. Можливо, поширення християнства в районі означеного могильника зустріло супротив язичників щодо церкви, яку у XII ст., як показують матеріали, було спалено [102, с.76–77].

Щоб убезпечити себе згодом від подібних випадків, християнська церква була змушена в таких умовах пристосовуватися, вбираючи язичницькі народні обряди. Яскравим прикладом цього може слугувати щорічна традиція святкування Івана Купала, яка збереглася до наших днів. На багатьох християнських пам'ятках і побутових предметах досі простежуються язичницькі елементи. Поряд із християнською символікою побутує язичницька [133, с.209].

На Русі церква насамперед намагалася повністю викоринити обряд кремації, вилучити з самих поховань ритуальну їжу, інвентар [112, с.83]. Як припускає Л. П. Михайлина, викоринюючи язичницький обряд кремації померлих, християнське духовенство було змушене ще дивитися крізь пальці на такі «незначні гріхи молодих християн», як убивство невольниць під час похоронів

знатних осіб, або широко практиковане поховання «спасених» язичників разом з їхньою зброєю, прикрасами та іншими речами. На суміжній території (Волині) поховання воїнів-християн з убитими рабнями зустрічаються ще на початку XI ст., а звичай хоронити знатних осіб зі зброєю і прикрасами зберігається на Русі віками, навіть у церквах [1, с.152].

Групу осередків християнського поховального обряду демонструють могильники поблизу сіл Бакота, Жванець, Карачківці та ін.

Кількість досліджуваних могильників давньоруського часу загалом невелика. Серед них особливе місце посідає давньоруський могильник Бакотського скельного печерного монастиря. Він розташований на схилі високого Дністровського каньйону, де приблизно за 100 м від нього у 1974–1975 роках було виявлено кілька давньоруських поховань. Два з них добре збереглися. Одне – належало дитині, кістяк якої був орієнтований головою на захід. Друге поховання було із залишками дерев'яної домовини. У ній – жіночий кістяк лежав головою на захід. Біля правої скроні черепа знайдено срібне кільце в півтора оберти. Поховання датується XII–XIII ст.

За межами монастиря, зокрема, з південного сходу існувало давньоруське кладовище. Означений цвинтар над монастирем дослідники пов'язують із південно-східною частиною Бакотського «окольного граду» [134, с.204–205].

Інший могильник другої половини XIII–XIV ст. біля Бакоти відкрито й досліджено в урочищі Скельки [116, с.56], де розкопано 55 поховань, здійснених за обрядом тілопокладення [148, с.173]. Вони були виявлені на різних глибинах – від 0,45 і до 1,55 м. Поховання розташовувалися майже паралельними рядами, відстань між якими – 2,8–3,3 м. Кістяки орієнтовані головами на захід, із деякими відхиленнями до півночі або півдня.

Померлих розташовано за християнським обрядом: кістки рук лежали зігнутими в ліктях на грудях або в районі живота. Майже всі поховання – безінвентарні. Тільки у двох випадках у захороненнях виявлено окремі речі. Це – фрагменти давньоруської кераміки XII–XIII ст. Серед інших виділяється жіноче поховання № 28, у якому біля правої скроні зафіксовано прикраси у вигляді

підвісок у півтора оберти, у наборі прикрас оголів'я знайдено також сережки тринамистинного типу. На пальцях лівої руки померлої дослідженнями зафіксовано срібний перстень, який морфологічно подібний до скроневих кілець.

У могилі іншого жіночого поховання (№ 11), яке було в дерев'яній домовині, знайдено подібне кільце на пальці правої руки, а також срібне кільце на фаланзі пальця лівої руки. На шиї означеного кістяка похованої дослідниці знайшли бронзові гудзики у вигляді грибків. У районі черепа знайдено червоне кругле скельце з рештками бронзової оправы [134, с.332–333].

Серед інших матеріалів на могильнику знайдено уламок рогу, фрагмент давньоруського горщика, мідні бляшки трикутної форми тощо.

Отже, поховальний обряд означеного давньоруського могильника відображає традиційні християнські обряди того часу.

Біля Бакоти є також давньоруський могильник XIII ст., який уміцвлюється з придністровським християнським поховальним обрядом. Він становить групі поховання, виявлені в ґрунтовій ямі розміром 1,1x1,8x0,45 м. У гробниці зафіксовано два кістяки з різною орієнтацією. Поховання супроводжувалися гончарними давньоруськими фрагментами XII–XIII ст. [116, с.56; 134, с.336].

У Придністров'ї досліджуваного регіону поховальний давньоруський обряд чітко відображають матеріали могильника біля с. Жванець, який нараховує 26 поховань [135, с.126].

Могильник розташовано в пониженій частині урочища Щовб – на місці, утвореному р. Жванчик і його лівою притокою р. Кармеліта. На площі могильника поховання здійснено згідно з обрядом тілопокладення в могильних ямах підпрямокутної форми. У них іноді траплялися залишки дерев'яних домовин, що фіксуються лише у вигляді прошарку дерев'яного тлину.

Найпоширенішим типом поховальної дерев'яної споруди є домовина прямокутної форми з виступаючими на кутах кінцівками дощок. За основу дна бралася центральна широка дошка, до якої, на думку дослідників, з обох сторін щільно прилягали бокові дошки. Суттєво, що є могили, у яких поховано декілька кістяків. В окремих із них поховані лежали на спині у випростаному стані,

переважали положення рук, зігнуті в ліктях і складені на місці живота, рідше – на стегнах. Траплялися також поховання з іншим положенням рук. Це дозволяє припустити про значні пережитки язичницьких традицій серед християнського населення [116, с.57–58].

Поховальний обряд Жванецького могильника вирізняє наявність поховань з кам'яними подушками. Це зафіксовано у 12 похованнях, де плоскі камені сланцю та вапняку слугували своєрідними подушками під головами померлих. Кам'яні подушки знайдено під головами серед померлих різної статі, зокрема, в могилі дитини [136, с.123]. Дослідники вважають, що, можливо, камінь, покладений під голову покійного замість подушки, повинен був засвідчувати його аскетизм та справедливість [137, с.112].

Давньоруський поховальний обряд демонструють поховання курганної групи біля с. Карачківці. Біля означеного села розміщується декілька таких груп, одна з них розташована за 500 м на схід від села, поблизу дороги, яка веде в напрямку до с. Цикова. На гористій місцевості нараховується 159 курганів. На захід, у напрямку с. Біла, на березі р. Смотрич, зафіксовано 100 курганних насипів [138, с.260; 135, с.126; 46, с.146].

На південний захід від села розташовувалася курганна група із 46 насипів. Дослідженню підлягало 11 курганів, які поділено на дві групи: безінвентарні та з інвентарем. У групі розкопаних тілопокладень виявлено людські рештки чоловіків і жінок. Кістяки дорослої вікової групи поховані на глибину могильних ям. Могили декількох поховань збереглися частково. Тілопокладення супроводжує речовий інвентар, у складі якого були бронзові скроневі кільця і цвяхи [139, с.319]. На кістках кількох чоловічих поховань виявлено сліди старих зарубцьованих ран. Так, в одному із курганів (№ 3) над правою бровою зафіксовано слід від удару тупим предметом квадратної форми, про що засвідчує отвір у черепі.

По одному похованню досліджено в курганних групах поблизу сіл Тимків [140, арк.2; 46, с.109; 141, с.120], Зозулинці та Угриньківці [117, с.32], які відображають християнський обряд тілопокладення в ямах підкурганної поверхні.

Супроводжувальним інвентарем є скляні браслети, скроневі кільця в півтора оберти, цвяхи та фрагменти кераміки XII–XIII ст.

Одиночні слов'янські поховання розглядалися нашими пращурами як домівки небіжчиків. Кургани або ґрунтові могильники вважалися селищем мертвих. Поселення мерців, оскільки вони були небезпечними для живих, розташовували далеко від людського житла та оточували захисними огорожами з каменю або дерев'яних колод [142, с.64]. Підкурганні поховання притаманні населенню лівобережжя Середньої Подністрянщини в X – першій половині XII століття, після чого цей обряд витіснили поховання в ґрунтових ямах – так звана рядна система поховань. І лише в окремих випадках могили перекривали вапняковими каменями [135, с.125]. Як зазначає Л. Нідерле, до кінця язичницького періоду слов'янські могили стають більш високими і помітними, настає так званий курганний період, який, на його думку, проіснував до XI ст. [143, с.114–116]. Дослідники вважають, що обряд кремації на рівні давньої поверхні чи в самому насипі в основі язичницький та існував поряд з обрядом інгумації в підкурганній ямі, що з'явився під впливом християнства [144, с.31].

Про переплетення двох поховальних обрядів – язичницького і християнського – зазначає Б. О. Тимошук, наводячи приклад знахідки кам'яного надгробку на правому березі Дністра поблизу с. Мусорівка Заставнівського району Чернівецької області [146, с.164]. Дослідник припускає, що знахідки такого типу могли побутувати певний час після офіційного прийняття християнства у XII–XIII ст. [149, с.254–256].

Отже, аналіз матеріалів з могильників і здійснені нами спостереження дають підстави стверджувати про існування в населення досліджуваної території двох поховальних обрядів. Зокрема, на багатьох могильниках переважають ямні поховання в прямокутних ямах. Померлих поміщали в дерев'яні домовини або без них: кістки були у випростаному положенні головою на захід, руки – зімкнуті й лежали на грудях чи тазі, або витягнуті вздовж кістяка. Супровідного матеріалу, крім прикрас і деталей одягу, не виявлено. Інколи в засипці могил траплялися вуглинка, попіл і фрагменти давньоруської кераміки. Таких поховань

у некрополях регіону чимало. З числа ямних поховань виділялися язичницькі могили на некрополях Городниця і Сокілець. Християнські поховання в домовинах зафіксовано в багатьох пунктах досліджуваної території. Прикладом таких могильників можуть слугувати досліджені поховальні комплекси на території окремих могильників.

З числа підплитових поховань виділяється Сокілецький поховальний комплекс, матеріали якого засвідчують знищення язичництва в регіоні шляхом утвердження християнства.

Висновки до розділу

Отже, вивчення поховального обряду безпосередньо дає інформацію про соціальний статус кожного похованого. Аналізуючи обряд, ми проникаємо в глибини соціальної організації, матеріально-виробничої діяльності й духовного життя окремого суспільства. Підсумовуючи дослідження стосовно поховального обряду, здійснене нами на матеріалах могильників регіону, можемо зробити такі висновки.

Поховальний обряд доби фінальної бронзи на території лівобережжя Середньої Подністрянщини був тілоспальний із захороненням покійників в урнах на ґрунтових могильниках. Одним зі складників цього обряду був досить поширений культ сонця.

У носіїв білогрудівської культури на досліджуваній території відомо два типи поховального обряду – тілоспалення і тілопокладення, та два типи могильників – курганні й ґрунтові. Особливістю поховального обряду доби фінальної бронзи населення регіону, на прикладі могильників білогрудівської культури, є наявність попільників (Гайсин, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський).

Поховальні звичаї населення ранньоскіфського часу у досліджуваному регіоні демонструють курганний тип поховань, який нерідко мав в основі дерев'яні склепи із вимощеною кам'яною підлогою (Тарасівка, Теклівка, Шутнівці). У цій групі важливе місце посідав також обряд тілоспалення, що символізував очищення вогнем душі померлого.

У наступний історичний період у житті черняхівської історико-культурної спільноти лівобережжя Середньої Подністрянщини поховальні звичаї ілюструють ґрунтові могильники, які виявили обряд біритуалізму: тілопокладення і тілоспалення. Нами вивчено однакові типи конструкцій могильних ям та схожий набір поховального інвентарю. Дослідженням установлено, що серед означеного ранньосередньовічного населення обряд кремації складав більше 50%. У матеріалах поховальних комплексів регіону виділяються символічні поховання-кенотафи, присвячені родичам, яких поховано на чужині.

Подальшу еволюцію поховального обряду нами досліджено на матеріалах давньоруської доби XI–XIII ст. Аналіз показав, що в той час функціонували на багатьох могильниках переважно ямні поховання в прямокутних могилах. Похованих поміщали в дерев'яні домовини або без них: рештки розташовані у випростаному положенні головою на захід, руки були зімкнуті і лежали на грудях чи тазі, або витягнуті вздовж кістяка. Супровідного матеріалу, крім прикрас і деталей одягу, не виявлено. У поховальних комплексах простежено процес розвитку християнського поховального обряду на основі ліквідації поховальних традицій язичництва. Цей процес ми дослідили за матеріалами вивчення Сокілецького могильника.

Таким чином, на означеній території простежується еволюційний розвиток біритуалізму, в XI ст. до н.е. – V ст. н.е., а обряд тілопокладення засвідчений дослідженнями аж до XIII ст. н.е. включно.

Джерела і література до розділу

1. Михайлина Л. П. Язичницькі пам'ятки культури Луки-Райковецької // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наук. статей. Чернівці, 1999. Т. 2. С. 129–158.
2. Кепін Д. В., Титова О. М. Охорона палеоприродної та археологічної спадщини. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. 152 с.
3. Гуцал А. Ф. Стовпові гробниці Шутнівецьких курганів // Матеріали X-ої іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур І. С., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 101–102.
4. Отрощенко В. В. Идеологическое воззрение племен эпохи бронзы на территории Украины // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев: Наук. думка, 1990. С. 5–17.
5. Никитина Г. Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). Москва: ТАУС, 2008. 448 с.
6. Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. // Краткие Сообщения института истории материальной культуры. 1955. Вып. 59. С. 100–117.
7. Макаревич М. Л. Археологічні дослідження в селі Білий Камінь [Вінниць. обл.]: (Розкопки 1928 р.) // Трипільська культура: / АН УРСР. ІА. Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. Т. 1. С. 453–475.
8. Археология Украинской ССР в 3-х т. Т. 1. Первобытная археология / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко [и др.]. Київ: Наук. думка, 1985. Т. 1. 568 с.
9. Балагурі Е. А. Могильник культури НОА на Станіславщині // Археологія. 1961. Т. XIII. С. 145–154.
10. Винокур І. С., Звід про науково-дослідницьку роботу «Дослідження археологічних пам'яток Хмельницькій області (Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький, Дунаєвецький, Деражнянський райони) // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 66. 22 арк.

11. Отрощенко В. В., Моця О. П. Обряд кремації у стародавнього населення України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.) // Археологія. 1989. № 2. С. 20–31.
12. Куштан Д. П. Населення південної частини Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Київ, 2007. 20 с.
13. Гуцал А. Ф. Поховальний обряд населення Середньої Надністрянщини передскіфського часу // Матеріали ІХ-ої Подільської іст.-краєзн. конф.: [присвячується 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні] / [ред. кол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський (заст. гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 94–96.
14. Кучугура Л. І. Вивчення багат шарового поселення Врублівці на Середньому Дністрі // Тези доповідей VII Подільської іст.-краєзн. конф. (секція археології) / Ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.) О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк та ін. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 61–62.
15. Кучугура Л. І. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівці в Подністров'ї // Археологія. Київ. 1995. № 2. С. 131–135.
16. Захар'єв В. А., Малєєв Ю. М. Розкопки кургану ранньоскіфського часу біля с. Миньківці на Дунаєвеччині // «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: І. С. Винокур, В. С. Прокопчук (відп. ред.) А. Й. Ситар. Дунаївці, 1993. С. 26–28.
17. Захар'єв В. А. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвецького району (1990 рік) // м. Хмельницькому – 500. Тези наук.-теорет. конф. 1493–1993 / ред. кол.: С. К. Гуменюк (відп. ред.) С. Л. Караван, Т. П. Міцінська та ін. Хмельницький: Хмелин. ред.-видав. відділ, 1991. С. 110–111.
18. Білий О. П., Білий П. А. Миньковеччина: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 160 с.
19. Захар'єв В. А., Стрельбіцька Н. І. Внесок археологів Хмельницького у дослідження на Деражнянщині // Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Деражнянщина: минуле і сучасне» / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова),

С. М. Єсюнін. (співголова) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С. 546–553.

20. Захар'єв В. А. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвецького району (1990 р.) // Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наук. повідомлень, тез краєзн. конф., каталог пам'яток) / упор. М. Д Шмаєнік, В. А. Захар'єв. Хмельницький, 1992. С. 37–39.

21. Звіт про роботу Дністровсько-Волинського загону Волинської експедиції в с. Лука-Врублівецька та доповідні записки працівників музею про роботу в наукових відрядженнях музею за 1957 р. // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 95. 39 арк.

22. Гуцал В. А. З історії дослідження поховальних пам'яток передскіфського часу в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор., і аспір.: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 32–33.

23. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Ін-т археології НАН України, 2007. 300 с.

24. Кафедра історії країн Східної Європи і археології, індекс 20-03. Річний звіт про начальну-виховну роботу кафедри за 1996–1997 н.р. // ДАХО. Ф. Р.-302. Оп. 12. Спр. 1066. 11 арк.

25. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. К., 1998. С. 74–75.

26. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області 1999 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1999/58. 12 арк.

27. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-

Подільського району Хмельницької області (1997р). // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1997/52. 7 арк.

28. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. Курганна група ранньоскіфського часу у пониззі Смотрича // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 5–15.

29. Малеев Ю. Н. Курган скифского времени у с. Мышковцы в бассейне р. Збруч // Курганы Степной Скифии. Киев: Наук. думка, 1991. С. 122–130.

30. Ковпаненко Г. И., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наук. думка, 1989. 333 с.

31. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету в 1998 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1998/35. 8 арк.

32. Гуцал А. Ф., Мегей В. П. Звіт про розкопки курганів скіфського часу в с. Тарасівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. в 1988 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1988/178. 12 арк.

33. Гуцал А. Ф., Мегей В. П. Дослідження курганів біля с. Тарасівка // Кам'яничина в контексті історії Поділля. наук. збірник / ред. кол.: Баженов Л. В., Борисевич С. О., Винокур І. С. та ін. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I. С. 85–88.

34. Гуцал В. А. Дослідження курганів скіфського часу експедицією Кам'янець-Подільського університету у 2000–2004 рр. // Матеріали XI Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Завальнюк О. М. (відп. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 120–124.

35. Гуцал А. Ф. Археологічні пам'ятки села Чабанівка в пониззі річки Ущиця // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 9. Київ: СПД Павленко, 2014. С. 48–59.

36. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження села Чабанівка у 2000-2001 рр // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 44–51.

37. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилів А. Д. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской лесостепи // «Кадырбаевские чтения». Материалы III Междун. научн. конф. / ред. кол.: Б. А. Байтанаев, (отв. секр. М. Н. Дуйсенгали, А. М. Мамедов) и ост. Актобе, 2012. С. 141–153.

38. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилів О. Д. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. Київ, 2003. С. 90–92.

39. Гуцал В. А. Малинівецький курган – перехідна пам'ятка від передскіфського до ранньоскіфського часу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету ім. Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2006. Вип. 5. Т. 1. С. 4–6.

40. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ, 1976. 146 с.

41. Бандрівський М. С. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду Висоцької культури. Львів, 2002. 282 с.

42. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження в Колодіївці // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. 2005. Вип. 4. Т. 1. Кам'янець-Подільський. С. 3–4.

43. Гуцал А. Ф. Кургани VII – VI ст. до н. е. в межиріччі середньої течії Збруча і Смотрича // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл. доктор. і аспір., [присвячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного

університету]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 7. Т. 1. С. 24–25.

44. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д., Болтанюк П. А. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі // Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ – Луцьк, 2010. С. 101–102.

45. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження курганів ранньоскіфського часу у 2008–2009 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітн. наук. конф. викл., доктор., і аспір.: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 30–32.

46. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. Чернігів: «Деснянська правда» 2011. 176 с.

47. Гуцал А. Ф. До питання музеєфікації пам'яток археології Хмельниччини // Збірник матеріалів II всеукр. наук.-практ. конф. Археологія&Фортифікація Середнього Подністров'я / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 26–30.

48. Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // Труды государственного эрмитажа. 1979. № 20. С. 36–67.

49. Гуцал А. Ф. Дослідження курганів ранньоскіфського часу на Городоччині // Матеріали XIII-ої Подільської іст.-краєзн. конф. (18–19 листоп. 2010 р.) [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / [Завальнюк О. М (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 155–160.

50. Ановані списки на пам'ятники археології Новоушицького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 44. 44 арк.

51. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.

52. Бандрівський М. С., Захар'єв В. А. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (За матеріалами розкопок кургану III в селі Сокилець у 1999 році). // Записки Наукового товариства імені Шевченка Т. ССXLIV. Праці Археологічної комісії. Львів, 2002. С. 545–562.

53. Смирнова Г. І. Поділля у передскіфський час (за наслідками робіт Південно-Подільської експедиції) // Тези доповідей VII Подільської іст.-краєзн. конф. (секція археології). [присвячується 70-річчю Великого Жовтня] / Ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відповід. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 18–20.

54. Завальнюк О. М., Прокопчук В. С. Український археолог Іон Винокур // Археологічні студії «Межибіж». (Наук. щорічник 2'2013) за матеріалами Других ареол. читань, приурочених 90-річчю з дня народження археолога, історика, краєзнавця і музейника Михайла Ягодзінського (6 грудня 2013 р.) / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця Хмельницький: ІРД, 2013. С. 130–144.

55. Винокур І. С. Слов'янські ювеліри Подністров'я. Кам'янець-Подільський: Оіум. 1997. 200 с.

56. Гуцал В. А. Археологічні дослідження І. С. Винокура на Вінничині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наук. праць / за ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. Вип. 23. С. 8–14.

57. Гуцал В. А., Мегей В. П. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963–1999) // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник) на пошану Іона Винокура. Кам'янець-Подільський: Інф.-видав. центр Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту 2000. С. 15–32.

58. Малєєв Ю. М. Дослідження курганів західноподільської групи // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології) / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 26–28.

59. Строцень Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля Тернопіль: Астон, 2008. 272 с.
60. Махно Є. В. Вивчення культури «полів поховань» // Археологія. Київ, 1947. Т. 1. С. 195–196.
61. Кропоткин В. В., Кропоткин А. В. Раскопки Думановского могильника // Археологические открытия 1978 года. Москва: Наука, 1979. С. 291.
62. Кропоткин В. В. Раскопки Думановского могильника // Археологические открытия 1980 г. Москва: Наука, 1980. С. 266–267.
63. Пачкова С. П., Петрашенко В. А., Яковенко Э. В. Работы на Среднем Днестре // Археологические открытия 1975 года. Москва: 1976. С. 374–375.
64. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Могильник II – V ст. н. е., черняхівська культура, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н, Гринчуцька с/р, с. Малинівці уроч. «Мунчиків яр». Хмельницький, 1989 р. // Наук. архів ВОПТАК у Хмельн. обл. спр. І.3.2263-2.22.08. 4 арк.
65. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута // Археологические исследования на Украине в 1967 г. Киев, 1968. Вып. 2. С. 176–181.
66. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1967 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1967/56. 17 арк.
67. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження в Хмельницькій області в 1968 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1968/1а. 17 арк.
68. Винокур И. С., Приходнюк О. М., Смиленко А. Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1968 году. Киев, 1971. С. 218–222.
69. Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. Москва, 1979. С. 112–135.
70. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені

Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін; / Уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 228 с.

71. Довідка про поїздку в командировку в с. Ружичанку Хмельницького району наукового співробітника Козинець А. Д. 7 серпня 1965 року // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-36. 18 арк.

72. Анотовані списки на пам'ятники археології Хмельницького району // Наук. архів археологічної лабораторії КПНУ ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 72. 50 арк.

73. Звіт про науково-дослідну роботу викладачів Кам'янець-Подільського педагогічного інституту за 1965 р. // ДАХО. Ф. Р.-302. Оп. 10. Спр. 7. 76 арк.

74. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Пламєницька Є. М., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1965 р. Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1965/30. 15 арк.

75. Картка с. Ружичанка Хмельницького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 41.

76. Рикман Э. А. Жилища Будештского селища (о домостроительстве в черняховскую эпоху) // Материалы и исследования по археологии СССР. 1960. № 82. С. 302–328.

77. Винокур И. С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка // Археологические открытия 1966 года. Москва: Наука, 1967. С. 228–230.

78. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. 376 с.

79. Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // Советская археология. 1963. № 1. С. 49–60.

80. Петров В. П. Зарубинецкий могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1989 г.) // Материалы и исследования по археологии СССР. 1959. № 70. С. 32–60.

81. Петров В. П. Черняховский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. 1964. № 116. С. 53–118.

82. Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1967. № 139. С. 144–159.

83. Кравченко Н. М. Косановский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 77–115.

84. Федоров Г. Б. Малаештский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. 1960. № 82. С. 253–302.

85. Демидко С. Ю. Нові дані щодо Ружичанського могильника // Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Хмельниччина в контексті історії України» / ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін. Хмельницький, 2012. С. 163–168.

86. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Могильник черняхівської культури III–IV ст. н. е. Хмельницька обл., Хмельницький р-н, Педосівська с/р, с. Рідкодуби на тоці к/п «Маяк»». Хмельницький, 1974 р. // Наук. архів ВОПТАК у Хмельн. обл. Спр. І.3.1292.-2.22.17. 5 арк.

87. Винокур И. С. Черняхівські могильники в межиріччі Дністра та Південного Бугу // Матеріали третьої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Коваленко Л. А (відп. ред.) Білецький С. І., Винокур И. С., Гуменюк С. К. та ін. Львів: Каменярь, 1970. С. 113–116.

88. Картка с. Рідкодуби Хмельницького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 33.

89. Тилищак В. С. Дрібні камінці в інвентарі трупопокладень черняхівської культури // Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура / Ред. кол.: О. В. Петраускас, О. В. Гопкало, С. А. Горбаненко (відп. ред.), О. П. Моця, Б. В. Магомедов, Р. В. Терпиловський та ін. Київ, 2016. С. 50–59.

90. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область: у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. 640 с.

91. Винокур И. С., Островский М. И. Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва, 1964. Вып. 102. С. 64–69.

92. Федоров Г. Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре // Советская археология. 1958. № 3. С. 234–243.
93. Березовец Д. Т., Петров В. П. Лохвицкий могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. 1960. № 82. С. 84–99.
94. Гончаров В. К., Махно Є. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія. Київ, 1957. Т. 11. С. 127–144.
95. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. Москва: Политиздат, 1964. 559 с.
96. Тилищак В. С. Трупоспалення чернелів-руського черняхівського могильника // Археологія. 2008. № 1. С. 7–14.
97. Тилищак В. С. Дослідження Чернелево-Руського могильника // Археологія. 2006. № 3. С. 80–83.
98. Герета І. П. Археологічні відкриття в Чернелеві-Руському в 1994 році // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. Тернопіль, 1997. Кн. 2. Ч. 1. С. 16–38.
99. Герета І. П. Нові пам'ятки черняхівської культури Західного Поділля // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської історико-краєзнавчої конференції. Тернопіль, 1990. Ч. 1. С. 56–59.
100. Герета І. П. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. 1995. Вип. 6. С. 144–163.
101. Герета И. П. Новый памятник черняховской культуры // Археологические открытия 1976 года. Москва: Наука, 1977. С. 280.
102. Войтович В. М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь, 2005. 664 с.
103. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / редкол. Сохань П. С. (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 1. 736 с.
104. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. 783 с.
105. Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу. Київ: Аратта, 2006. 328 с.

106. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. Москва, 1965. С. 355–419.

107. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. III: Восточные источники. Сост. Ч. I. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова; Ч. II. В. Я. Петрухин. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 264 с.

108. Гальчак С. Д. Археологічні культури Поділля. Вінниця, 1998. 63 с.

109. Винокур І. С. Скарби духовної культури слов'ян в ранньосередньовічних пам'ятках археології Хмельниччини // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: матеріали регіон. наук. краєзн. конф. / ред. кол.: Осінський В. Г. (гол. ред. кол.), Блажевич Ю. І., Буяновська Г. К., Войтенко В. І., Журко О. І. (наук. ред.), Лавренюк А. О., Слободянюк П. Я., Кубик В. С, Шудрак Т. М. Хмельницький – Шепетівка, 1995. С. 61–64.

110. Козак Д. Н. Венеди. Київ: Ін-т археології НАН України, 2008. 470 с.

111. Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен // Советская археология. 1969. № 1. С. 48–61.

112. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ, 1993. 159 с.

113. Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данным погребальных памятников). Киев: Наук. думка, 1987. 165 с.

114. Маярчак С. П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Київ, 2012. 16 с.

115. Маярчак С. П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення лівобережжя Середнього Подністров'я // Археологія. 2008. № 2. С. 30–39.

116. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. 96 с.

117. Малєєв Ю. М. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я // Тези доповідей та повідомлень міжн. іст.-археол. семінару: Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. (22–24 вересня 1994 р.) / [відп. за вип.: Л. П. Михайлина, О. П. Моця]. Чернівці: Рута. С. 31–33.

118. Захар'єв В. А. Місце та роль Соکیلця в історії Поділля // АCADEMIA на пошану професора Л. А. Коваленка (90-річчя від дня народження). Історичні дослідження / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур О. М. Завальнюк (відп. ред.) А. О. Копилов, М. Г. Кукурудзяк та ін. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 71–73.

119. Захар'єв В. А. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 1993 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1993/66. 13 арк.

120. Захар'єв В. А. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Соکیلця // Матеріали IV Міжн. конф. студ. і молод. вчених (14–16 травня 1996 р.) / ред. кол.: О. В. Бондарець (голова), Ю. І. Іванова, О. В. Клименко та ін. Київ: Соборна Україна, 1996. С. 189–192.

121. Захар'єв В. А. Центрально-Подільський варіант давньоруського поховального обряду // Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток) / упоряд.: М. Д. Шмаєнік, В. А. Захар'єв. Хмельницький, 1992. С. 40–44.

122. Захар'єв В. А. Давньоруські могильники Соکیلця на Ушиці // Тези доповідей та повідомлень міжн. іст.-археол. семінару: Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. (м. Хмельницький, 24 вересня 1994 р.) / [відп. за вип.: Л. П. Михайлина, О. П. Моця]. Чернівці: Рута. С. 46–47.

123. Захар'єв В. А. До питання про Подільський варіант давньоруського поховального обряду // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. збірник. Присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. Хмельницький: Доля, 1995. С. 243–249.

124. Захар'єв В. А. Поховальний обряд давньоруського населення Поділля // Тези доповідей та повідомлень наук.-практ. конф. Культура України і слов'янський світ / ред. кол.: В. Г. Чернець (голова), Ю. І. Блажевич, С. Л Карван, П. Я. Слободянюк (наук. ред.) та ін. Київ, 1992. С. 93–94.

125. Захар'єв В. А. Дослідження на Дунаєвеччині // Археологічні дослідження на Україні 1992 р. Київ, 1993. С. 64–65.

126. Захар'єв В. А. Давньоруські язичницькі та християнські святині Сокильця // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. Вип. III. С. 75–77.

127. Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ. Київ: Рад. шк., 1982. 112 с.

128. Захар'єв В. А. Звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. «Батарей» поблизу с. Сокилець Дунаєвечького району Хмельницької області // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1994/60. 15 арк.

129. Захар'єв В. А. На Галицькому порубіжжі // Літопис Хмельниччини: краєзн. збірник. Хмельницький 2001. С. 13–17.

130. Добрянський В. К. Збруцький ідол. Погляд крізь призму віків / В. К. Добрянський // Золота Пектораль. 2011. № 1–2. С. 153–157.

131. Захар'єв В. А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокилець Дунаєвечького району Хмельницької області у 1995 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1995/57. 24 арк.

132. Захар'єв В. А. Сокилецька церква XII – XIII ст. у контексті давньоруського дерев'яного зодчества України // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): Зб. наук. праць / ред. кол.: Білий Л. Г. (голова) та ін. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2013. С. 238–248.

133. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 304 с.

134. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. 363 с.

135. Захар'єв В. А. Давньоруські могильники центрального Поділля // Матеріали ІХ Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський (заст. гол.), О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк, С. В. Трубчанінов (наук. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 125–127.

136. Бузян Г. М. Якубенко О. О. Могильник та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. В. С. Травінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 116–126.

137. Макаров Н. А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей // Советская археология. 1981. № 2. С. 111–116.

138. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. 405 с.

139. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. Москва: Тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. Т. 1. С. 197–365.

140. Захар'єв В. А. Звіт про археологічне дослідження курганного могильника XI ст. в ур. Христофорів яр поблизу с. Тимків Новоушицького району Хмельницької області у 1998 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1998/107. 6 арк.

141. Захар'єв В. А. Новий давньоруський курганний могильник Сокілецького мікрорегону // Матеріали Х-ої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. Держ. пед. ун-т, 2000. С. 118–121.

142. Козлов М. М. Проблеми української медієвістики // Укр. іст. журн. 2000. № 3. С. 61–73.

143. Нидерле Л. Быт и культура древних славян. Прага: Изд-во «Пламя», 1924. 285 с.

144. Моця О. П. Підплитові поховання на південноруських могильниках // Тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару: Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. (22–24 вересня 1994 р.) / [відп. за випуск: Л. П. Михайлина, О. П. Моця]. Чернівці: Рута. С. 30–31.

145. Винокур И. С. Вольно-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1970. Вып. 121. С. 27–34.

146. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута // Археологические исследования на Украине в 1967 года. Киев, 1968. Вып. 2. С. 176–181.

147. Іон Срулевич Винокур: Бібліографічний покажчик / уклад. Карван С. Л. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 80 с.

148. Маярчак С. П. Літописні Бакота і Пониззя // Краєзнавство. 2006. № 1–4. С. 169–177.

149. Тимошук Б. А. Надгробие из с. Мусоровки, Черновицкой области // Советская археология. 1957. № 3. С. 254–256.

РОЗДІЛ 3

СВЯЩЕННІ МІСЦЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ЧАСІВ У СВІТОГЛЯДНІЙ СИСТЕМІ МЕШКАНЦІВ КРАЮ

3.1. Святилища-житла та святилища відкритого типу

Визначну роль у житті язичницького населення лівобережжя Середньої Подністрянщини відігравали вірування та обряди, які супроводжували їх від народження до смерті.

У контексті духовності язичників у цьому розділі ми розглядаємо відомі археологічні об'єкти, на яких здійснювали ритуальні церемонії праслов'яни-язичники, починаючи з останніх століть до н.е і до початку II тис. н.е. включно, та класифікуємо їх на кілька відмінних типів – святилища-житла та святилища відкритого типу, жертovníки-капища, городища-святилища, наскально-ритуальні об'єкти. У розділі розглянуто також будову вказаних об'єктів та їхнє облаштування.

До найбільш помітних культових язичницьких споруд регіону, що певною мірою віддзеркалюють світогляд мешканців краю, належать святилища, або місця молінь та жертвоприношень [1, с.134].

Основним об'єктом дослідження є язичницькі святилища. Наявні язичницькі осередки першої половини I тис. н.е. в досліджуваному регіоні дають можливість розглянути в підрозділі основні напрями вірувань язичницького населення регіону. Дослідники неоднозначно класифікують язичницькі культові осередки. Нагадаємо, що такі осередки І. П. Русанова поділяє на 5 груп, конкретно пов'язаних з вогнищами, жертovníм складом знахідок і конструкцією приміщень [2, с.11]. Дослідник І. С. Винокур вказує, що храмові язичницькі церемонії могли виконуватися не тільки в спеціальних приміщеннях, а й просто неба [3, с.108]. Ці класифікації дещо громіздкі для досліджень, через що ми дотримуємося

чіткішої схеми поділу язичницьких осередків, яку розробив Д. Н. Козак [1, с.34–148].

Дотримуючись його класифікаційної моделі, яка стосується безпосередньо язичницьких святилищ-жител (один об'єкт) і святилищ відкритого типу (три об'єкти), будову та їхнє облаштування подаємо нижче.

Так, святилища-житла розташовувалися безпосередньо у селищах і зовнішнім не відрізнялися від інших житлових споруд. У середині цих будівель розміщували ритуальні предмети (ідол, ритуальний посуд) і жертвне вогнище. Сюди належать святилище в Горошовій, що на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Культову споруду відкрито С. П. Пачковою в 1969 році на ранньосередньовічному поселенні біля с. Горошова, що в Борщівському районі Тернопільської області [4, с.335]. Об'єкт мав вигляд решток прямокутного житла, долівка якого була заглиблена в материк до 0,4 м. Стіни орієнтовані чітко за сторонами світу. Довжина споруди 4,4 м, ширина – 4,2 м. По кутах житла простежено сліди від дерев'яних стовпів, а в центрі – ритуальна яма овальної форми розміром 1,8x1,3 м, залягаючи на глибину 0,2–0,3 м від рівня долівки. У ямі досліджено рештки ритуального вогнища; крім попелу, вугілля, перепалених кісток тварин та дрібних уламків кераміки виявлено кальциновані кістки і прикраси.

У селищі Горошова, окрім вище описаного святилища, зафіксовано і кам'яні культові вимостки [5, с.30]. З огляду на цей матеріал цілком очевидним є, на нашу думку, що на території Горошівського селища функціонував культовий центр, де проводили ритуальні обряди кількома родовими общинами.

До святилищ відкритого типу, що розташовувалися на території селищ, належать 3 осередки: Іванківці, Ставчани, Велика Слобідка. Вони виникли в регіоні у середині I тис. н.е. [1, с.147]. Одним із головних атрибутів означених святилищ є комплекс ритуальних споруд: ям, вогнищ, жертвників. На думку автора, вони свідчать про наявність дохристиянських ритуалів у населення досліджуваного регіону.

Характерно, що дослідники В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський з означеним типом святилищ пов'язують камені-жертovníки із зображеннями солярних знаків, людей і тварин за матеріалами Міжгір'я [6, с.119].

Беззаперечним свідченням культової приналежності осередків язичництва є знахідки ідолів та спеціальних місць, де вони були поставлені (капищ), збереження залишків жертвоприношень, довготривале використання вогню на одному й тому ж місці. Основним видом культових осередків є святилища – місця постійних молитов і жертвоприношень, на яких був об'єкт поклоніння – ідол [7, с.9].

У контексті язичницької релігії увагу привертає святилище, відкрите на черняхівському поселенні біля с. Іванківці в Новоушицькому районі Хмельницької області [8, арк.2; 9, арк.16; 10, 11]. Воно розташоване на високому мисовому виступі, що похило спадає в долину вздовж р. Батіжок [12, арк.3–4], площею 10 га [13, арк.1].

Тут виявлено язичницький комплекс – святилище з трьома кам'яними стелами [14, с.43–53] (площа – 100 м²). Дослідники зафіксували лише одну язичницьку скульптуру в центрі святилища. Два інших ідоли, згідно з інформацією В. Й. Довженка і М. Ю. Брайчевського, зафіксовано за межами цього осередку [15, с.139; 16, с.242].

У північно-східній частині святилища виявлено десять ям діаметром від 0,5 до 1 м, заглиблених у землю від 0,4 до 1 м. Будь-якої системи в розташуванні ям не простежено. У їхньому заповненні зафіксовано дрібні уламки кераміки II–V ст. н.е., а також дрібне каміння, шматки випаленої обмазки, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [16, с.242].

Вважаємо, описані ямкові заглиблення свідчать про наявність на святилищі якоїсь дерев'яної конструкції. Ми схилиємося до думки В. Й. Довженка, що ямки мали культове призначення і були пов'язані з язичницьким ритуалом [8, арк.7]. Можливо, у місці знаходження ямок, були закопані дерев'яні зображення богів, які не збереглися до наших днів. Інші ями, як вважає автор, визначали місця жертovníх вогнищ.

У комплексі язичницького святилища був майданчик з кам'яним ідолом, виявлений з північної сторони святилища. Довкола майданчика, який складав комплекс святилища, виявлено ряд різноманітних споруд, що мали ритуальне значення і в сукупності утворювали комплекс капища [16, с.244]. Ними виявилися 6 ритуальних ям, опис яких подаємо нижче.

Яма 1 має еліпсоїдну форму розміром 1,5x1,15 м, залягаючи в глибину на 0,5 м від сучасної денної поверхні. У заповненні дослідниками зафіксовано фрагменти кераміки населення черняхівської історико-культурної спільноти.

Яма 2 розташовувалася на відстані 3,4 м на північ від попередньої ями. У плані мала правильну круглу форму при глибині 0,95 м від поверхні. У заповненні також виявлено керамічне прясло, уламок рогу оленя і фрагменти кераміки ранньослов'янського черняхівського населення першої половини I тис. н.е.

Яма 3 уміщується на відстані 3,7 м північніше від ями 2. Діаметр ями – близько 2,5 м, глибина залягання 0,25 м. Її заповнення складає каміння, фрагменти згорілого дерева, кістки тварин і ранньослов'янська кераміка.

Яма 4 – округлої форми, діаметром 2,4 м, з глибиною залягання 0,35 м. Профіль ями коритоподібний. У заповненні знайдено великі фрагменти глиняної обмазки, дрібні уламки каменю, фрагменти черняхівського посуду, декілька уламків жорнових каменів і шматок виробу з бронзи.

По сусідству з ямою 4, за 2 м на північний захід від неї, розташовувалася кам'яна вимостка зі слідами випаленої глиняної обмазки на поверхні.

Вона залягала на рівні давньої поверхні. Форма вимостки – майже правильний прямокутник розміром 1,4x0,6 м. Її поверхня плоска, камені встановлено щільно, зверху зафіксовано фрагменти кераміки черняхівського часу.

Яма 5, маючи округлу форму діаметром 0,8 м, частково перерізала яму 4. У заповненні цієї ями також знайдено декілька фрагментів черняхівського посуду, уламок жорен та глиняний конус із наскрізним отвором.

Яма 6 розташовувалася за 2,4 м на захід від ями 4. Її форма – еліпсоїдна, розміром 1x0,5 м. Дно ями – нерівне, заповнення складає завал вапнякового каміння [16, с.244–247].

Складником Іванковецького святилища є також залишки будівлі, сліди якої простежено у вигляді кам'яного завалу розміром 7,0x5,0 м з випаленою обмазкою на поверхні, на кутах виявлено стовпові ямки. Поверхню перекривав шар попелу і обмазки, що, на думку автора, свідчить про залишки зруйнованих стін [8, арк.10]. У південно-східному куті вказаних решток була піч із кам'яним черінем прямокутної форми площею 0,8x0,7 м. Із шару, що перекривав майданчик, походить жорновий камінь діаметром 0,6 м, залізний ніж та кістки домашніх і диких тварин.

Означені артефакти, як ми вважаємо, дозволяють здійснити реконструкцію Іванковецького святилища. Його центром була кам'яна скульптура триликого бога, який стояв посередині ритуальної площадки. Б. О. Рибаків припускає, що ця скульптура уособлювала верховне божество Роду [17, с.131–132]. Складовою центральної частини була також будівля розміром 7,0x5,0 м, поблизу якої на кам'яних ритуальних майданчиках розташовано жертвні вогнища.

Між центральним божеством-антропоморфом та означеними спорудами знаходились 6 ритуальних ям, які з північної сторони розташовувалися чітко по лінії на північ. На майданчику, перед ідолом, очевидно, запалювали ритуальні вогнища, внаслідок чого утворилися шар попелу, горілого дерева і невеликі фракції випаленої глини [16, 18, арк.14–16].

Іванковецьке святилище – визначний дохристиянський осередок на території подністрянської частини. Функціонуючи в середині I тис. н.е, він становив сакральний центр, що забезпечував релігійні потреби тогочасного населення значної території регіону.

Другим важливим центром язичництва є святилище поблизу с. Ставчани в Новоушицькому районі Хмельницької області. У межах його території в 1963 році було виявлено кам'яний антропоморф [19, арк.4; 9, арк.16] з конічною

кам'яною стелою, на лицевій частині якої зображено солярний знак. Відстань між обома об'єктами – 3 м [20, с.124].

Довкола святилища виявлено залишки чотирьох вогнищ, які розташовуються двома групами, орієнтованих за сторонами світу. Їхні сліди простежено у вигляді скупчення залишків обпаленого каміння, золи і деревного вугілля, кісток тварин із фрагментами посуду черняхівської історико-культурної спільноти II–V ст. н.е.

Дослідженнями з'ясовано, що капище розташовувалося на окраїні стародавнього поселення [21, арк.11–12]. Навколо скульптур, на кам'яних вимостках, горіли чотири ритуальних вогнища (див. додаток К) [22, с.43], два з них збереглися краще, їх діаметр – від 1 до 1,2 м, два інших – гіршої збереженості [23, с.211]. У жертвних вогнищах спалювали тварин і птахів. Вивчення положення обох кам'яних скульптур виявило їхню позу лицевими частинами до низу. Ідол і конічна стела, як з'ясувалося, були присипані шаром землі товщиною 0,7–0,8 м. Огляд урочища та збір підйомного матеріалу показали, що кам'яні стели розташовувалися на місці поселення черняхівської культури та були безпосередньо пов'язані із ним.

Цікаві деталі вимальовувались під час дослідження язичницького капища. Горизонтальне положення обох скульптур вказує, що вони були покладені навмисне. Більш того, розміщені лицевими частинами до низу ідол і конічна стела потім були ретельно присипані шаром землі товщиною 0,7–0,8 м. На думку дослідників, присипку скульптур здійснили служителі святилища – жерці в момент якоїсь військової небезпеки, що в умовах першої половини I тис. н.е. у лісостеповій зоні Південно-Східної Європи було звичайним явищем. Вони вважають, що капище приховали таким чином, аби вороги не змогли здійснити наругу над ним [22, с.43; 24, с.24].

Отже, описані вище рештки язичницького святилища дозволили дослідникам здійснити історичну реконструкцію вказаного осередку. За наявною реконструкцією, такий центр належить до святилищ відкритого (просто неба)

типу (див. додаток Л) [18, арк.8], поширених також і в пізній період розвитку язичницької релігії [1, с.147].

Ще одне язичницьке святилище просто неба відкрито в 1993 р. в придністровському селі Велика Слобідка, що в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області. Воно становить округлий майданчик 3,8x4 м [25, арк.2–3], на поверхні якого виявлено залишки давніх вогнищ із рештками згорілого дерева, попелу, кістяків тварин та фрагментів кераміки черняхівського часу [3, с.108], зооморфні глиняні фігурки бика і коня, які дослідник І. С. Винокур зарахував до певних тотемічних вірувань давнього населення [26, с.217; 20, с.143]. Наявність фігури бика (тура) є доказом обожнення цієї тварини, коріння якого сягає ще доби енеоліту [27, с.75–76]. Дослідники подають, що в досліджуваному регіоні було свято Тури чи Туриці на честь бога Тура, коли виводили по селі бичка й співали: «Ой, Туре, Туре небоже, ой, обернися та подивися». До речі, від слова «тур» залишилися деякі топографічні назви, наприклад: Турія, Турійськ, Турковичі, Турів та ін. Тур також широко відомий у народних повір'ях та приказках [28, с.113].

Язичництво як натуралістична (природна) релігія виробило низку раціональних звичаєвих норм співіснування людини з природою [29, с.30]. Житла та обгороджене подвір'я, ниву, нічийні землі та водойми, ліси, хмари й гори були заселені відповідними істотами. На їхню честь відправляли ритуали, що полягали в принесенні жертв і промовлянні молитов. Це робилося безпосередньо в оселі або на обійсті, у полі та на роздоріжжях, біля джерел, озер або рік, біля дерев певних порід, що відзначалися довголіттям, біля каменів, скель або на горах [30, с.207].

Отже, дослідженням встановлено, що святилища були двох типів: святилища-житла (с. Горошова) і святилища відкритого типу (с. Іванківці, с. Ставчани, с. Велика Слобідка). Святилища-житла відзначаються жертвним складом знахідок у ямах, водночас на поверхні святилищ відкритого типу були встановлені язичницькі ідоли, супроводжувані ритуальними вогнищами на одному місці протягом тривалого часу. Обидва типи співіснували в другій

половині I тис. н.е. Загальною особливістю язичницьких культових об'єктів є їхнє розташування за межами населених пунктів, зазвичай, характерним явищем є розміщення святилищ на підвищеннях, наприклад, це підтверджують матеріали Іванковецького язичницького осередку. Виділяється також низка конструктивних деталей, властивих більшості святилищ: округла форма капищ з ідолом у центрі, широке використання каменю та кам'яних вимосток, розташування поблизу громадських будівель. Різноманітне поєднання цих ознак визначає коло святилищ регіону, які відіграли важливу роль у релігійному житті стародавнього населення краю.

3.2. Жертовники-капища

Важливими місцями відправ язичницьких вірувань у регіоні є жертовники-капища. На досліджуваній території об'єкти такої типології відомі поблизу населених пунктів Гораївка, Бакота (урочища Кушкарівка, На Клині), Бедриківці, Городок, Устя.

Згадаймо, для прикладу, залишки жертовника, виявленого в підкурганній поверхні (довжина 25 м, ширина 16 м, висота 1,6 м) у 1963 році поблизу села Гораївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [9, арк.8], в основі та в центрі досліджено кам'яні вимостки. Центральна вимостка становила кам'яне кільце з воронкоподібною ямою глибиною 4,5–5 м, наповненою прошарками попелу, вугіллям, кістками тварин та уламками керамічного посуду доби фінальної бронзи. Споруда, очевидно, була місцем принесення жертв [31, с.41; 32, арк.2]. Ми, з огляду на контекст дослідження, схилиємося до думки, що округла кам'яна вимостка могла символізувати солярний знак. Припускаємо, що населення лівобережжя Середньої Подністрянщини здійснювало обряди на капищі-жертовнику доби фінальної бронзи, присвяченому богу сонця.

Ще одним унікальним сакральним місцем на досліджуваній території є Бакотський мікрорегіон, досліджений археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту спільно з працівниками Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Хмельницького обласного краєзнавчого музею в 1964 р. [33, арк.5; 34, с.130; 96, с.139]. Язичницьке капище знайдено на черняхівському селищі поблизу вказаного населеного пункту на лівому березі Дністра в урочищі Кушкарівка [35, с.139], або Пушкарівка [36, с.309]. Його рештки простежено на невисокому підвищенні, яке за складом нагадує капище в Ставчани [37, с.4], де також, як і в урочищі Кушкарівка, досліджено сліди випаленого каміння, кераміки та кістки тварин [36, с.310; 31].

Ще одне священне місце – жертovníк-капище – язичницького населення першої половини I тис. н.е. відкрито в 1969–1970 роках у Бакоті, на невеликому підвищенні надзапальної тераси Дністра, в урочищі На Клині [38, с.284–285]. Там на денну поверхню виступали камені з обпаленою і частково обробленою поверхнею. Під час розчистки решток капища на його території знайдено вогнище на кам'яній основі. Основа підмащена глиною, діаметр кам'яної вимостки 1,9 м. На площі вогнища зафіксовано уламки перепаленого дерева, попіл і кістки тварин. У південно-західному напрямку від вогнища виявлено декілька жертovníх ям, заповнених кістками тварин та фрагментами посуду черняхівської історико-культурної спільноти.

Окрім цього об'єкта знайдено ще п'ять жертovníх ям, опис яких подаємо нижче.

Жертovní яма 1, що мала округлу форму діаметром 1,7 м. Глибина залягання ями 0,75 м від сучасної поверхні і 0,45 м – від стародавньої денної поверхні. У заповненні виявлено чимало уламків черняхівської кераміки середини I тис. н.е. та кістки тварин.

Жертovní яма 2 має овальну форму в плані та лінзовидну в перерізі. Глибина залягання від стародавньої поверхні 0,3 м, від сучасної поверхні 0,7 м. Язичницька жертovní яма містила два людських черепи.

Жертовна яма 3 була овальної форми діаметром 1,5 м. У цьому заглибленні виявлено значну кількість уламків черняхівського посуду та кістки тварин.

Жертовна яма 4 мала правильну круглу форму з діаметром 1,5 м, глибина залягання від стародавнього рівня 0,5 м, від сучасного – 1 м. У ямі виявлено кістки тварин і фрагменти черняхівської кераміки.

Жертовна яма 5 – округлої форми діаметром 1,8 м. Глибина ями від давньої поверхні – 0,7 м, від сучасної – 1,3 м. Язичницький об'єкт містив фрагменти черняхівського посуду, кістки тварин, укралення попелу й деревного вугілля.

На давній поверхні язичницького капища знайдено сліди вогню, свідченням чого є попіл, перепалене дерево і каміння. Крім того у північно-східній частині капища зафіксовано жертовний камінь з рештками обробки й кількома наскрізними отворами [36, с.307–309].

Розглянуті об'єкти дають підстави стверджувати про наявність в урочищі На Клині поблизу Бакоти капища-жертовника черняхівської історико-культурної спільноти. Цікаво, що, крім кісток тварин, на місці капища зафіксовано рештки жертвоприношень людини – звичай, який міг побутувати у дністрянського населення першої половини I тис. н.е. [39, с.112–113]. Ми вважаємо, що на вказаному капищі людські жертвоприносини здійснювали зрідка, очевидно, у найбільш екстремальних ситуаціях.

На рівні стародавньої поверхні біля великих каменів знайдено брусок, можливо, для гостріння ритуальних ножів [36, с.309]. Погоджуємося із версією дослідників, що ця знахідка безпосередньо стосується принесення жертв на місці язичницького капища.

Ураховуючи те, що капище-жертовник в урочищі На Клині було розташовано поряд з гончарними печами (тут досліджено три гончарні горни) [18, арк.3], ми схилиємося до думки, що майстрів-гончарів у минулому наділяли надзвичайними здібностями.

Лінгвісти стверджують, що слово «гончар» пов'язане зі словом «горщик» і є похідним від слова «горно», спорідненим із пруським «gogo» – «місце вогню». На думку дослідників, віднайдені етнографічні матеріали доводять, що спільний

корінь цих слів означає не тільки «горіти», а й «гора» – природне підвищення, де переважно засновувалися первісні поселення і де визначалися сакральні місця та влаштовувалися жертovníки, на яких жерці відправляли релігійні культу і здійснювали акти жертвоприношень. Тут могли розташовуватися родові поховання, де найбільша ймовірність виходу на поверхню пластичних глин, з якої, очевидно, виготовляли ритуальні предмети. Жерці ж були першими «земними» гончарями, а тому поняття «жрець» і «гончар» слід вважати синонімічними: у них закодований однаковий зміст – священнодійство – як визначальна прикмета заняття [40, с.16].

Отже, бакотський осередок, на нашу думку, виявляє ознаки давнього язичницького центру середини I тис. н.е.

На відстані 1,5 км на північний схід від села Бедриківці Городоцького району Хмельницької області, в урочищі Лиса Гора є ще один жертovníк, вивчений у 1966 році [41]. У контексті будови жертovníка його рештки становлять округлий кам'яний майданчик діаметром близько 6 м. Товщина кам'яної вимости 0,35–0,45 м. Центральну частину займало лінзовидне заглиблення. Його поверхня випалена, про що свідчить шар глиняної обмазки і золи. У заповненні лінзовидного профілю знайдено обгоріле каміння, типову кераміку та кістки тварин. Жертovníк датується ранньоскіфським часом [42, арк.13].

Ще одне місце для дохристиянських молінь знайдено в 1971 році поблизу села Устя в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області [97, с.9]. Його виявлено на лівому березі р. Дністер вверх за течією за 500–600 м від місця впадіння річки Смотрич в Дністер, поблизу водоспаду. Центр язичницького молільного місця становить кам'яну плиту квадратної форми розміром 1,15x1,25 м (товщина 0,52 м), зорієнтовану за сторонами світу. Цей своєрідний кам'яний стіл лежав на двох вертикально поставлених кам'яних плитах з обтесаними гранями. Упритул до кам'яної конструкції на глибині 1,1 м виявлено залишки кам'яної вимости зі слідами вогнища округлої форми, кістки тварин та птахів, фрагменти кераміки черняхівської історико-культурної спільноти [18, арк.20–21].

Жертовник, враховуючи його розташування поблизу водоспаду на березі р. Дністер, ймовірно, пов'язаний з жертвоприношеннями на честь води. Розпалювання вогнища на округлій кам'яній вимостці, відкритій поруч, могло втілювати ідею взаємозв'язку небесного вогню і води [20, с.136].

Ми погоджуємося з дослідником І. С. Винокуром, що вшанування води мало місцеве значення серед язичницьких культів досліджуваної території.

Крім святилищ, у регіоні досліджено сакральні жертовники, які створювали на території селищ або поблизу них. Тут проводили моління і жертвоприношення [1, с.137]. До типу таких споруд належить ритуальний жертовник із м. Городок Хмельницької області, відкритий на поселенні VI–VII ст. в урочищі Гнилий кут [43, с.88; 13, арк.1; 44, арк.2–3; 98, с.123]. Цей язичницький комплекс відокремлений від поселення природним ярмом. Поверхня жертовника прямокутна (2,3x1,5 м), викладена плоским камінням [45, с.263]. Жертовник орієнтований за напрямками сторін світу, з незначним відхиленням на північний схід. На каменях помітний вплив дії вогню. Зі східної частини жертовника розташовано залишки вогнища діаметром 1,1 м, розміщене в ямі [43, с.99]. Заповнення ями складало перепалені кістки тварин, фрагменти керамічного посуду слов'ян-уличів, попіл і перепалене дерево [1, с.137].

Вогонь, за народними уявленнями, – найвеличніший дар сонця-неба. Освоївши вогонь, наші пращури ставали володарями світу. Вони сприймали вогонь як живу істоту, яка горить у душі кожної людини. Домове вогнище берегло щастя дому й усієї родини, це – священний вогонь, який повинен був підтримуватися постійно. Вогнище визнавалося сімейним та родовим божеством, яке оберігало щастя дому і родичів; верховну владу, над якою господарський нагляд чинив старший у родині. Саме тому в багатьох народів запалював вогнище чоловік, а зберігала його – жінка.

У первісні часи в кожній печері, пізніше – у житлі, зберігалося таке вогнище. Вважалося, що коли вогнище погасне – це велике горе, подібне до смерті. У багатьох місцевостях, як вважають, були своєрідні жертвоприношення

вогню. Через призму поклоніння вогнищу пояснюється і давня українська гостинність [46, с.82–83].

Крім того, у релігійних обрядах регіону існували звичаї жертвоприношень та відповідні моління, пов'язані з обоженням конкретних виявів сил природи. У процесі соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства на Дністрі усередині та другій половині I тис. н.е. відбувалося, очевидно, подальше утвердження верховного божества в релігійних віруваннях слов'ян. Культ «єдиного бога» мав виправдати абсолютну владу племінних вождів, а пізніше – формуванням класового державного організму – і владу феодала [22, с.46].

Як жертву найчастіше використовували їжу – своєрідне годування духів. Жертовну їжу приносили у вигляді узливань та в посудинах. А також жертвували зерно, м'ясо та туші тварин [47, с.166]. У виняткових випадках у жертву могли приносити й людей. Інколи духів предків задобрювали не лише їжею, але й дарами у вигляді коштовних на той час металевої зброї, знарядь праці та прикрас. Принесення в жертву могло полягати також у залишенні на могилі підношень або в закопуванні, що мало означати передачу до потойбічного світу [48, с.55; 49, с.175]. Такі жертвоприношення здійснювали шляхом спалення жертовної їжі в ритуальних кострищах. Також рештки вогнищ часто фіксуються в жертовних ямах [50, с.205]. Ритуальні дії з жертвоприношеннями могли виконуватися перед похованням, під час, а також після поховань. Спочатку основною метою жертвоприношень було забезпечення «переходу» душі небіжчика на «той» світ [51, с.211–212]. Згодом душа померлого ставала для одноплемінників покровителем і посередником між людьми і богами. Щоб задобрити духів предків на місцях могильників здійснювали ритуал спілкування з предками, що передбачав жертвоприношення. У його основі лежав принцип: «ми тобі – ти нам» [50, с.205].

Дослідження показали, що на території регіону простежується історична традиція священних місць від доби пізньої бронзи і до початку другої половини I тис. н.е. Це історичне явище створило передумови для подальшого розвитку язичницьких культових місць на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

3.3. Сакральні городища-святилища

IX–X ст. н.е. стали рубіжними в історії язичницької культури більшості слов'янських народів. У той час остаточно встановлено феодальну державність, яка супроводжувалась заміною офіційної ідеології. Язичництво як продукт первісного суспільства замінювалося на християнство. Відомо, що запровадження нової релігії здійснювалося силовим шляхом, у результаті чого було знищено осередки та атрибутику давніх дохристиянських релігійних вірувань. Закінчення існування культу богів у великих містах було коротким і фатальним. Але на периферії, у віддалених від місцевих християнських митрополій землях, язичництво ще довго зберігало свої традиції [52, с.71–72].

Збруцький центр був одним із таких у досліджуваному регіоні. Складниками його решток є три городища-святилища на правому березі середньої течії річки Збруч (Богит, Говда, Звенигород) [53, с.218]. Городища віддзеркалюють ознаки, характерні для городищ-святилищ регіону. Але, на відміну від звичайних святилищ, Богит і Звенигород охоплюють велику площу, розділену, на думку дослідників, на декілька різних за призначенням частин. Тут відкрито численні культові будівлі різноманітної конструкції, збереглися залишки жертвоприношень, а в одній із споруд цього комплексу був кам'яний ідол. Городища-святилища язичницького центру на Збручі розташовані на карстових останцях на відстані декількох кілометрів одне від одного.

Перше з них займає верхів'я гори Богит, яка є найвищою в Медоборах – над рівнем моря і 150–200 м над довколишньою місцевістю. Гора досить круто підвищується над прилеглою рівниною і розташована за 1,5 км від р. Збруч, у напрямку до річки поступово знижується.

Друге городище-святилище – Звенигород – розташоване на схилі високого плато над самим берегом Збруча і віддалене від Богиту по прямій лінії на 5 км.

Третє городище-святилище – Говда – розміщується в урочищі Касарня над самим Збручем. Воно віддалене від городища Звенигород, униз по річці, на

2 км і розташоване між городищами Богит і Звенигород, на підвищеннях або схилах городища-святилища були в оточенні синхронних їм давньоруських селищ. На думку І. П. Русанової та Б. О. Тимощука, вони є частиною окремих поселенських структур [7, с.32].

Городище-святилище Богит розташоване на північ від м. Гусятин, при впадінні річки Гнила в річку Збруч за 5 км від с. Городниця в Гусятинському районі Тернопільської області і займає високе підвищення [54, с.90; 55, с.243]. Науковий інтерес до нього викликаний тим, що неподалік в річці Збруч було знайдено кам'яний ідол.

Дослідження, здійснені на Богиті, показали, що воно становить округлий майданчик розмірами 300х100 м, поділений валом на три складові частини (див. додаток М) [7, с.32–33]. На найвищій частині було капище, на якому збереглась споруда у вигляді круглого кам'яного п'єдесталу шириною 9 м і висотою 0,5 м. У центральній частині розчищено велику квадратну яму 0,5х0,5 м глибиною 0,5–0,6 м, яка зорієнтована за сторонами світу. Поверхня культового майданчика вимощена камінням, діаметр капища складає 17 м. У кам'яній вимостці наявний метровий прохід. На її поверхні зафіксовано 8 симетричних заглиблень коритоподібної форми глибиною 0,5–0,8 м і діаметром до 5 м. У заповненнях знайдено каміння, землю, фрагменти кераміки та кістки тварин. У трьох із цих заглиблень виявлено людські кістяки, два з яких – дитячі та два чоловічі похилого віку [54, с.9–92].

Дослідники І. П. Русанова та Б. О. Тимощук стверджують, що на капищі Богит стояв відомий Збруцький ідол. Він був споруджений на найвищій горі в Медоборах, біля підніжжя якого здійснювали, на думку дослідників, в окремих випадках жертвоприношення дітей. Кам'яна скульптура була закріплена в кам'яному гнізді (29х32 м). Матеріали, знайдені на місці закріплення ідола, збігаються з часом існування святилища на Богиті (кінець X – перша половина XIII ст. н.е.) [7, с.34–35].

На території городища-святилища знайдено рештки довгих будинків, на долівці яких зафіксовано кістки тварин та уламки давньоруського посуду.

За розрахунками Б. О. Рибаківа, городище кількісно вміщувало близько 500–600 осіб [49, с.250]. Третя частина городища-святилища становить майданчик, призначений для розташування ще більшого скупчення людей, до прикладу, у великі язичницькі свята [56, с.221].

У часи функціонування Збруцького городища-святилища виділяються два основних періоди: дата X–XI ст. н.е. – час стабільного функціонування святилища, коли були споруджені й активно діяли всі його об'єкти – перший період. Дата XII – перша половина XIII ст. н.е. – період поступового згасання святилища – другий період [54, с.98].

За своїми розмірами, плануванням та знахідками городище-святилище Богит на Збручі може бути зіставлене із культовими центрами Аркони, гори Шлонжа в Сілезії та з городищами-святилищами в Свентокжицьких горах Польщі [7, с.8].

Інформацію про подібний язичницький осередок подає городище-святилище Звенигород на річці Збруч, розташоване поблизу села Крутилів в Гусятинському районі Тернопільської області. Цей об'єкт розміщено на відстані 4 км від гори Богит [57, с.401].

Складниками язичницького центру були два різночасових городища. Одне з них фіксується на вершині пагорба, оточеного валом, будівництво якого здійснено в період раннього залізного віку, а в давньоруський час було звичайним поселенням. Це городище місцеве населення називає Замчищем.

Друге городище, Звенигород, розташоване на стрімкому схилі пагорба, що спускається від плато до долини Збруча в напрямку на південь (див. додаток Н) [7, с.37; 58, с.299].

Загальні розміри городища-святилища Звенигород становлять досить велику площу – 700x450 м, підвищуючись над долиною р. Збруч близько 100 м [59, арк.1; 60, арк.2].

Як показали дослідження, північна частина виконувала сакральну функцію, а південна – громадську, що підтверджує характер відкритих споруд і склад

знахідок. Форма майданчиків городища обумовлена особливістю місцевості й наявністю тут древніх скіфських валів.

Сакральний майданчик городища розташований у верхній частині схилу і має не зовсім правильну трикутну форму розмірами 80x100x150 м [7, с.39]. Він зведений на горі схилу і був святим місцем. На цій площі зафіксовано чотири капища. На одному з них, де, можливо, стояв ідол, відбувались язичницькі обряди під керівництвом жерців. Неподалік капища простежено рештки великих будинків, у яких зберігалися багатства святилища. Тут же, по схилу, були влаштовані спеціальні камери, де випікали ритуальний хліб [61, с.125–126]. В одній із культових споруд (будинки-контини) знайдено кам'яний ідол, біля якого розпалювали вогонь, та було складено частини людських черепів [56, с.223].

Таку споруду, де стояв ідол і перед ним відбувались жертвні обряди, дослідники розглядають як язичницький храм. Її важливе значення підкреслюється тим, що поруч із храмом проходила дорога, вимощена камінням, яка тягнулася від підніжжя городища у напрямку до сакральної частини. Дорога, ймовірно, призначалася для урочистих процесій [7, с.45].

На верхній, сакральній частині городища-святилища жодних житлових і господарських споруд не виявлено. Об'єкти, знайдені там, були культовими, характерними для слов'янських святилищ.

Громадська частина городища-святилища Звенигород, відділена від сакральної внутрішнім дугоподібним валом, розташована за 15 м нижче капищ, площею 120x200 м. На її схилі виділяються дві горизонтальні тераси, де були збудовані довгі наземні будинки, призначені для зборів та бенкетів, як і на Богиті. Неподалік розташовані жертвні ями з їжею для богів. Тут також відкрито приміщення з хлібними печами без залишків жертвоприношень, призначені для виготовлення ритуальної їжі. Долівки деяких будинків, вимощені камінням, були вкриті уламками посуду, фрагментами кісток свійських тварин (великої й дрібної рогатої худоби, свиней). Кістки виявились розрубаними на шматки

і роздробленими. Вони, найімовірніше, залишилися від загальних бенкетів [56, с.223].

Городище Звенигород знаходилось в оточенні синхронних поселень. Раніше створене біля двох джерел селище існувало в X ст. н.е. і займало зручну для життя терасу корінного берега Збруча. Поселення Замчище і Хаща виникли дещо пізніше, та життя на них тривало в XI–XII ст. н.е. Обидва поселення, на думку дослідників, були святилищами, розташованими на високих горбах північніше Звенигорода. Його особливістю є багатство й розмаїття знайдених на ньому жертвних дарунків. На обох городищах-святилищах відсутні звичайні житлові й господарські будівлі, їхні майданчики не були придатними для постійного заселення. Святилища Богит і Звенигород не виявили слідів погрому. Це були культові об'єкти, присипані землею і камінням, очевидно, у часи загрози зі сторони християн [7, с.49–50].

Звенигородське городище єднає з Богитом низка спільних рис, пов'язаних з великою площею, яку розділено на сакральну і громадську частини: капища на сакральній і довгі будинки на громадській частинах, відсутність ознак постійного заселення, символічна огорожа, яка відокремлювала світ богів від світу людей, а також вогнища та вали. Але обряди жертвоприношення на цьому святилищі були своєрідними [56, с.221].

До типу менших городищ-святилищ належить городище Говда, розташоване південніше від с. Крутилів Гусятинського району Тернопільської області на р. Збруч. Воно є супутником великого регіонального центру разом із городищами-святилищами Богит та Звенигород [7, с.22].

Означене городище розташоване на південно-східній частині гори Говда (Колда). Площа городища – 70x50 м. Цей об'єкт підвищується над рівнем річки Збруч на 10 м. Зі всіх сторін городище захищене ґрунтовим валом і ровом (див. додаток О) [62, арк.15]. Заповнення рову складалося уламками давньоруського посуду, вироби з металів та кістки тварин. Вважається, що в XI ст. н.е. на городищі функціювала криниця, яка мала культове призначення. Біля неї багаторазово розпалювали вогонь, а після того як у XII ст. н.е. колодязь засипали, на його місці

залишено жертвну яму, поруч збудувавши хлібну культову піч. Територія городища не була заселена.

Аналогічне святилище досліджено в урочищі Перинь поблизу Новгороду [45, с.261]. У центрі майданчика діаметром 21 м, як і в капищі русів на Волзі, стояла дерев'яна статуя Перуна. А по периметру святилища було вісім ям, які з'єднувались одна з одною, створюючи велику восьмипелюсткову фігуру. В кожній з таких ям-пелюсток розпалювався вогонь. Дослідники вважають, що в одній із них, де товстий шар пропаленого ґрунту і багато вугілля, вогонь горів постійно [63, с.130–138].

Появу язичницького релігійного комплексу в Медоборах пов'язують з релігійними нововведеннями князя Володимира в 988 р., коли він ліквідував язичницькі святині та піддавав репресіям служителів язичницького культу [64, с.7; 65, с.114].

Войовниче християнство змусило служителів язичницької віри тікати в «зарослі, пустинні ліси» і організовувати там своє релігійно-громадське життя подалі від християнського центру. Будівництво Збруцького центру розпочалося на незайнятій у ті часи території з цілющими джерелами, де зберігалися ще стародавні культові пам'ятки: городища-сховища Трипільської культури – с. Крутилів та Висоцької – урочище Замчище, земляні вали скіфського часу (урочища Богит та Звенигород) [66, с.49]. Звичайно, такий центр міг нормально функціонувати за умови, коли релігійне життя громади обслуговувалося професійними волхвами і жерцями.

Різновекторність цих святилищ, розташованих на південній околиці Галицької Русі, пов'язана насамперед із часом їхнього існування (кінець X ст. – друга половина XIII ст. н.е.), коли певна частина населення цього регіону була вже християнізована. Особливістю таких городищ-святилищ, безумовно, є їхнє складне планування, розчленована система довколишніх валів і ровів, багатообразність відкритих на городищах культових споруд. До того ж, остаточний етап функціонування святилищ, що супроводжувався масовими

жертвоприношеннями, зокрема й людськими, ще в такій кількості не зустрічався в інших місцях слов'янського світу [7, с.17].

На думку дослідника В. К. Добрянського жертвоприношення людей не є характерною ознакою східних слов'ян, а притаманні західним. Дослідник припускає, що цей обряд виник у період упровадження християнства, коли почалася боротьба двох релігій та ідеологій – язичництва і християнства [67, с.38]. Перша – із споконвічними традиціями, обрядами й установленою тисячолітньою філософією, друга – чужа та незрозуміла простому селянину в його повсякденному побуті та житті, яку насильницьким методом почала впроваджувати великокнязівська верхівка та боярство [68, с.155]. Язичники приносили в жертву християн, а також речі їхнього культу з метою своєї перемоги над новою вірою [67, с.38].

Ще одне городище-святилище розташовано в Городоцькому районі Хмельницької області, поблизу с. Іванківці [69], на лівому березі річки Збруч, в урочищі Замчисько або Криничка, за 2 км від південно-західної околиці означеного села [70, с.49; 58, с.299]. Воно складається з двох частин площею близько 4 га. Поселення захищене з напільної сторони фортифікаціями у вигляді валів і ровів, а з заходу і півдня – стрімкими схилами Товтрового кряжу і глибоким яром зі струмком, що впадає з лівого берега у річку Збруч. Більша частина городища побудована в добу трипільля і скіфського часу, менша – західна частина, функціювала у XII–XIII ст. як городище-святилище. Саме з його території витікають три джерела, дебіт прісної води одного з яких становить близько 16–18 л/с. Два інших виносять на поверхню воду з цілющими властивостями.

На площі, меншій за укріплений майданчик, ближче до внутрішнього схилу валу виявлено кам'яну хрестовидну фігуру, зафіксовану в лежачому положенні по лінії горизонту кам'яної вимостки. Фігура розміром 2,5x1,8 м орієнтована за сторонами світу, становлячи собою п'ять прямокутних у перерізі великих каменів (товщина 0,6 м), припасованих один до одного. Південний кінець горизонтального перехрестя фігури складає дрібне каміння. Таким же каменем

зкладено стикову, центральну частину перехрестя. Навколо фігури виявлено рештки людської щелепи, поруч досліджено плоскі камені. На одному із них вирізано видовжене жолобковидне заглиблення, на другому – зображено обриси списа (див. додаток П). На думку В. І. Якубовського, городище належить до великих давньоукраїнських фортифікаційних споруд, яке було заселене ще в часи давнього трипілля і раннього заліза. Керамічний комплекс і залишки пожежі на меншому укріпленні дозволяють стверджувати, що укріплення припинили своє історичне життя у XIII ст. н.е. Історико-соціальний зміст укріплення визначається відсутністю в матеріалах розкопок господарських і військово-адміністративних ознак. Це вказує на те, що укріплене поселення відіграло якусь іншу роль. Згаданий дослідник вважає, що тут функціював релігійний центр, щось на зразок монастиря. У ньому, можливо, проводили лікування, про що свідчить досліджена хрестовидна фігура; це підтверджують, власне, і природні джерела води, взяті під захист фортечних стін [71, с.65–68].

Як доводять дослідження осередків язичництва, у слов'ян широко відомим було явище вшанування води. Вони вклонялися їй приносили жертви рікам, озерам, болотам, колодязям, потокам, джерелам [28, с.41]. Вода, за народними віруваннями, – найвеличніший дар неба Матері-Землі, бо вона оживлює та робить плодючою землю. Вода також є засобом магічного очищення. За первісними віруваннями, її поділяють на чоловічу та жіночу. Чоловічі води – це дощові й снігові, небесні води, а жіночі – земні, води криниць, колодязів, джерел. Аби задобрити водну стихію, слов'яни приносили їй спеціальні жертви. Ще донедавна існувала віра в те, що річка, розлившись навесні, не спаде доти, доки не прийме офіру (жертву). Відомі випадки, коли люди кидали в річку курку, півня або хоча б мишу. Жертвоприношення іноді бували й більші – топили коней, іншу домашню худобу [72, с.83–84].

Вода з її основним значенням очищення й оздоровлення викликала появу культу, численні залишки якого можна відшукати в результатах археологічних досліджень. Йдеться про предмети, що вкидалися в водойми як жертва (кераміка, кістки тварин, металеві вироби) [30, с.208].

Вчені погоджуються з версією, що Іванковецьке городище в давньоруські часи ще зберігало функцію язичницького культового центру [73, с.42]. Ми, зіставивши всю сукупність фактів, погоджуємося з думками дослідників і висловлюємо здогад про ймовірну належність Іванковецького укріплення до типу городищ-святилищ, на якому язичники вшановували воду.

Як зазначає Ю. В. Мисько, знахідки осередків язичництва давньоруського часу підтверджують існування на землях регіону довготривалого періоду, коли існувала церковна організація з проповідями, правилами і ритуалами, а десь неподалік теж самостійно продовжували жити «чистокровні» язичники зі своєю системою уявлень і правил [99, с.148].

Отже, всі три городища-святилища: Богит, Звенигород, Говда а також Іванківці – складають значні культові та оборонні центри на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

3.4. Наскально-ритуальні об'єкти

У цьому підрозділі висвітлено язичницькі наскально-ритуальні об'єкти, поширені на лівобережжі Середньої Подністрянщини. До окремого типу належать сакральні місця та об'єкти природного походження, у створенні яких участь людини була мінімальною. Це були скупчення обробленого каміння в певних місцях, а також дерева, джерела, діброви і гори, які досить часто входили до складу великих культових комплексів [7, с.26–27].

Нижче розглянемо окремі наскально-ритуальні об'єкти. У досліджуваному регіоні цей тип виявляють чотири язичницьких осередки. Один із них – поблизу села Міжгір'я в Борщівському районі Тернопільської області, розташований на південно-західній околиці села, займаючи корінну терасу лівого берега річки Серет. Він становить комплекс із двох печер, перед якими зафіксовано великий жертвний камінь-плиту, що лежить на трьох кам'яних опорах.

Плита має рівну підтесану поверхню, у плані – неправильну форму розміром 4,6x2,5 м. З одного боку плити видовбано канавку з ухилом, а від неї – ще дві, які переходять у чітко зображений хрест розміром 0,72x0,80 м. Товщина всієї жертвної плити 0,70–0,80 м. Товщина заглиблення хреста – 12,5–13 см (див. додаток Р) [74, арк.15].

Старожили переказують, що міжгірська пам'ятка є місцем для жертвоприношень. Рельєфне хрестовидне заглиблення могло символізувати ідею вогню, широко відому в давніх язичницьких релігіях [39, с.115]. Не виключено, що плиту використовували й християни, які підтверджували її традиційність у місцевих обрядах і шляхом висічення хреста освячували її.

Хрест, зображений на міжгірській плиті, – давній магічний символ, що існував до християнства в багатьох народів. Спочатку він імітував найдавніше знаряддя для добування вогню. Пізніше – перетворився в універсальну емблему вогню і сонця, символ вічного життя. Він також є відображенням пов'язаних із сонцем головних географічних координат: південь, північ, схід, захід. Хрест слугував також амулетом, що оберігав його власника з усіх чотирьох сторін. З того часу в уяві язичників він відображав ідею небесного вогню і сонця на землі [72, с.569–570].

Дослідник В. П. Даркевич зазначав, що в слов'ян-язичників хрест вважався священним символом сонця-вогню, служив амулетом, який оберігав його володаря з чотирьох сторін [75, с.57–59].

Плоска і значна за площею поверхня міжгірської плити з канавками-проточками могла слугувати місцем принесення жертв частин або цілих тварин [76, с.39].

Культурний шар навколо плити представлений різночасовою керамікою, з якої найдавніша належить до раннього залізного віку, найпізніша – до давньоруського часу [74, арк.15; 76, с.40].

Це доводить, що міжгірська плита функціювала тривалий час, починаючи від ранньоскіфського часу до доби розвиненого середньовіччя включно. Вона

становить цінну знахідку в руслі з'ясування знань про наскально-ритуальні об'єкти населення лівобережжя Середньої Подністрянщини.

Значне місце серед визначених наскально-ритуальних об'єктів регіону посідає рельєф поблизу с. Буша Ямпільського району Вінницької області. Він розташований в означеному селі при злитті річки Бушанка в річку Мурафа (ліва притока Дністра) [77, с.122–123; 78, с.27; 100].

Рельєф відображає складну композицію. Центром її є людина, яка стоїть навколішки з благально складеними руками. Людська постать повернута обличчям до дерева з півнем на одній з гілок [39, с.115]. У витягнутих перед собою й зігнутих у ліктях руках вона тримає округлий предмет (можливо, чашу). Постать виконана високим рельєфом із зображенням по контуру врізаної лінії (див. додаток С). Згідно зі стилістикою, постать людини нагадує кам'яні антропоморфи черняхівської культури II–V ст. н.е., широко представлені на території лівобережжя Середньої Подністрянщини [77, с.124].

За постаттю людини, на вищому постаменті, на камені зображено благородного оленя. Його повернуто до інших персонажів композиції. Морда оленя подовжена, шия вигнута, тулуб з маленьким хвостом показано у профіль, водночас виставлені передні і ледь зігнуті задні ноги з подвійними копитами – розвернуті на три чверті. Гіллясті роги і великі вуха тварини подано в анфас [79, с.115–116]. Вважалося, що оленячі роги захищають людину від злого ока [30, с.258]. Такі вірування спостерігаються в слов'ян-язичників і на досліджуваній території.

У верхній частині рельєфу, майже посередині, вирізьблено прямокутну рамку [20, с.138]. У середині рамки простежуються ледь помітні залишки напису в чотири рядки [80, с.106].

На протилежній від рельєфу вертикальній поверхні скелі, на відстані 3,5 м, розташовано вибиту в давнину нішу довжиною 5,8 м, глибиною 0,48–0,50 м. Її скомпоновано на відстані 1,2–1,3 м від основи скельного приміщення. Ніша використовувалася для язичницьких жертвоприношень. У неї також могли ставити жертовну їжу та питво в посуді [77, с.125–126].

Дослідженнями, проведеними на місці залишків скельного храму в Буші [81, арк.1–39], розчищено й вивчено практично всі скельні розколини, пов'язані з приміщенням скельного комплексу, та їхній зв'язок з наскальним рельєфом [20, с.138; 82, арк.1–9]. Дослідники вважають, що сама композиція рельєфу та техніка його втілення в камені має безпосереднє відношення до релігійних вірувань язичників Подністров'я. Зображення птаха на дереві і особливо оленя мають коріння в мистецтві сарматів і віддзеркалення в сарматських пам'ятках Ленківців і Кисилева. На думку науковців, ймовірно, історичне коріння рельєфу в Буші сягає сарматських часів [79, с.116] III ст. до. н.е. – IV ст. н.е.

Українська мистецтвознавець М. М. Чорна схиляється до думки, що рельєф зображує жертвоприношення з метою забезпечення родючості: ритуал у виконанні жерця як особи, відповідальної за побутові магічно-містичні справи. Це варіант тотемістично-анімістичного типу календарного міфу, який можна назвати «вегетативним тотемізмом», коли жертвоприношення для відтворення міфу про вмираюче і воскресяюче божество й забезпечення родючості ще діють, але їхні об'єкти вже винятково рослинного походження, тільки освячені символічною присутністю тотемної тварини [83, с.18–19].

У загальному культі давніх слов'ян вшанування природи особливо було поширене явище поклоніння деревам. Іноді пережитки цього ставали звичаєм служити молебні під ними. Далеким відлунням поклоніння деревам було свято Семена. Воно відзначалося в Києві в ніч з 1 на 2 вересня. На ярмарках ставили ялинки, які завішували фруктами, кавунами, різними плодами, а поряд – напої та різні страви. Як свідчать писемні джерела у язичницькому культі дерев особливо було поширене поклоніння дубу [84, с.28].

Вважалося, що священними можуть бути такі дерева, як дуб, липа, клен, або явір, в'яз, ясен. Їх оберігали, їм (як і джерелам, що були поблизу) приписували цілющі властивості. Такі дерева заборонялося вирубувати, порушники ризикували померти або надовго захворіти [30, с.210]. Але коли доводилося рубати таке дерево на храм чи на священне вогнище, робилося це з тільки дозволу священнослужителів (волхвів) та з особливими ритуалами. Дерево, якому судився

довгий вік, ставало священним. Мотив поклоніння дереву має дуже давню історію, часто з'являється в легендах і казках [47, с.131].

Таким чином, дослідженнями встановлено історичну картину, пов'язану з Бушанським скельним рельєфом, який у середині I тис. н.е. становив язичницький храм просто неба.

Ще одним сакральним місцем досліджуваного регіону є печера поблизу с. Городок Заліщицького району Тернопільської області. Цей об'єкт розташований за 0,8 км на схід від означеного села в урочищі Кирнички. Установлено, що печера має вузький хід, у кінці якого є два розгалуження, що закінчується завалом [85, с.4]. Обстеженнями 1990 року за 27 м на схід від цієї печери В. К. Добрянський відкрив ще одну печеру на висоті 3,5–4,0 м. Довжина порожнини печери з вузьким коридором та склепінчастою будовою куполовидного типу становить 11 м, висота – 2–2,3 м. Поблизу цієї печери в лівому схилі, вимитому водами яру, знайдено камінь (валун), на якому зафіксовано рельєфне зображення людського лику, де чітко простежуються голова та змодельований півкруглий тулуб божества. Зображення дещо вивітрене, однак ще простежуються контури вусів, що спадають вниз до підборіддя. На протилежній стороні кам'яного валуна зображено знаки у вигляді заглиблень. Перший знак – рівнораменний хрест, над яким окреслюється півкруглий купол, до якого примикає горизонтальна планка. Праворуч вибито літеру «Ъ» [86, с.40–41].

Дослідник вважає, що іконографічні аналоги зображень на камені маємо на язичницьких ідолах з лівобережжя Середньої Подністрянщини, зокрема, на антропоморфних скульптурах із сіл Ставчани [23, с.210–213], Калюс [20, с.128] та Іванківці [16, с.238–260], а також на Збруцькому ідолі (третій ярус підземного божества, потойбічного світу) [45, с.266]. Вони уособлюють демонів, тобто божеств, нижчих за рангом щодо світу верховних богів, зате мають вирішальну роль у житті людини. Їхня присутність спостерігається в язичницьких віруваннях, пов'язаних з річками, гаями, струмками, лісами, скелями, долинами. Вважалося, що, увійшовши в людину або тварину, злі демони породжують у ній хворобливі напади і шалену лють. Такі місця особливо вшановували як знак їхньому

поклонінню, щоб показати свою любов, смиренність, покору та беззахисність перед невидимими стихіями природи, і були священними для язичників регіону [72, с.129]. Ми вважаємо, що таке рельєфне зображення людського лика могло символізувати язичницьке божество, яке охороняло давній печерний скит.

Піктограми на камені вчені розшифровують так: рівнораменний грецький хрест – віра Христова або церква; півкруг з вертикальною планкою – осяння віри під небесним куполом. Дослідники вважають, що це графіті символізувало перемогу християнства над язичництвом [86, с.41].

На нашу думку, символічні знаки на священному камені є завершальним етапом функціонування цього язичницького осередку. Враховуючи його географічне місцезнаходження, час хронологічно можемо визначити як XII–XIII ст. н.е.

Крім означених нововиявлених осередків поблизу с. Чабанівка в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області [87, с.47; 88, с.245] відкрито ще один язичницький кам'яний осередок під відкритим небом, який становить плиту у формі витягнутого шестикутника розміром 1,75x1,45 при товщині 0,25–0,3 м. Посередині плита має наскрізний овальний отвір діаметром 10x15 см. Поверхня плити заглажена, на ній помітно п'ять невеликих заглибин, очевидно, природного походження (див. додаток Т). Не виключено, що вони могли виконувати важливі церемоніальні язичницькі функції. Нерідко їх вважали слідами, які залишили боги, або каменями-слідовиками, що з давніх часів вшановувалися як культові або сакральні об'єкти. Їх шанували віруючі, прибувши до цього храму під відкритим небом з багатьох місць дослідженого регіону. Очевидно, що на плиті відбувалися жертвоприношення, викладали дари богам, виконували традиційні дії вшанування духів [89, с.36].

Доречно зазначити, що деякі камені з отворами стають священними завдяки символіці (солярній чи сексуальній), на яку вказує сама їхня форма. У цьому разі ієрофанізація (прояв священного у дереві чи камені) відбувається на рівні очевидної символіки, безпосередньо явленої в самій «формі» каменя (звичайно,

«форму» ми тут розуміємо так, як її сприймає магічно-релігійний, а не раціоналістичний досвід) [101, с.490].

Згадаємо, що аналогічна жертвна плита є в храмі під відкритим небом поблизу с. Міжгір'я, що на Тернопільщині [76, с.38–40]. Каміні-слідовики зустрічаються в досліджуваному регіоні у долинах річок Ушиця та Студениця, поблизу сіл Миньківці [90, с.38] та Дем'янківці Дунаєвецького району. Хоча охристиянені теперішні мешканці услід за своїми предками вважають їх слідами Божої Матері [91, с.3–38].

Ритуальні каміні інколи пов'язували безпосередньо зі слов'янськими святилищами. Так, біля городища-святилища Кулишівка, що на правому березі Дністра, знайдено камінь з двома овальними заглибленнями різними за розмірами, які місцеві жителі називають «божі ноги». Камінь, очевидно, вшановували під час існування святилища в X–XII ст. [92, с.87].

Поклоніння необробленому камінню або такому, яке мало на поверхні звичайні та штучні заглиблення, примітивні зображення, було притаманне багатьом народам з давньою історією. Особливо широко культ каміння був розповсюджений у Скандинавії, країнах Прибалтики, Білорусі, північних областях Росії та на півдні України. З камінням пов'язано багато легенд, у яких йому надавалося цілющої сили [93, с.12–14].

На думку польського вченого А. Гейштора, священні каміні виконували міфотворчу функцію самі по собі, як речовина, котра символізувала вічність сили. Вони були не предметом культу, а його елементом, умістилищем надприродної сили. Камінь відігравав роль жертвовного вівтаря, що можна спостерігати в різних кінцях слов'янського ареалу [30, с.209]. Таке явище фіксується й на досліджуваній території.

Як зазначає М. Ф. Котляр, ритуальне поклоніння каменю пройшло через усю східнослов'янську давнину. Часто неповага до священного каміння чи гори несла зухвальну смерть. Цей сюжет поширений у давньоруських билинах, багато з яких беруть початок з дохристиянських часів [94, с.233].

У всьому світі із сивої давнини на каменях були розповсюджені зображення ступні ніг, кисті рук, які часто поєднувалися із солярними знаками [63, с.130–138]. Поклоніння камінню продовжується й до цих пір. До деяких із них приносять хліб, ягоди, гроші, у визначені дні біля каменів здійснюються моління і збираються люди зі всієї округи. Біля священних каменів виникав цілий культовий комплекс, у який входили священні дерева, джерела, тут також ставили хрести і вартових [95, с.85–88].

Загальною особливістю культових об'єктів є їхнє розташування за межами населених пунктів, зазвичай на підвищенні або на високій горі. Безсумнівним свідченням культової приналежності об'єктів є знахідки ідолів [98, с.123] та спеціальних місць, де вони розташовувалися (капища), збереження залишків жертвоприношень, довготривале використання вогню на одному місці [99, с.53–54; 100].

Виділяється низка конструктивних деталей, властивих більшості святилищ: символічна огорожа, округла форма капищ з ідолом в центрі, широке використання каменю [101, с.489–492] та кам'яних вимосток, наявність священних колодязів, цілющих джерел, розташування поблизу громадських будівель. Різноманітне поєднання цих ознак визначає коло пам'яток, які виділяються з-поміж звичайних житлових та виробничих комплексів [7, с.24–25].

Розгляд сакральних об'єктів того часу свідчить про існування досить розвинутої системи ідеологічних уявлень, стійкої культової архітектури та атрибуту тогочасного суспільства слов'ян-язичників у досліджуваному регіоні, що дозволяє говорити про глибокі традиції в спорудженні спеціальних місць для моління та жертвоприношення в слов'янських племен [1, с.138].

Висновки до розділу

Отже, на території лівобережжя Середньої Подністрянщини зафіксовано низку священних місць для молінь та жертвоприношень. Згідно з проведеними дослідженнями можемо зробити такі висновки.

З'ясовано, що значну частину священних місць дохристиянського часу розташовано на поселенських структурах, високих горах, стрімких схилах.

Усі місця для язичницьких ритуалів поділяються на святилища-житла (Горошова) та святилища відкритого типу (Велика Слобідка, Іванківці, Ставчани), особливістю яких є розташування на стародавніх поселеннях, де здійснювалися обряди і церемонії. В окремих випадках досліджено язичницькі ритуальні обряди, пов'язані з поклонінням кам'яним ідолам (Іванківці, Ставчани).

Інші сакральні місця – Бакота (урочища Кушкарівка, На Клині), Бедриківці, Гораївка, Городок, Устя – у переважній більшості мали кам'яну вимостку округлої форми зі слідами вогнищ та жертовні ями із залишками тризни. З'ясовано, що жертвоприношення відправляли на честь богів сонця і води. Означені звичаї мали стійку традицію від доби фінальної бронзи до раннього середньовіччя включно.

Визначальною рисою таких сакральних городищ-святилищ, як Богит, Звенигород, Говда та Іванківці, є відсутність ознак осілості населення. Вони розташовані на крутих пагорбах, непридатних для постійного проживання. На внутрішніх подвір'ях означених осередків завжди були присутні священні джерела і ритуальні колодязі. Культове призначення мали також будівлі, зосереджені на подвір'ї. Хоча така концентрація різних за значенням язичницьких об'єктів поки що ніде не спостерігається в досліджуваному регіоні. Захист городищ-святилищ здійснювала оборонна система у вигляді валів і ровів.

Група таких ритуальних осередків як Буша, Городок (Заліщицький район), Міжгір'я, Чабанівка пов'язана головним чином з камінням, якому згідно з язичницькими уявленнями поклонялися прадавні мешканці, оскільки ці об'єкти

наділялися надприродною силою. Яскравим прикладом є хрестовидна фігура на Міжгірській плиті. Ця форма відображає чотири промені, адже хрест – це число «чотири» в уявленні не тільки населення регіону, але й багатьох язичницьких народів світу. Воно наділене магичною і священною силою. Не випадково бог Святовит мав чотири голови, а Збруцький ідол – чотири лика, повернуті за сторонами горизонту. Святилище, відкрите В. В. Хвойкою в Києві, теж має чотири виступи, орієнтовані за сторонами світу.

Ще одну язичницьку традицію, як показали дослідження, виявив Бушанський язичницький скельний храм. Установлено, що храм був призначений для вшанування культу дерев, який мав широке поширення не лише в досліджуваному регіоні.

Таким чином вивчені священні місця лівобережжя Середньої Подністрянщини засвідчують про існування стійких дохристиянських традицій в досліджуваному регіоні.

Джерела і література до розділу

1. Козак Д. Н. Венеди. Київ: Ін-т археології НАН України, 2008. 470 с.
2. Русанова И. П. Истоки славянского язычества: Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. Черновцы: Прут. ИА РАН, Буковинский центр археологических исследований при Черновицком Национальном Университете имени Ю. Федьковича, 2002. 172 с.
3. Винокур І. С. Населення Волино-Подільського порубіжжя I та початку II тисячоліть нової ери // Матеріали X-ої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур І. С., Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 106–113.
4. Пачкова С. П. Раскопки у с. Горошова на Днестре // Археологические открытия 1971 года. Москва: 1972. С. 335.

5. Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской обл. // Археологические памятники Среднего Поднестровья. Киев, 1983. С. 4–63.

6. Баран В. Д., Козак Д. Н, Терпиловський Р. В. Походження слов'н. / Відп. ред. О. П. Моця. АН УРСР. Ін-т археології. К.: Наук. думка, 1991. 144 с.

7. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян / под. ред. С. А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 304 с.

8. Довженок В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1952\12. 22 арк.

9. Винокур І. С., Звід про науково-дослідницьку роботу «Дослідження археологічних пам'яток Хмельницькій області (Кам'янець-Подольський, Новоушицький, Чемеровецький, Дунаєвецький, Деражнянський райони) // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 66. 22 арк.

10. Картка с. Іванківці Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 14.

11. Картка с. Іванківці Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 15.

12. Брайчевский М. Ю. Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1951/9 б. 44 арк.

13. Ановані списки на пам'ятники археології Новоушицького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 44. 44 арк.

14. Брайчевский М. Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1953. Вып. 52. С. 43–53.

15. Довженок В. И. Древнесловянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.

16. Брайчевский М. Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 238–262.

17. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. 697 с.

18. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Мегей В. П. «Звід: святилища, поселення, городища» // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 24. 33 арк.

19. Звіт про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 1963 рік // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 140. 25 арк.

20. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. 376 с.

21. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Бойко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1963/29. 12 арк.

22. Винокур І. С., Тимощук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород: Карпати, 1977. 111 с.

23. Винокур І. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // Советская археология. 1964. № 4. С. 210–214.

24. Винокур І. С., Гуменюк С. К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини (конспект лекції на допомогу студентам). Кам'янець-Подільський, 1965. 39 с.

25. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Поселення багатощарове (трипільська культура, білогрудівська культура, чорноліська культура, культура скіфського часу, поянешти-лукашівська культура, черняхівська культура, ранньослов'янський період) Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н, Устянська с/р, с. Велика Слобідка уроч. «Солонці». Хмельницький, 1993 р. // Наук. архів ВОПТАК у Хмельн. обл. Спр. 9. 4 арк.

26. Мегей В. П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1 (3). С. 213–219.

27. Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу. Київ: Аратта, 2006. 328 с.
28. Митрополит Іларіон (І. І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. Видання друге. Київ: Обереги, 1994. 424 с.
29. Лозко Г. С. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. Харків: Див, 2006. 464 с.
30. Гейштор А. Слов'янська міфологія / перекл. з польськ. С. Гірік. Київ: «Вид-во “КЛЮ”», 2015. 416 с.
31. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. Київ – Одеса: Вища шк., 1985. 124 с.
32. Анотовані списки на пам'ятники археології Кам'янець-Подільського району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 3. 249 арк.
33. Звіт про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 1964 рік // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 147. 53 арк.
34. Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького краєзнавчого музею за 1964-1965 рр. // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Коваленко Л. А. (відп. ред.), Білецький С. І., Винокур І. С., Гуменюк С. К., Тищенко В. І. Львів: Каменяр, 1968. С. 130–132.
35. Винокур І. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 136–143.
36. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. 363 с.
37. Винокур І. С. Дослідження тривають // Радянський студент. 1969. № 29 (13 листопада). С. 4.
38. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // Археологические открытия 1969 года. – Москва: Наука, 1970. С. 284–285.

39. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наук. думка, 1972. 180 с.
40. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства. Київ: Молодь, 1993. 408 с.
41. Картка с. Бедриківці Городоцького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 60.
42. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1966 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1966/59. 13 арк.
43. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н.е.). Київ: Наук. думка, 1975. 155 с.
44. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Поселення уличів VI-VII ст. н.е. Хмельницька обл., м. Городок, Городоцька міська рада, уроч. «Гнилий Кут». Хмельницький, 1971 р. // Наук. архів ВОПТАК у Хмельн. обл. Спр. І. 2. 311-2.22.4. 4 арк.
45. Седов В. В. Археология СССР. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 327 с.
46. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / редкол. Сохань П. С. (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 1. 736 с.
47. Войтович В. М. Генеалогія богів давньої України. Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2007. 556 с.
48. Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. Київ: Довіра, 1991. 94 с.
49. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. 783 с.
50. Повесть временных лет / текст и перевод под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. Ч. 1. 405 с.
51. Історія релігії в Україні: У 10 т. / ред. кол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ: Укр. Центр. Духовн. Культури, 1996–1998. Т. 1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства / за ред. Б. Лобовика. 384 с.

52. Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія. 1989. № 1. С. 65–77.
53. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 304 с.
54. Русанова І. П., Тимощук Б. А. Збручское святилище // Советская археология. 1986. № 4. С. 90–99.
55. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область: у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. 640 с.
56. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Ін-т археології НАН України, 2007. 300 с.
57. Русанова І. П., Тимощук Б. А. Исследования второго Збручского (Крутиловского) святилища // Археологические открытия 1985 года. Москва: Наука 1987. С. 401–402.
58. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н. И. Яворовского. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1890–1891. Вып. 5. XXI, 444 с.
59. Русанова І. П., Тимощук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН СРСР за 1985 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1985/110. 22 арк.
60. Русанова І. П., Тимощук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН СРСР за 1987 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1987/111. 55 арк.
61. Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці: Прут, 1999. 220 с.
62. Русанова І. П., Тимощук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції Інституту археології АН СРСР за 1988 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1988/62. 41 арк.
63. Формозов А. А. Камень «Щеглец» близ Новгорода и камни «следовики» // Советская этнография. 1965. № 5. С. 130–138.

64. Шилов Ю. О. Праслов'янська Аратта. Київ: Вид-во «Аратта». 56 с.
65. Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. Санкт-Петербург, 1910. 274 с.
66. Тимощук Б. О. Язичницькі святилища Галицької Русі // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. Матеріали наук. конф. (8–9 жовтня 1998 р.) [до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»]. Львів, 1998. С. 39–50.
67. Добрянський В. К. Збруцький ідол: язичництво і християнство. Мандрівка в минуле // Тернопіль. 1996. № 4–5. С. 36–38.
68. Добрянський В. К. Збруцький ідол. Погляд крізь призму віків // Золота Пектораль. 2011. № 1–2. С. 153–157.
69. Картка с. Іванківці Городоцького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 67.
70. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. Чернігів: «Деснянська правда» 2011. 176 с.
71. Якубовський В. І. Розвідкові дослідження у Городку та Іванківцях // Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля. Зб. наук. праць. Городок: БМ, 1994. С. 41–43.
72. Войтович В. М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь, 2005. 664.
73. Винокур І. С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Баженов Л. В., Винокур І. С., (відп. ред.) Завальнюк О. М., Кукурудзяк М. Г., Суровий А. Ф., Чехівський О. О. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 41–43.
74. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1967 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1967/56. 17 арк.

75. Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте Киевской Руси // Советская археология. 1960. № 4. С. 56–67.
76. Винокур И. С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. 1970. № 176. С. 38–40.
77. Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. 1994. № 3. С. 122–135.
78. Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за ред. В. А. Косаківського. Вінниця: Вінницька газета, 2009. 208 с.
79. Винокур І. С., Альошкін О. М., Забашта Р. В., Петров М. Б., Петровський В. М., Пірняк О. М., Степанков В. С. Буша: історико-краєзнавчі нариси. Хмельницький, 1991. 152 с.
80. Формозов А. А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // Советская археология. 1968. № 2. С. 103–110.
81. Винокур І. С., Забашта Р. В. Звіт про розкопки 1985 року на місці скального рельєфу в с. Буша Ямпільського району Вінницької області // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1985/41. 43 арк.
82. Винокур І. С., Забашта Р. В., Петров Н. В. Звіт про археологічні дослідження в с. Буша Ямпільського району Вінницької області. (За 1987 рік) // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1987/171. 17 арк.
83. Чорна М. М. Фольклорно-міфологічна інтерпретація тотемізму язичницького рельєфу скельного храму в м. Буша Ямпільського району Вінницької області // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. (Наук. вісн. «Межибіж» – 2'2014). зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині» (24 жовтня 2014 р.). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 15–19.
84. Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ. Київ: Рад. шк., 1982. 112 с.

85. Ossowskj G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleontologicznej po Galicji Wshodniej w r. 1890 // Zbiór wiadomości Antropologii krajowej. Krakow, 1981. t. 15. S. 4–5.

86. Добрянський В. К. Про археологічно-спелеологічне обстеження в с. Городок, що на Тернопільщині // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф./ за ред. В. С. Травінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 40–42.

87. Галатир В. В., Трембіцький А. М. Подільське село Чабанівка в описі Віктора Приходька // Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник / ред. кол.: Баженов Л. В. (гол.), Блажевич Ю. І. (співгол.), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін. Хмельницький, 2016. Вип 8. С. 47–52.

88. Галатир В. В. Археологічні дослідження та давньо-археологічні знахідки на околицях сіл Чабанівка, Чугор, Гута-Чугорська // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. В. С. Травінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 244–247.

89. Гуцал А. Ф. Ранньослов'янське капище з поселення в с. Чабанівка // Збірник матеріалів III всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 34–37.

90. Захар'єв В. А., Захар'єва З. В. Миньківці на Ушиці: віхи біографії та сучасні принади. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 76 с.

91. Захар'єв В. А. Сліди Божої Матері з Дем'янкевець. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. 40 с.

92. Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ: Наук. думка, 1976. 180 с.

93. Александров А. А. О следах язычества на Псковщине // Краткие сообщения Института археологии. 1983. Вып. 175. С. 12–18.

94. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.
95. Макаров Н. А., Черенцов А. В. К изучению культовых камней // Советская археология. 1988. № 3. С. 79–90.
96. Баженов Л. В. Археологічні дослідження Середнього Подністров'я (1945–1980 рр) // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 137–141.
97. Баженов Л. В., Костиця М. Ю., Прокопчук В. С. Вчений європейського рівня І. С. Винокур. Житомир: Косенко, 2005. 40 с.
98. Баженов Л. В. Етнокультурні дослідження І. С. Винокура населення Дністро-Дніпровського межиріччя I – початку II тисячоліть // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. збірник / гол. ред. Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 119–126.
99. Мисько Ю. В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Чернівці, 2003. 223 с.
100. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф в соціально-історичному контексті української культури // електрон. наук. вид: h.ua/story/422262/ (дата звернення: 12.09.2016).
101. Еліаде М. Трактат з історії релігій / Пер. з фр. Олексія Панича. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 520 с.

РОЗДІЛ 4

КАМ'ЯНІ КУЛЬТОВІ БОЖЕСТВА ЯК ОБ'ЄКТ ПОКЛОНІННЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

4.1. Менгіри і кам'яні стели

Монументальна скульптура – одна із форм монументального мистецтва, яка існувала в давні часи в окремих етнокультурних спільнотах та мала широке розповсюдження [1, с.5] на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Сліди кам'яної монументалістики, починаючи від доби фінальної бронзи до періоду Київської Русі, добре простежуються на території лівобережжя Середньої Подністрянщини. У цьому розділі проаналізовано 26 зразків язичницької кам'яної монументалістики вказаного регіону. Таку групу кам'яної скульптури науковці типологізують по-різному, зокрема, з огляду на їхні морфологічні особливості та розташування, поділяють на групи: 1) стели; 2) антропоморфні стели; 3) фалоподібні камені; 4) менгіри; 5) ідоли [2, с.118].

Р. В. Забашта за образною і стилістичною структурою, поділяє їх на кілька відмінних типів: а) абстрактні стовпи, стели; б) стовпоподібні ідоли з вирізьбленими людськими обличчями (одним чи декількома); в) стовпоподібні ідоли з чітко вимодельованими головами; г) статуї-напівфігури; д) зображення богів, фігури яких відтворено повністю [3, с.38–39].

Означений поділ, на думку автора, є завеликим і незручним для розгляду, тому в описі дотримано простішої (власної) схеми типологізації монументальних зразків згідно з хронологічним принципом: 1) менгіри і кам'яні стели; 2) фалоподібні камені; 3) антропоморфні скульптури.

У підрозділі автор аналізує сім язичницьких творів доби фінальної бронзи і ранньослов'янського часу.

Найдавнішими в хронологічному полі західного регіону України та лівобережжя Середньої Подністрянщини залишаються дві статуї-менгіри (вертикально поставлений довгий камінь) із села Мишків в Заліщицькому районі Тернопільської області [4, с.8; 90, с.60]. Одного із них відкрито у 1976 році під час земляних робіт в урочищі Новина місцевим жителем, на відстані 100–150 м від правого стрімкого берега р. Серет, що на північний захід від села [5, с.96; 6, арк.1–9].

Уламок кам'яної статуї було розміщено горілиць, по лінії на північний захід (глибина залягання 0,35–0,40 м від поверхні). Дослідженнями зафіксовано фрагменти трипільської кераміки та уламки посуду гава-голіградської і черняхівської культур [7, с.384]. Нині монументальна язичницька пам'ятка експонується в Заліщицькому краєзнавчому музеї [8, с.62]. Уціліла частина ідола має трапецієвидну форму, пластичні обриси – невиразні, виготовлена з вапняку (висота 1,7 м, ширина 0,42–0,45 м, товщина 0,14–0,15 м). На плиті зображено людську фігуру на повний зріст, виконану в техніці низького рельєфу. Виразно виділено лише голову. Вона непропорційно велика, масивна, за обрисом – напівовальна. Контури чола – плескаті, з боків і тилу – заокруглені, потилиця – скошена. Голова піднімається над тулубом на короткій, але товстій шиї, що плавно переходить у похиле вузьке надрамення шириною 0,42 м. З лицевої частини голови ритованою лінією окреслено замкнутий обрис широкого, вилицюватого обличчя з низьким чолом і масивним підборіддям, висотою і шириною 0,23 м. Обличчя плоске, площина його трохи заломлена, через що чоло помітно виступає над обрисами обличчя. Круглими заглибленнями позначено широко розставлені очі, а низьким рельєфом – довгий прямий ніс (довжина 0,08 м і ширина внизу 0,04 м). Скривленою врізаною лінією позначено рот, нижче якого є овальне заглиблення довжиною 0,075 м і шириною 0,06 м. Тулуб, від рамен до нижнього краю, поступово розширюється. З чільного боку відтворено контури рук, які розміщені майже симетрично і підняті під незначним нахилом одна до другої й притиснуті до грудей. Фаланги пальців відтворено частково. Нижче рук викарбовано три паралельні дугоподібні лінії, зігнуті вершинами догори (відстані

між їхніми вершинами 0,06 і 0,08 м). Глибина канавок 0,006 м. Нижче від них на віддалі 0,33 м теж є пряма, трохи косо розміщена борозенка довжиною 0,34 м, шириною 0,01 м і глибиною 0,005 м.

На бічних площинах статуї наявні заглиблені лінії, що віддзеркалюють контури рук. На правій бічній площині давній майстер викарбував лінію, що відображає пояс. Загалом статуя-менгір має численні пошкодження: злам під дугоподібними лініями на лівій площині та вищерблення, дрібні сколи, подряпини і вивітрювання – з лицевої сторони (див. додаток У) [5, с.97–98].

Свого часу було висловлено думку про приналежність мишківської статуї до ряду слов'янських ідолів, зокрема жіночого божества [7, с.384]. Однак, іконографія цієї скульптури містить стійкі паралелі не поміж слов'янських божеств, а серед менгірів епохи фінальної бронзи. Визначальною особливістю цієї статуї-менгіра, на думку автора, є характерне положення рук: передпліччя підняті догори й притиснуті до грудей [4, с.9].

Найближчою аналогією цієї язичницької пам'ятки є менгір з Білогрудівки на Уманщині. Обидві ці пам'ятки споріднені матеріалами, з яких вони виготовлені, та спільним стилем зображених постатей. Не менш важлива також територіальна суміжність обох менгірів. Риси іконографічної спільності мишківський ідол має також із стелою із села Наталівка, що на Дніпропетровщині [9, с.8].

Мишківський менгір близький і з менгірами Молдови (Чобручівський менгір) і з Болгарії. Цілком самобутньою ознакою цієї пам'ятки є лише манера трактування деталей однією карбованою контурною лінією. З огляду на іконографію і стилістику мишківський менгір доповнює низку язичницьких осередків населення, які вказують на вплив давньоюмної культурно-історичної спільноти [10, с.24–25; 11, с.175].

Другу статую-менгір із с. Мишків виявлено восени 1999 року на присадибній ділянці одного із жителів села. Знайдено його на площі орної землі в урочищі Новина, неподалік від джерела Скала. Пливу було розбито навпіл. Ширина її верхньої частини складає 0,42 м, нижньої – 0,51 м. Товщина кам'яної

статуї – від 0,13 м до 0,15 м. У перетині плита має чотиригранну форму із заокругленими бічними гранями. Довжина – 1,28 м. З лицьової частини є зображення людської фігури. На знайденому уламку чітко простежуються частина людського тулуба і руки, притиснуті до грудей. Пальці рук – розправлені. Нижче викарбовано дугоподібні лінії, зігнуті вершинами догори. Одна лінія бере початок нижче горизонтальної лінії. Борозенка доходить до середини плити. Горизонтальна заглиблена лінія, що зображує пояс менгіра, розміщена на відстані 0,53–0,56 м від нижнього контура плити. На бічних гранях зображено контури рук. Плита сильно пошкоджена, через що немає зображення голови. На зворотній стороні плити зображено шість косо розміщених прямих жолобків (див. додаток Ф).

Описана статуя дуже близька до першої, вище описаної мишківської статуї. Тотожність виявляється, зокрема, у матеріалі (вапнякові кам'яні плити) та в іконографії.

Обидві мишківські статуї-менгіри відкрито в урочищі Новина, на території якого є три джерела і стародавнє поселення. На площі місцезнаходження поселення знайдено уламки горщиків гава-голіградської культури (археологічна культура кінця бронзового – початку залізного віку, поширена в Східних Карпатах і Подунав'ї), поверхня яких була пролощена та орнаментована наліпними валиками із защипами і наскрізними проколами на вінцях [5, с.98–100]. Тому мишківські статуї-менгіри, очевидно, датуються часом фінальної бронзи.

У контексті дослідження мишківських менгірів можемо зробити такі висновки:

1. Статуї-менгіри є найдавнішими язичницькими ритуальними плитами з-поміж виявлених антропоморфних зображень на території лівобережжя Середньої Подністрянщини. Вони відкривають історичну низку язичницької монументальної скульптури регіону, що завершується слов'янськими старожитностями.

2. Мишківські менгіри – найзахідніша точка за місцем знаходження подібних менгірів бронзового віку в Україні. Вони також є найдавнішими

язичницькими ритуальними каменями серед аналогічних менгірів, які походять з Болгарії, Молдови, Трансільванії (пам'ятки Баядеш-Криш).

Отож, ці знахідки розширюють географію побутування статуй-менгірів бронзового віку з виразною антропоморфністю на теренах Східної Європи і Балкан.

На північній околиці с. Бабинці Борщівського району Тернопільської області на березі річки Нічлава стоїть кам'яна брила [12, с.19]. Місцеві жителі називають цей незвичайний за формою камінь «бабою» і пов'язують з його походженням назви села. У науковий обіг стелу введено відомими вченими А. Шнайдером та А. Кіркором у кінці ХІХ ст. [13, с.33]. Вона висічена з брили каменю і становить широку конусовидну плиту. Антропоморфність фігури практично не виявлена. Привертає увагу чітко виражене заглиблення у вигляді жолобка на вузькій похилій поверхні. Глибина – 3,5–4,0 см, довжина – 0,6 м. На поверхні каменя з північного боку добре простежуються два заглиблення (див. додаток Х).

У 1993 р. експедицією Борщівського краєзнавчого музею проведено дослідження навколо цієї знахідки. На глибині 0,6 м виявлено незначні залишки вогнища у вигляді скупчення золи. З південного боку стели знайдено камені, що підтримують кам'яну брилу у вертикальному положенні. Нижня частина стели вкрита слідами грубої обробки. З'ясовано остаточні її розміри: висота – 1,82 м, ширина – 1,2 м, товщина – 0,35 м. [12, с.19]. На нашу думку, зазначену кам'яну брилу варто вважати менгіром, який у язичницькі часи міг виконувати функцію оберегу і захищати місцеве язичницьке населення від нечистих сил.

Крім менгірів доби фінальної бронзи, на території регіону знайдено чотири кам'яні стели населення черняхівської історико-культурної спільноти, які вписуються в загальні закономірності щодо появи й розвитку кам'яних стел на обширах Євразії.

У низці стел того часу виділяється знахідка із с. Колодрібка в Заліщицькому районі Тернопільської області. Її знайдено на території садиби місцевого жителя І. Ф. Присяжнюка, куди вона потрапила ще у 20-х рр. ХХ ст. [14, с.38]. Стела

висічена із каменю-вапняку, розмірами 0,95x0,35 м. У верхній частині виступає масивна голова, ширша за плечі і тулуб. Риси обличчя не виокремлено (див. додаток В. 3) [15, арк.14]. За манерою та технікою зображення вона, на думку І. С. Винокура, близька до стел з черняхівських язичницьких осередків лівобережжя Середньої Подністрянщини [16, с.127].

Поблизу с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (нині затоплене водами Могилів-Подільської ГЕС) знайдено дві кам'яні скульптури, одна з яких належить до фалічних ідолів і опис якої буде подано нижче. Другу виявлено в 1969 році в урочищі На Клині [17, с.55; 18, с.113]. Там зафіксовано уламок добре обробленої, прямокутної в перерізі вапнякової плити розміром 0,6x0,5x0,25 м (див. додаток А. 1). Поруч знайдено жертвні ями, фрагменти черняхівської кераміки та кістки тварин. Дослідники вважають, що це нижня частина кам'яної тесаної язичницької стели [16, с.127; 126, с.4].

Ми долучаємося до версії дослідників, проте варто зазначити, що означена стела доповнює низку язичницької кам'яної скульптури, яка могла стояти на капищі-жертвнику. Розміри й пропорції знахідки біля с. Бакота ідентичні дністровським стелам черняхівської історико-культурної спільноти, вивчених у регіоні [19, с.65–67].

Серед кам'яних стел досліджуваного регіону певне місце посідає кам'яна стела із с. Ставчани в Новоушицькому районі Хмельницької області (див. додаток Я) [20, с.42; 21, с.9]. Як показали дослідження, стелу відкрито на місці язичницького капища-жертвника на відстані 0,15 м від кам'яного антропоморфа. Кам'яна стела має конічну форму, виготовлена із місцевого дністровського вапняку, висотою – 1,2 м, шириною – 0,7 м. На лицьовій стороні у верхній частині висічено коло діаметром 0,24 м, що є, очевидно, солярним знаком [18, с.125].

Реконструкція, здійснена І. С. Винокуром, показала, що гострим кінцем конусовидна стела лежала в напрямку до голови антропоморфної скульптури лицьовою частиною – донизу (див. додаток Л), створюючи разом з ним єдину пряму лінію [22, с.136–137]. На місці знахідки стели трапилися уламки керамічних виробів черняхівської історико-культурної спільноти, кістки тварин та

залишки ритуальних вогнищ. Солярний знак на стелі засвідчує вшановування сонця та принесення йому жертв жителями язичницького поселення [23, арк.212; 24, с.210]. Він вказує, що жителі черняхівського язичницького селища, на території якого знайдено стелу, очевидно, обожнювали сонце.

Деякі уточнення щодо зображень на конічній стелі висловлює Р. В. Забашта. Він вказує, що солярний знак, як його класифікують дослідники, виглядає не таким чітким і геометрично правильним: з лівого краю контур фігури проглядається не достатньо, його конфігурація ближча до овальної, ніж до колової. Тому дослідник стверджує, що говорити про солярний знак слід з певним застереженням. Він звертає увагу на деякі інші деталі стели: висвердлене під кутом до поверхні стели заглиблення діаметром 2–2,5 см; гачкоподібний геральдичний знак вістрям догори, подібний до зігнутої передньої кінської ноги з копитом; верхній край стели з чільного боку підшліфовано і підтесано до прямокутної форми.

Присутність геометричних знаків, на думку Р. В. Забашти, зближує ставчанську стелу із культовим каменем, знайденим на черняхівському святилищі III–IV ст. н.е. поблизу Обухова Київської області. Знак на ставчанській стелі має прямі аналогії серед сарматських тамг (родовий або особистий знак кочових народів) [25, с.39–41].

Типологічну групу кам'яних стел у досліджуваному регіоні продовжує знахідка з околиць с. Чабанівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Скульптурний твір уміщевлюється в каньйоні нижньої течії р. Ущиця. Його відкрито у 2000 р. в урочищі Проруб на території поселення ранніх слов'ян. У місці виявлення знайдено два великих вапнякових камені, які лежали поруч, на відстані 5 м один від одного. Один із цих каменів становив язичницьку стелу (див. додаток Е. 7) [26, с.35].

Указана стела мала вигляд стовпа висотою 1,65 м [27, с.104]. Верхня його частина довжиною близько 0,8 м у перерізі мала форму прямокутника із розмірами сторін близько 22–25х32–35 см. Нижній кінець трапецієвидно розширений в один бік, де його величина сягала від 0,62 до 0,69 м. Одна площина,

якою камінь лежав донизу, і частково інші площини мали сліди обробки майстра. Помітно, що камінь піддавався ручній обробці давнім майстром, кути якого заглажені, позбавлені гостроти. Всі площини, хоча і мають певну горбкуватість, практично плоскі. У нижній частині стели наявне округле заглиблення діаметром 0,39 м, яке, на нашу думку, нагадує солярний знак.

Відомо, що коло (колесо) – це символічний орнаментальний мотив, широко представлений, як показують дослідження, на кам'яній монументальній скульптурі на лівобережжі Середньої Подністрянщини [66, с.60].

На чабанівській стелі немає антропоморфних ознак. Проте дослідження доводять, що культову роль у язичництві виконували не тільки антропоморфні скульптури, а й стели, подібні до скульптурних творів, знайдених у районі Рогатина [26, с.36].

Ураховуючи зображення на стелі солярного знаку, безсумнівно стверджуємо, що солярний культ мав стійкі обрядові язичницькі церемонії.

4.2. Фалоподібні камені

На лівобережжі Середньої Подністрянщини дослідники відкрили декілька пунктів, пов'язаних із ушануванням фалічного культу. У цьому підрозділі ми розглядаємо шість фалоподібних каменів, знайдених у регіоні.

До цієї категорії належить язичницький об'єкт, виявлений у 1962 році під час досліджень могильника черняхівської історико-культурної спільноти в с. Раковець-Чеснівський Збарзького району Тернопільської області [28, с.315]. На могильнику, поруч із розчленованим жіночим похованням з північною орієнтацією, було виявлено незвичайну знахідку – грубо підтесаний чотирикутний кам'яний стовп з округлим розширенням у верхній частині. Висота статуї – 0,9м. Поховальний інвентар складає набір жіночих прикрас: кістяний гребінь, намистина, глиняне прясло.

Знахідка кам'яної стели в зазначеному похованні є унікальною, тому що на той час вона була першою знахідкою такого типу на черняхівських могильниках у регіоні та Україні зокрема [29, с.149–155; 30, с.78]. Вона, як зазначає І. С. Винокур, має фалічний характер та є символом культу родючості (див. додаток Ю) [16, с.136]. Ми поділяємо думку вченого про те, що в могилі був кістяк, можливо, служительки фалічного культу, яка могла бути зв'язком із потойбічним світом серед язичницького населення досліджуваної території.

Колекцію фалоподібних каменів у регіоні доповнює сакральна плита, знайдена поблизу колишнього с. Бакота. Її виявлено в урочищі Кушкарівка 1964 року (див. додаток А. 1) [22, с.139; 31, с.381; 16, с.125; 17 с.309]. На черняхівському селищі увагу дослідників привернуло підвищення, на якому лежало два уламки тесаного каменю-вапняку (див. додаток А.1) [18, с.112]. Камням надано правильної прямокутної форми із розмірами: ширина – 0,50–0,55 м, товщина – 0,29–0,30 м. Уламки каменів створюють враження суцільного підтесаного стовпа висотою 1,7 м. Верхня частина одного із уламків заокруглена [32, арк.8]. Поблизу каменів зафіксовано фрагменти черняхівської кераміки, обпалене каміння та кістки тварин [22, с.139]. Беручи до уваги місцезнаходження та умови відкриття знахідки, очевидно, що вона є фалоподібним каменем.

Подібний фалічний виріб виявлено поблизу с. Блищанка Заліщицького району Тернопільської області в 1967 році під час розвідки І. С. Винокура та О. М. Приходнюка. Вона розташована за 2 км на південний схід від означеного села в урочищі Горби, на правому березі річки Гнила (притока р. Серет). З розповіді старожила Л. І. Скибицького, уперше стелу він бачив у 1914 році з начебто відбитою головою. Зараз збереглась нижня частина скульптури: підквадратна в поперечному перерізі, розміром 0,40x0,40 м, висота скульптури – 1,78 м. Стела виготовлена з місцевого каменю-вапняку (див. додаток В. 3) [15, арк.14].

У безпосередній близькості від ідола знайдено залишки багат шарового селища. На місці знахідки виявлено також фрагменти черняхівської кераміки, кістки тварин і прошарки попелу [14, с.38].

Ще один фалоподібний камінь знайдено біля с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області. У 1993 році під час досліджень давньоруського підплитового могильника [33, арк.1] в південній його частині виявлено надламаний кам'яний блок довжиною близько 1 м (див. додаток Й) [34, с.241]. Він лежав по лінії південь-північ поперек розташування інших плит могильника і не перекривав жодного поховання [35, арк.16]. У 1994 році за 25 метрів північніше від місця знаходження цього блоку випадково виявлено ще один схожий за параметрами фрагмент. Лінія зломів обох блоків збігалася. Верхня частина його була старанно заокруглена, середня мала підпрямокутний перетин 0,5x0,4 м. На нижній частині, дещо масивнішій, ніяких слідів обробки не спостерігалось. У зазначеній частині зафіксовано лункоподібне заглиблення, що, очевидно, мало природній характер [36, с.16]. Аналогічні фалічні камені виявлені, як зазначалось вище, у населених пунктах Раковець і Бакота.

Низку фалоподібних каменів продовжує знахідка із с. Суржинці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Її відкрито на першій надзаплавній терасі лівого берега річки Тернава, праворуч від дороги Кам'янець-Подільський – Стара Ушиця [37, арк.18; 38, с.255]. Вона становить стелу фалічної форми, виготовлену із товтрового вапняку висотою понад 3 м (див додаток Г.1) [39]. Основа стовпа у формі восьмикутника переходить у заокруглене розширене пошкоджене навершя. На його поверхні збереглися елементи різьблення та кілька хрестів. По периметру скульптури, у місці переходу основи в розширене заокруглене верхів'я, вирізьблено заглиблення шириною 2 см та глибиною 0,5–0,6 см. Дослідження показали, що восьмикутну форму стовпу надано пізніше. У первісному вигляді, очевидно, він був прямокутним. Про пізнішу обробку каменю вказують сім хрестоподібних зображень, які мають яскраво виражену християнську іконографію.

Одним із найдавніших є хрест з просвердленими лунками на кінцях та хрест з Голгофою. Хрести з лунками відомі в печерних монастирях, церквах та келіях Болгарії, Румунії, Криму, басейні р. Дон та в Середньому Подністров'ї. Найближчі печерні пам'ятки з таким видом хрестів зафіксовано біля села Субіч та

затопленого села Студениця в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області. Дослідник П. О. Нечитайло вважає Суржинецький стовп менгіром, що зберіг риси язичницького та християнського світоглядів [40, с.37–39]. І. С. Винокур вважав його стовповидним язичницьким ідолом, який утілює загальні поняття й ідеї язичництва, пов'язані з мотивами світового дерева-стовпа – фалоса [16, с.136]. Відомий мистецтвознавець Р. В. Забашта зараховує монумент до абстрактних стовпів-стел, типу Бакота, Раковець-Чеснівський, Ржавинці, Суржинці, Ставчани [3, с.38; 19, с.67]. На думку польських та українських дослідників, ідол демонструє еволюцію слов'янської кам'яної скульптури від менгірів (вертикальних кам'яних стовпів) до фігур у формі людини. На місці, де, на думку дослідників, мало б бути обличчя ідола, видно сліди глибоких сколів, можливо, вони були навмисно відбиті в християнські часи. Сліди боротьби християнства з язичництвом у вигляді численних великих і маленьких видряпаних хрестиків фіксуються по всій фігурі ідола. На думку польського дослідника М. Парчевського, ці хрести з'явилися на фігурі вже після того, коли його встановили як межовий стовп, і втілювали ідею вигнання біса з каменю [39, 41, с.6].

Припускаємо, що Суржинецька стовподібна стела морфологічно належить до фалоподібних каменів, вивчених поблизу сіл Бакота, Блищанка, Раковець-Чеснівський, Сокілець.

Перелік кам'яних фалоподібних каменів у досліджуваному регіоні доповнює знахідка із с. Березівка 2, що в Новоушицькому районі Хмельницької області (див. додаток З. 10) [42, с.198]. Скульптура розташована на північний захід від села, на відстані 0,5–0,8 км, у напрямку с. Шебутинці. Її виготовлено із дністровського вапняку у вигляді підпрямокутного чотиригранного кам'яного стовпа, знайденого закопаним у нахиленому стані в землю. Верхня частина – заокруглена [43, с.128]. Висота скульптури 1,30 м, товщина 35x25 см [4, с.14]. Дослідники зараховують березівську стелу до низки фалоподібних кам'яних виробів, виявлених у регіоні [45, с.46].

Ми вважаємо, що аналогічні фалоподібні камені, вивчені на Раковецькому могильнику, Бакоті, Блищанці та Сокільці. Подібні твори дослідник В. С. Генік вважає язичницькими божествами родючості і достатку [46, с.158; 47, с.18]. Відомо, що такі скульптури в слов'ян-язичників символізували плодючість природи.

Вияви фалічного культу відображено в магічних діях – молитвах до фалоса, у поклонінні його зображенням, у специфічних ритуальних танцях тощо. Крім того, фалоподібні камені було виявлено в багатьох стародавніх народів [48, с.554].

4.3. Антропоморфні скульптури

Окрему групу язичницьких об'єктів на лівобережжі Середньої Подністрянщини становлять кам'яні антропоморфні скульптури (ідоли). Як стверджував відомий вчений І. І. Огієнко, ідол для язичника сам був богом, а не нагадуванням про нього [49, с.154].

В означеному підрозділі ми вивчаємо тринадцять антропоморфних скульптур, три з яких належать до скіфських (Березівка, Губин, Нижчий Ольчедаїв), вісім – до ранньослов'янських часів (Калюс, Іванківці (3), Кременна, Пижівка, Ставчани, Юрківці) та дві – до давньоруського часу (Крутилів, Личківці).

У науковій літературі щодо цих скульптурних творів нерідко використовують термін «скіфські баби» [50, с.29] або «мамаї» – скульптури, виготовлені з каменю.

Завдяки вазі і твердості камінь здавна став предметом поклоніння. Досить часто їх знаходять на півдні України. Вони подібні до старотурецьких намогильних статуй VIII ст. н.е. Саме слово «баба», на думку деяких учених, походить із тюркського «бабал» – надмогильник. Інші вчені вважають, що кам'яні баби – це зображення предків східних скіфів [48, с.219–220].

І. І. Огієнко зазначав, що «не варто плутати поняття язичницькі ідоли і кам'яні «баби». На його думку, кам'яні «баби» слід вважати намогильними спорудами чи зображеннями предків, а язичницькі ідоли, власне, уособленням богів [49, с.156–158].

Скіфська кам'яна скульптура, як відомо, поширена, головним чином, в степових районах Північного Причорномор'я та Передкавказзя. Тут відкрито близько двохсот таких знахідок VII–III ст. до н.е. Кам'яна скульптура була невіддільною від курганів і поширювалася Старим Світом разом із практикою курганного будівництва [2, с.117].

Першу із них у 1999 році у дворі В. Д. Стадницького, жителя с. Березівка в Новоушицькому районі Хмельницької області, відкрито особисто автором дослідження [51, с.178; 52, с.61]. Згідно зі спогадами мешканця села [53, с.6] стелу першочергово знайдено на полях колишнього с. Лоївці, нині затопленого водами Дністровської ГЕС. Указане поле розташовано за 3 км на південь від села Березівка, займаючи високий корінний лівий берег річки Дністер [54, с.116; 129, с.3].

На цьому полі зафіксовано близько десяти курганів, більшість з яких тепер розорано [55, с.129–175]. На одному із них лежало кам'яне погруддя, яке він і забрав додому. Нині означена скульптура перебуває в експозиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Досліджувану статую виготовлено із щільного пісковика білого кольору з прошарком кварциту, що протягом тривалого часу спричинило до вивітрювання й утворення смуги ерозійних раковин на ній (див. додаток Ц). З первісного погляду вона становить кам'яну брилу товщиною 25 см. Нижня частина стели не збереглася [56, с.94].

Знайдений фрагмент досягає висоти 54 см, при ширині в плечах 40 см, товщині – 18–20 см. Розміри та форми говорять про те, що майстер намагався реалістично відтворити натуральні пропорції людської статури. Деталі передані плоским рельєфом з прокресленими контурами. Голова немовби посаджена на плечі, шия – не виділена. Обличчя дещо асиметричне, втоплене в плечі. Ніс злегка

скошений, зображений низьким рельєфом, при боковому розгляді не виступає. Очі передано овальними, а брови та рот – більш витягнутими заглибленнями. З лівого боку голови зображено контури сережки [43, с.122]. Такий самий знак, але трохи затертий, викарбовано з правого боку. Двома заглибленими лініями, що фіксуються нижче від підборіддя, майстер зобразив гривну. Від плечей, униз під кутом тягнуться по дві паралельні лінії [57, с.16]. Поза ними помітно деталі елементів одягу: нашивки – латки на одязі. Зокрема, шість нашивок зображено зліва, та одну, пошкоджену, – справа. Ці деталі дозволяють вважати, що майстер-каменярь відтворив верхній одяг, ймовірно, каптан, показавши подвійні шви вздовж борта і нашиті металеві оздобы [42, с.195].

Найближчі аналогії такому одягу з нашивками на бортах знаходимо на скіфській торевтиці. Каптан, очевидно, був одним із найпоширеніших у скіфському гардеробі, як це видно із сюжетних сцен на серії ремісничих скіфських виробів [58, с.58]. Указані зображення мали поширення в IV ст. до н.е., хоч такий формат верхнього одягу зустрічаємо й у ранній період скіфської історії [59, с.42].

Образи двох бортів каптана, які сходяться на грудях лосецької стели, зустрічаються також серед скіфських стел із пам'яток Беяус, Веселе, Дніпрорудне, Преградне, Чорноморське та ін. Кільця в контексті аналогій, зображені на лосецькій стелі із урочища Колач, повністю повторюють тип прикрас, які є на оленних каменях [1, с.56]. Там вони вважаються сережками, яким відводилась певна магічна роль [60, с.130]. Такі сережки розповсюджені в Лісостеповій смузі України в передскіфські [61, с.40] та ранньоскіфські часи [62, с.71]. На нашу думку, вказана схожість не випадкова. Оленні камені, як зараз доведено, поширені на величезних просторах Європи, Азії, від Монголії до Центральної Європи і, зберігаючи окремі регіональні особливості, мають низку спільних ознак [54, с.118].

Ці пам'ятки безпосередньо передують ранньоскіфській епосі. О. І. Тереножкін виділив таку групу стел і атрибутував їх як кіммерійські [63, с.21–22].

В. П. Білотор, узагальнивши всі факти, що стосуються скіфських монументів, прийшов до висновку про найбільшу вірогідність їхнього формування на євразійській традиції встановлення оленних каменів і вважає їх протоскіфськими [64, с.47–48]

Ми вважаємо, що в цьому зв'язку лоевецька статуя продовжує ряд, маючи ознаки ранньоскіфських кам'яних «бабів», як-от: відсутність моделювання шиї, рук, наявність гладкої одновиткової гривни та форми зображених сережок. Це дає підстави віднести статую до VII ст. до н.е. і така дата загалом узгоджується із матеріалами кургану, розкопаного Л. І. Крушельницькою. Тому вважаємо її однією із найдавніших в скіфській монументалістиці досліджуваного регіону, яка виконувала функцію намогильної споруди на честь похованих предків.

Варто проаналізувати ще одну кам'яну стелу, що походить з околиці села Нижчий Ольчедаїв Могилів-Подільського району Вінницької області. Цей мистецький твір зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [18, с.114]. Він становить погруддя, на якому викарбовано чоловічу півфігуру. Параметри вцілілого фрагмента – 0,50x0,57x0,28 м (див. додаток Ч). Стела виготовлена з масивного плиткового блоку сірого кольору. Зовнішній вигляд твору виявляє характерні пропорції й пластичні форми. Зокрема, об'єм надміру великої вуглуватої і трохи звуженої догори голови плавно переходить у кремезний торс. Обриси шиї – ледь помітні. Обличчя – непропорційно мале й вузьке щодо розмірів голови. Загальну площину верхньої частини лиця сформовано контррельєфом, нижньої – невисоким рельєфом. Низьким рельєфом із викарбуваним контуром передано брови (з них права значно довша за ліву), звужені на кінцях. Випукло змодельовано і довгий, розширений донизу ніс. Заглибленими виямками позначено невеликі, надмірно зближені докупи очі. Скошеною, ледь вигнутою карбованою лінією, виділено великий скривлений рот. Важке, безбороде, підборіддя рельєфно випнуто вперед. Обличчя скульптури подане в легкому розвороті. На це вказує помітна асиметрія його загального обрису (права сторона трохи більша за ліву). Асиметрія й нерівномірність характерна також і для окремих пластичних деталей. Так, навколо плескатої

голови помітне ребристе потовщення, що позначає нижній край стриженого волосся. З лиця, трохи вище брів, рівномірно обтято чуб, лише по центру, над переніссям, залишено маленький клинцюватий клаптик волосся. З боків голови воно поступово подовжується. З потилиці гострим клином спадає донизу довге пасмо, можливо, коса. Трохи нижче підборіддя, майже на всю ширину надрамення, пролягають два прямолінійні валики, виділені широкими контурами. Валики складають враження своєрідної межі, відділяючи об'єм голови від торса [65, с.30].

У нижній частині погруддя, з лицевої сторони, виділяється верхня частина горизонтально розміщеного передпліччя й частина долоні правої руки, зігнутої в лікті. Передпліччя скульптор подав контррельєфом. На зап'ясті рук помітне вертикальне валикоподібне потовщення. Долоня руки непропорційно збільшена. Над бічними гранями торса, під масивними, випнутими рельєфними м'язами плечового пояса, контррельєфом подано непропорційно тонкі плечі (праве – надто коротке). Детально пророблено пластичні форми спини: невисоким рельєфом виділено лопатки із заокругленими нижніми краями та лінію хребта. Поверхня спини рівна. Скульптура дійшла до наших днів зі значними пошкодженнями: збито потиличну частину голови, великими сколами понівечено праве плече, майже повністю втрачено рельєф носа, глибокі скісні борозди-подряпини розтинають маківку й праву лопатку, дрібні вибоїни й тріщини трапляються по всій поверхні твору [56, с.95].

З огляду на зовнішні ознаки на стелі із Нижчого Ольчедаєва і зіставлення її з пам'ятками Східної та Центральної Європи, ми простежуємо вплив та її близькість до культурно-мистецької традиції кочової людності раннього залізного віку, зокрема, з кам'яним образотворчим мистецтвом скіфських племен VI–IV ст. до н.е. Так, найближчу аналогію нижчеольчедаївській стелі ми знаходимо на стелі з с. Томаківка 2 Дніпропетровської області. Форма зачіски має також відповідники на стелах із с. Тернівки (друга половина V ст. до н.е., м. Миколаїв), с. Кожум'якова (кінець VI – початок V ст. до н.е., Херсонська область), с. Ольховчика (середина VI ст. до н.е., Донецька область), с. Дніпрорудного 2 (V–

IV ст. до н.е., Запорізька область), с. Нововасилівки (перша третина V ст. до н.е., Миколаївська область) [65, с.30–32]. Слід звернути увагу і на близькість територіальної локалізації порівнюваних творів: обидва походять з лівобережжя Дністра.

Нижчеольчедаївському творові притаманні й деякі самотні ознаки. Пам'ятка демонструє досі невідомий тип стрижки волосся (чуб із клинцюватим відростком над переніссям), гривни із розімкнутими кінцями. Оригінальним постає й контррельєфний спосіб передачі пластичних форм плечей, передпліч і верхньої частини обличчя. В історичному сенсі пам'ятка привертає увагу своєю територіальною локалізацією [1, с.42–45]. На нашу думку, вона доповнює низку творів, не тільки віднайдених на обширах європейського простору, але й в досліджуваному регіоні, зокрема. Дослідники її датують в межах VI–V ст. до н. е. [65, с.33].

У контексті досліджень, пов'язаних з географією поширення стел, ми споріднюємо Нижчеольчедаївську стелу із скіфськими намогильними поховальними спорудами, можливо, навіть жертовно-поховальними комплексами. Частиною такого комплексу могла бути й Нижчеольчедаївська стела із рельєфним зображенням обличчя, підстриженого волосся, одягу й прикрас.

Із нововиявлених скульптур варто згадати губинську знахідку – антропоморфну скульптуру, відкриту у 2016 році на межі досліджуваного регіону в с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. Як член археологічної експедиції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка автор брав безпосередню участь у її відкритті й дослідженні (див. додаток Й. 11).

Пам'ятка становить чотириплощинну плиту з антропоморфними рисами, виготовлену із місцевого монолітного шматка сірого граніту довжиною 1,69 м. Поперечний розріз її підпрямокутний. Донизу кам'яна скульптура звужується, маючи підквадратну форму розміром 0,50х0,43 м. Голова із гостроверхою шапкою рельєфно відділена від тулуба і трохи нахилена в сторону грудей. Обличчя плоске, у техніці карбування на ньому позначено очі і ніс. Площини

скульптури нерівні. На лицевій стороні виділено руки, опущені донизу. Зі сторони спини поверхня гладка. Між підборіддям і раменами є залом у вигляді обрисів гривни. Нижня частина скульптури відламана. Керівник експедиції В. І. Якубовський датує статую часом скіфських антропоморфних скульптур VI–V ст. до н.е., визначаючи її первісне місцезнаходження неподалік від розкопу 2016 року, на території північного укріпленого майдану, де виявлено нашарування скіфських часів [130, с.243]. Ми погоджуємося з висловленою версією походження губинського антропоморфа, однак не виключаємо припущення щодо присутності на ньому ознак фалічності і відносимо до давньоруського часу.

У народній традиції каміння – один із першоелементів світу (разом із землею, водою, вогнем і повітрям) є об'єктом поклоніння. У священних місцях каміння символізувало вічність, на відміну від дерев. Магічними властивостями наділялося взагалі каміння як таке, що зумовлювалося його твердістю, міцністю, довговічністю. З часом з каменю створювали скульптури, надаючи їм антропоморфних та зооморфних рис [48, с.218–219]. Тому через кочовий спосіб життя та соціальний устрій скіфи не мали монументального мистецтва у його традиційному значенні: монументальна скульптура, палаци, храми. Різновидами монументальної архітектури були величезні курганні ансамблі, до яких входили поховальні споруди, а також жертовно-поминальні комплекси із землі, каменю та дерева. Частиною таких ансамблів були кам'яні антропоморфні статуї або плити з рельєфним зображенням рис обличчя, одягу, прикрас і зброї [66, с.181].

У більшості випадків виготовляли скіфські статуї з різних порід каменю. Їхні розміри неоднакові: висота від 70–80 см до 2 м і більше. Як правило, це плоско-об'ємні скульптури округло-підпрямокутні в поперечному перетині. Характерною рисою скіфських скульптур є підкреслена антропоморфність зображень, що досягалася насамперед чітким виділенням у стел-статуй голови, плечей, а в більшості випадків і шиї. У цьому «кам'яні баби» скіфів дуже відрізняються від кіммерійських стилізованих стел – обелісків [9, с.42–43].

Таким чином, скіфські стели – це виготовлені з каменю об'ємні, пропорційно витягнуті зображення, установлені вертикально [1, с.7].

Колекцію антропоморфних скульптур ранньосередньовічного часу відкриває скульптура із затопленого с. Калюс, в Новоушицькому районі Хмельницької області [67, с.99; 68]. Скульптуру виявлено в кінці XIX – на початку XX ст. Місцеві жителі свідчать, що вона знаходилася на місці черняхівського поселення [16, с.128; 37, арк.22]. Скульптура становить кам'яний стовп з обличчям бородатого чоловіка з рогом у руках. Її виготовлено із дністровського вапняку, висотою 2,32 м, при ширині – 0,60 м і товщині – 0,26 м (див. додаток Ш) [69, арк.14].

За матеріалами В. К. Гульдмана та Ю. Й. Сіцінського, кам'яні скульптури були відомі в сусідніх селах Хребтіїв та Іванківці [70, с.294; 67, с.98; 71, арк.35].

На думку дослідника Б. О. Рибаківа, скульптура із с. Калюс, що зображує чоловіка з туровим рогом у правій руці, близька до «велесів» сколотського часу з найближчих місць меж лісостепу і степу на Побужжі. Істотною відмінністю є повна відсутність скіфських ознак – акінака на поясі і гривни на шії [72, с.132].

Зображення і манера рисунка калюського антропоморфа мають аналоги в одноликих скульптурах із с. Ставчани (ріг у руках) та Іванківці (контури голови, положення рук) [73, с.25], що символізують верховне божество [20, с.46].

Ураховуючи місцезнаходження, ми зараховуємо її до антропоморфних скульптур раннього середньовіччя, вважаючи цей твір уособленням язичницького бога Роду.

Серед антропоморфів регіону особливо виділяються три скульптури із с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області (див. додаток Щ) [74, арк.1; 18, с.107; 75]. Скульптури виявлені у 1951–1952 рр. під керівництвом М. Ю. Брайчевського [71, арк.1] та В. Й. Довженка [76, с.136].

Перша із них – чотирилика – стояла на присадибній ділянці одного із місцевих жителів С. Онищука. Вона становить чотиригранний стовп із місцевого каменю-вапняку висотою 1,8 м. У поперечному перерізі сягає розмірів 0,4х0,4 м [71, арк.4; 77, с.9].

Поверхня кам'яної скульптури пошкоджена часом, по всій її площині простежуються тріщини, які, начебто, розділяють стелу по вертикалі на три частини. Простежуються випуклості та впадини, очевидно, штучного походження, можливо, сліди невідомих попередніх зображень, пошкоджених часом та діями атмосферних явищ. За розповідями старожилів, на ній колись були помітні якісь знаки і фігури.

Зображення людських облич зафіксовано у верхній частині стовпа з трьох сторін. Найкраще збереглись риси обличчя лише на одній із граней. Воно має округлу форму, врізану в камінь на 1–2 см, очі та рот зображено у вигляді заглибин. На думку В. Й. Довженка, майстер відобразив жіноче обличчя. Другий лик відображає риси бородатого чоловіка, де чітко помітно заглиблення очей та рота. Третій – зображено гірше, ніж попередні. Тут лише чітко простежуються заглиблення очей, рот помітний нечітко, а інші частини тіла зовсім не простежуються [76, с.137–138].

Загальна збереженість скульптури задовільна, деталі зображення, які збереглись, простежуються при скісному освітленні. У той час, коли скульптура стала відома широкому колу науковців, вона перебувала в нахиленому положенні [78, с.240]. На четвертій площині риси людського обличчя напівстерті [76, с.139].

На думку Б. О. Рибаківа, людські обличчя, які дивляться на чотири сторони, – символ-оберіг від зла. Усі чотири напрями, колись, можливо, означали географічні координати: з півночі та півдня, із заходу та сходу. Оскільки уособленням зла вважали сильні вітри, то географічне поняття повністю має право на існування. Вихід зла, як зазначав Б. О. Рибаків, розцінювали не лише в ставленні до особистості (позаду, попереду), а й до природи загалом – за сторонами світу або за географічними координатами. Давньоруському прикладному мистецтву відомо багато прикладів хрестоподібного розташування заклиналих знаків, яким, безсумнівно, надавалося значення безпосереднього спрямування антитези зла. Напевно, таке значення було закладено давніми слов'янами і в іванковецькому чотириликому ідолі, який оберігав село із чотирьох сторін. У науковому колі побутує думка, що ця скульптура увібрала верховне

божество Роду, уособленням якого вважають Збруцький ідол, хоча така версія не підтверджена, однак припущення, на думку Б. О. Рибаківа, має право на існування [72, с.131–132].

Другий іванковецький ідол розташований на захід від місцезнаходження першої скульптури. Він відображає чотиригранний плоский антропоморфний кам'яний стовп з рисами людської голови. Загальна композиція стели нагадує давньогрецькі герми [74, арк.34]. До речі, герма – чотиригранний стовп з навершям у вигляді скульптурної голови, що служив межовим знаком, покажчиком шляхів, з XVI ст. – вид декоративної паркової скульптури [79, с.189].

На скульптурі також помітно сліди вивітрювання, але меншою мірою, ніж на першій. Загальна збереженість ідола задовільна, хоча відбито лише ліву частину голови та ніс. Розміри скульптури: довжина – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м [69, арк.13], довжина голови – 0,48 м, ширина обличчя по лінії носа – 0,27 м.

Виконання цієї скульптури вирізняється особливою ретельністю. На фронтальній частині ідола видно зображення рук, складених на грудях, та меча, який утримує права рука навскіс через увесь тулуб [80, с.226]. Досить чітко передано бороду, вуса, очі, ніс (відбитий зовсім недавно). Відомо, що борода в народній традиції – ознака мужності, втілення життєвої сили, росту, плодючості. Це також атрибут різних персонажів, об'єкт деяких ритуальних актів, предмет-медіатор, за допомогою якого здійснюють магічний вплив. Здебільшого бороду зображують як атрибут бога, рідше – сатани, чорта, особливо в іконографії та в народному мистецтві [44, с.61].

Меч у слов'янській міфології наділений специфічною символікою, яка зводиться переважно до протиставлення життя-смерть. Він символізує вищу справедливість. У міфах меч наближений до одного із найбільш значних символів – хреста, також – символ єдності, союзу (посвячення в лицарське братство в середні віки тощо). Меч ототожнювався із блискавкою – символом бога-громовержця [48, с.39–298].

Відомий фахівець з монументальної скульптури Р. В. Забашта схиляється до думки, що це сукувата палиця – неодмінний атрибут Геракла/Геркулеса. Така атрибуція, вважає він, тим доречніша, що серед носіїв черняхівської спільноти були поширені рогові підвіски видовженої пірамідальної (призматичної) форми з циркульними колами-вічками. У світлі фактів іванковецька статуя з палицею постає аналогічним випадком вараварсько-античного симбіозу одного із місцевих богів та римського Геркулеса [81, с.25]. Зображення ніг відсутнє, але, вірогідно, нижня частина скульптури відбита. При косому освітленні в нижній частині правого боку проглядаються зображення знаків, можливо, князів династії Рюриковичів (тризуб) [78, с.240–242].

Крім того, друга іванковецька скульптура, на відміну від першої, як вважає М. Ю. Брайчевський, лежала не на своєму першопочатковому місці. Зважаючи на те, що вона досить масивна, жителі села не могли перенести її на далеку відстань; отож, дослідники вважають, що першопочаткове місцезнаходження цієї скульптури було десь поблизу [71, арк.7].

Третя скульптура, за переказами жителів села, спершу була розміщена вище по схилу, на північний схід від першої – на присадибній ділянці Я. Яремчука. За деякий час до початку проведення досліджень стелу було розбито на окремі частини та закопано в землю. Я. Яремчук розповів, що його батько після того, як розбив статую, важко хворів і невдовзі помер. Його хворобу та смерть місцеві жителі пов'язували зі знищенням ідола, у результаті чого виникло надзвичайне побоювання кам'яних скульптур, чому останні значною мірою завдячують своїй добрій збереженості [71, арк.8]. Місце, де було закопано залишки стели, показали місцеві мешканці. Загалом у процесі досліджень виявилось сім масивних частин каменю та безліч дрібних уламків, які в сукупності дозволили відновити давню скульптуру [78, с.242] (див. додаток Ш. 3).

Означена скульптура наймасивніша і найвища зі всіх описаних вище, виготовлена з дністровського вапняку, як і дві попередні, довжиною 3 м. Вона демонструє неправильний чотириохгранный стовп із зображенням людської голови. Мистецтво обробки голови вирізняється високою майстерністю. Досить

добре показано очі, ніс, рот, підборіддя, волосся та вуха. Рельєфно виділяється праве плече і шия, інших елементів візуально не простежено: очевидно, робота проводилася, а згодом, з невідомих причин, припинилася. На поверхні скульптури помітно сліди різця, яким працював архаїчний майстер [82, с.34–35]. У нижній частині не фіксуються обриси людського тіла або елементи одягу [71, арк.8–9].

Власник земельної ділянки, де було знайдено ідола, стверджує, що голова фігури була відбита ще в давнину і завжди була окремо від тулуба. Таким чином, можемо вважати, що при обробці шиї неточний удар відбив голову незакінченої скульптури, у зв'язку з чим подальша обробка її була припинена, і третя скульптура не була поставлена вертикально. На думку М. Ю. Брайчевського, іванковецькі ідоли не були привезені сюди здалека [78, с.242], а виготовлені десь поблизу місцевими майстрами.

Знахідки кам'яних зображень давніх язичницьких богів в с. Іванківці, безперечно, мають вагоме історичне значення, адже більшість скульптур давніх слов'ян були дерев'яними і тому не збереглися до наших днів [83, с.261].

Отже, вивчення іванковецьких ідолів відкрило нову сторінку в пізнанні язичницької ідеології ранньослов'янського населення лівобережжя Середньої Подністрянщини. І. С. Винокур вважає, що багатолика скульптура з Іванковець та Збруцький ідол уособлювали одне божество, яке посідало почесне місце в язичницькому пантеоні богів [78, с.262].

Ми погоджуємося із такою історичною інтерпретацією скульптур із сіл Іванківці та Личківці. Указані скульптури належать до низки ранньосередньовічних антропоморфних скульптур лівобережжя Середньої Подністрянщини, які виконували роль ідолів і перед якими здійснювали обряди слов'яни-язичники.

Ще один кам'яний антропоморф виявлено в с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області [20, с.42; 21, с.9]. Скульптуру знайдено в 1963 році на присадибній ділянці місцевого жителя С. І. Гром'яка, на глибині 0,5–0,6 м, яка уміщується вздовж безіменного струмка, що впадає в річку Калюс [132, с.214]. Вона лежала лицьовим зображенням донизу [23, арк.11], виготовлена із

дністровського вапняку, висотою 1,9 м, шириною – 0,52 м, товщиною – 0,28 м. Це – одноликий ідол, який нагадує фігуру бородатого чоловіка з головним убором конічної форми, який тримає в руках ріг. Волосся підстрижене на рівні потилиці, виглядає з-під шапки. З тильної сторони досить добре змодельовано спину, плечі та косу. У нижній частині тулуба вибито зображення коня (див. додаток Я). Навпроти ідола, фронтальною площиною вниз, лежала стела конічної форми із зображенням солярного знака у центрі [31, с.379–380].

Реконструкція, здійснена І. С. Винокуром, показує, що антропоморфна скульптура стояла обличчям в сторону конусовидної плити із солярним знаком, які разом уособлювали сонячне божество [20, с.24]. Навколо скульптурного комплексу на кам'яних вимостках розпалювали вогнища (див. додаток Л). Тут приносили жертви забитих тварин та птахів [23, арк.12; 18, с.125].

Солярний знак свідчить про культ поклоніння сонцю як однієї із давніх форм язичницької релігії. На його сакралізацію істотно впливали різні причини. Культ сонця особливо помітний в обрядах, пов'язаних з чотирма важливими явищами року – осіннім і весняним рівноденням, зимовим і літнім сонцестоянням. У ці дні палили багаття, немов єднаючись із сонячним теплом, пекли млинці (короваї), що символізували сонце [48, с.494–495], яке було для наших предків священним [84, с.133].

Комплекс скульптур із Ставчан за технікою обробки каменю та семантичною спрямованістю пов'язується з язичницькими культурами населення Подністрянщини першої половини I тис. н.е. Від південних степових кам'яних ідолів дністровські відрізняються особливою й самобутньою манерою зображення з досить стійкими семантичними ознаками. Вони становлять чоловічі фігури, які в більшості випадків тримають в руках ріг. Крім того, степові кам'яні баби, як правило, є намогильними стелами. А ставчанська скульптура, як і інші антропоморфні кам'яні стели лівобережжя Середньої Подністрянщини, – це язичницьке божество, пов'язане з капищем-жертвовником.

На думку дослідників, ставчанський кам'яний антропоморф за формою, сюжетом і манерою зображення розглядають як прототип відомого Збруцького

ідола, оскільки має схожі і близькі до нього атрибути, зокрема зображення рогу та коня. Кубок або ріг для пиття був потрібним атрибутом для більшості слов'янських язичницьких ідолів [24, с.213–214]. Ріг у руках ідола пов'язано з обрядом ворожінь на родючість майбутнього господарського року. Зображення рогу – поширений сюжет у трипільській образотворчості. Про це свідчать численні роги-наліпи на посуді, ручках ложок і черпаки у вигляді рогів. Волячий ріг – символ продовження роду, а священний козячий ріг, наприклад, увіковічений відомим лоссельським рельєфом, можна вважати родоначальником безкінечної низки подібних знаків усіх часів і народів. Роги турів на скіфських надгробках, тура із кургану Чорна Могила і роги-ритони на сучасному грузинському весіллі – усе це ланки одного тисячолітнього ланцюга [48, с.419–421].

Зображення коня, очевидно, символізувало одну з ліній священної могутності божества. Недаремно священний кінь слугував об'єктом гадань для жерців храму Триглава в Штетині і Святовита в Арконі [85, с.285].

Р. В. Забашта, обстеживши ставчанську скульптуру, наводить нові іконографічні факти та історичні паралелі. Він засвідчує, що ніякої коси антропоморф не має, на його спині відтворено поздовжнє заглиблення, що передає лінію хребта. Так, на спині ідола з рогом, крім відзначеної раніше фігури коня, простежуються ще й інші гравіровані зображення: С-подібний знак із додатковим коротким штрихом з опуклого боку (вище фігури коня, ліворуч від лінії хребта); фігурка собаки чи вовка, судячи за пропорціями й загальною поставою тіла (вище знаку, частково перекриває лінію хребта, займаючи праву половину спини скульптури). Таким чином, на думку вченого, перед нами не поодинокі зображення, а низка петрогліфів, розміщених вертикально стосовно лінії хребта антропоморфа. У цій композиції реально вбачати певний міфологічний сюжет, пов'язаний із сакральним образом [25, с.38].

На нашу думку, ставчанська антропоморфна скульптура (ідол) за своєю формою, манерою зображення, атрибутивними даними та іконографічними характеристиками є унікальною язичницькою знахідкою в регіоні. Вона має стійкі

паралелі з-поміж інших дністровських антропоморфів і суттєво доповнює колекцію кам'яних скульптур на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Цінною знахідкою є також антропоморфна скульптура, знайдена в 1967 році за 2,5 км на північний схід від с. Кремінна Городоцького району Хмельницької області в урочищі Гора [16, с.127; 21, с.9]. Ідол створено із каменю-вапняку. Висота його 1,5 м, основа у поперечному перерізі прямокутна, розмірами 0,40х0,45 м [86]. Зображення рис лику значною мірою вивітрено, але все ж читається: скульптура відображає обриси бородатого чоловіка [15, арк.13]. Про положення рук говорити важко, тому що в частині спини зображення ледь простежується (див. додаток Б. 2) [14, с.38]. Інших частин тіла не відтворено [19, с.67].

Ідол знайдено поблизу залишків черняхівського поселення і селища VI–VII ст. н.е. [80, с.226]. Поблизу антропоморфа зустрічаються фрагменти глиняного посуду черняхівської історико-культурної спільноти, шматки обгорілого каміння, прошарки попелу та окремі кістки тварин [15, арк.13].

Одним із виявлених кам'яних антропоморфів є скульптура із с. Пижівка, що в Новоушицькому районі Хмельницької області. Її відкрито автором дослідження у 1999 році [87, с.2; 127, с.7; 128, с.1; 127, с.111-114; 133, с.334] в урочищі Пижівська дубина. Місцеві жителі називали цей кам'яний стовп «бабою» [44, с.12; 88].

Скульптура становить прямокутний чотиригранний кам'яний стовп, похило закопаний у землю [89, с.98; 90, с.178; 91, с.3; 92, с.84], виготовлений із дністровського вапняку. Голову її відбито нещодавно, про що свідчить свіжий злом на камені (див. додаток Д. 6) [93, с.73, 94].

Висота наземної частини 2,3 м, ширина основи – 0,58 м, товщина – 0,17 м. У верхній частині тулуба статуї простежується розширення у вигляді плечей [51, с.180]. На лицевій стороні верхньої частини давній майстер показав силуетне зображення ромба [53, с.6] на відстані 0,2 м, нижче – чітко видно зображення ще одного ромба, меншого за розмірами, але досить правильної геометричної форми.

Третій ромб розміщується за 0,6 м нижче від верхньої частини скульптури і має розміри 5x11 см. Дві його сторони мають довжину 7 см. Варто зазначити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні пропорції, але один із них постає в дещо недовершеному вигляді з незамкненими боковими сторонами.

У нижній частині скульптури за 1,84 м від її верху та за 18 см від півкруга, у центрі контррельєфом глибиною 1,5 см вирізьблено четвертий ромб, який нагадує майже квадрат з довжиною сторін 15x16 см. Помітне незначне збільшення фігури ліворуч.

Асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів), наводить на думку, що антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання, отож, могла стояти в півоберта до оглядача [95, с.162–163].

Дослідники припускають, що ромб у стародавні часи, будучи знаком землі, набув значення чоловічого символу, пізніше божество землі стало жіночим [96, с.87]. Ромб відомий в науці з часів трипілля як символ родючості засіяного поля.

Аналогічні ромбоподібні петрогліфи виявлено в Румунії, Греції, Македонії. Вони датуються епохами, починаючи від неоліту до середньовіччя. Такі ж ромбовидні знаки виявлено на писаному камені біля с. Верхній Ясенів Верховинського району Івано-Франківської області [97, с.143].

У верхній лівій частині скульптури простежується заглиблення у вигляді півкруга, інша половина якого обривається лівою бічною стороною прямокутної скульптури. На відстані 0,8 м від злому голови статуї на правій фронтальній її частині вибито заглиблення-паз довжиною 0,3 м. Зображення ніг відсутнє, у нижній частині скульптура звужується до 0,31x0,20 м [98, с.254].

Беручи до уваги форми стели, припускаємо, що майстер-каменотес лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людиноподібної фігури. Плечовий пояс – єдина частина скульптури, що зберегла антропоморфні риси. Вони чітко фіксуються плавним перехідним вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до місця відбитої нещодавно голови, про що засвідчує свіжий злам розмірами 31x16 см, який розпочинається в тому місці, де плечова частина

мала б переходити у голову – за 7 см від правої та 8 см від лівої бічних граней. Зважаючи на ці особливості, можемо стверджувати, що голова немовби посаджена на плечі.

Тильна частина скульптури простежується чітко. Поверхня її більш гладка, але по усій площині помітно сліди обробки [57, с.197]. З розповідей місцевих жителів, скульптура розташована не на своєму першопочатковому місці. Донедавна вона виконувала роль своєрідного межового знака між полями затопленого с. Лоївці та нинішнього с. Пижівка.

Ми припускаємо, що селяни не могли перенести кам'яну скульптуру такої ваги на велику відстань, тому первинне місцезнаходження ідола – десь поблизу [43, с.127].

Відомий учений І. С. Винокур разом із автором у 1999 році побував на місці знахідки. Дослідник вважав, що Пижівська скульптура має аналогії з язичницькими антропоморфними скульптурами із сіл Ставчани, Калюс, Іванківці Новоушицького району Хмельницької області. Таким чином, за матеріалом, з якого виготовлено статую, за технікою зображення на камені, семантикою (символи, зображення, кодові знаки) цю скульптуру дослідник об'єднав у середньодністровську групу, яка датується матеріалами черняхівської історико-культурної спільноти II–V ст. н.е. [16, с.125–128].

У липні 2010 року експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом А. Ф. Гуцала здійснила археологічні дослідження на місці знахідки скульптури. Датувального супровідного матеріалу в цьому місці не виявлено, окрім кам'яного розтирача сферичної форми, який знайдено за 1 м західніше ідола на глибині 0,3 м. Також було з'ясовано остаточні розміри ідола і те, що він був вкопаний на глибину 1,1 м. Тому загальна висота стели сягає 3,4 м. Дослідники вважають, що зображення на стелі не мають практично нічого спільного з тими, які вирізьблено на знайдених раніше скульптурах ранньослов'янського часу. Тому через відсутність датувальних матеріалів (окрім крем'яного розтирача), опираючись на аналогії,

пижівську статую дослідники датують початком раннього залізного віку і вважають її одночасною лосеveckькiй [95, с.162–164].

Ми, в процесі вивчення скульптури, погоджуємося із висновком І. С. Винокура про її приналежність до ранньослов'янського часу і вважаємо її тотожною з іншими антропоморфними скульптурами (Калюс, Іванківці, Ставчани), раніше виявленими на лівобережжі Середньої Подністрянщини. З огляду на те, що скульптура була перенесена зі свого первісного місця (можливо капища), ми висловлюємо здогад, що вона могла виконувати функцію язичницького божества в регіоні.

Нині антропоморф посідає чільне місце серед колекції язичницьких скульптур Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [99, с.5].

Типологія дністровських кам'яних антропоморфних скульптур черняхівської історико-культурної спільноти має продовження в наступних осередках язичництва слов'ян VI–VII ст. н.е. [20, с.44].

Серед кам'яних антропоморфів регіону значне місце посідає також скульптура, виявлена в 1972 році за 1 км на північний захід від села Юрківці Чемеровецького району Хмельницької області (див. додаток Г. 4) [16, с.128; 100, с.123]. Її висота сягає 0,85 м, ширина основи – 0,5 м, товщина – 0,26 м [101, с.265]. Збереглася верхня частина скульптури, яка зображує чоловічу постать з конічною шапкою на голові, добре модельованими плечима, шиєю, обличчям [16, с.128], що набули чітких геометричних форм [19, с.69]. Реалістично відображено очі та рот [101, с.265]. На місці знахідки виявлено ліпну та гончарну кераміку черняхівської культури, а також уламки ліпного посуду VI–VII ст. н.е. Таким чином скульптуру дослідники датують серединою I тис. н.е. [37, арк.24–25; 101, с.265].

Згідно з матеріалом виготовлення (дністровський вапняк) та семантикою, а також за манерою зображення юрковецький антропоморф подібний до Збруцького Святовита та інших ранньослов'янських ідолів.

Крім ідолів черняхівської історико-культурної спільноти, у підрозділі ми розглядаємо два антропоморфи давньоруського часу, виявлених у регіоні.

За словами Гельмольда із Босау (XII ст.), «на всій слов'янській землі панувало масове поклоніння ідолам», ними оздоблювали всі давньоруські міста [102, с.129].

Цю групу кам'яних антропоморфів представляє знаменита скульптура, виявлена поблизу с. Личківці Гусятинського району Тернопільської області [103, с.5]. Її знайдено в 1848 році в річці Збруч, нижче за течією від гори Соколихи і вище Дівич-поля, на землях села Личківці, за 18 км від Гусятин (нині районний центр Тернопільської області) [104, с.62]. Як з'ясувалося, річка Збруч через засуху обміліла, оголивши верхню частину скульптури, що виглядала з води. Діти, купаючись у воді, помітили шапку скульптури і повідомили про знахідку австрійським прикордонникам [105, с.211; 85, с.279; 106, с.200–201; 107, с.6].

Певний час статуя перебувала в маєтку власника с. Личківці пана К. Заборовського, який згодом подарував її графу М. Потоцькому [108, с.89; 109, с.229–230; 110, с.3–16; 111, с.1–3]. У 1850 році знахідка потрапила до Краківського археологічного музею [112, с.484], де знаходиться і до цього часу.

Ідол виготовлений з каменю-вапняку, чотиригранний, квадратний у перерізі, висотою 2,67 м [113, с.240], вагою 10 центнерів [114, с.163]. Верхня частина оформлена у вигляді округлої шапки з хутряною рельєфною тасьмою. Під шапкою – чотири людських обличчя (див. додаток Є. 8). Скульптура розділена на три горизонтальних яруси. Верхній досягає висоти 160 см, середній – 40 см, нижній ярус – 67 см. На скульптурі виокремлено 12 сюжетних секцій, з яких лише одна секція у нижньому ярусі – порожня (без зображень). Верхній ярус містить зображення двох жінок і двох чоловіків у довгому підперезаному одязі [113, с.240]. Руки у всіх постатей складені в такому жесті: праві підняті до грудей, ліві опущені до живота. Три фігури, крім однієї, тримають в руках ріг і перстень. В однієї із постатей до пояса підвішено шаблю, а нижче зображено коня. На одязі іншої постаті можна побачити солярний знак у вигляді колеса з шістьма спицями [115, с.211].

Середній ярус аналогічний верхньому, але фігури тут значно дрібніші. Вони діляться за статтю: жіночі зображення під жіночими, а чоловічі – під чоловічими.

Фігури прикриті довгим одягом без пояса. Вони подані з розставленими руками, які наче утворюють хоровод [113, с.240].

Нижній ярус показує фігури вусатих чоловіків. На думку дослідників, це підземні боги, які начебто на своїх руках тримають земну кулю [116, с.266].

Численні сліди від інструментів на скульптурі говорять не про різьбу, а про відбійну скульптурну техніку на твердій породі каменю-вапняку [105, с.195].

Відомий польський історик-медієвіст А. Гейштор висловлює припущення, нібито майстер, який виготовляв ідола, звик працювати передусім з деревом, а не з каменем [80, с.223].

На думку Б. О. Рибаківа, ідол композиційно відображає п'ять язичницьких божеств давніх слов'ян. Так, богиня з рогом достатку – Мокош (мати врожаю), кінь і шабля – бог грому і війни (Перун), богиня з кільцем – богиня весни, весняної оранки та сівби (Лада). Божество зі знаком сонця, за версією Б. О. Рибаківа, може бути язичницьким Хорсом, або ж Дажбогом – богом всесвіту. Чоловіче божество, що тримає на своїх плечах всю землю, може бути зіставлене з Велесом-Волосом. Велес, хоча і був пов'язаний з похмурим підземним світом, але аж ніяк не був ворожим божеством, а навпаки, ототожнювався з богом худоби, тобто богом багатства і достатку. Його ім'я також звучало в Константинополі на урочистому укладанні договорів Візантії з Руссю [113, с.241–243].

Фахівець з української етнології Т. І. Колотило зазначав, що громовержець Перун шанований у всьому слов'янському світі. Бог блискавки та грому вбачався золотоволосим, з важким молотом у руках, яким він розбивав темні хмари, із золотим луком та вогненними стрілами, якими знищував злі сили [117, с.209].

Дослідник Л. Л. Залізник стверджує, що такі язичницькі божества, як Хорс, Симаргл і навіть злий дух українських легенд Вій, мають прямі аналогії в іранській міфології [118, с.66].

За твердженням дослідника Ю. Г. Писаренка, Велес і Дажбог на Збруцькому ідолі виглядають як дві іпостасі сонячного божества, які, по суті, виступають одним і тим же персонажем на різних етапах свого життєвого шляху [119, с.240].

За інтерпретацією Б. О. Рибаківа, загальна композиція скульптури віддзеркалює язичницьке уявлення про триярисність всесвіту (космос, земля, підземний світ). Чотириликість ідола, за його твердженням, утворювала єдиний образ бога Святовита-Рода. Він вважав, що вся композиція підкорена символу фалоса (ідола свого часу було пофарбовано в червоний колір) як виразника ідеї життя, розмноження і плодючості [113, с.244–463].

Своєю чергою Я. Ф. Головацький зазначав, що термін «Святовит» походить від слів святий і вити. Слово «вити» означає гідність людської природи загалом. Звідси походять слова «витязь», «витяжество», «виття», «віщати», «віщий» [120, с.18].

А. Гейштор, натомість, вбачає в Збруцькому ідолі бога Перуна. Учений ставить під сумнів датування скульптури, наголошуючи, що слід довести відповідність цієї пам'ятки слов'янським релігійним уявленням, оскільки в регіоні, де було його знайдено, мешкали й племена інших груп. Тому, цілком можливими є запозичення місцевим слов'янським населенням сторонніх елементів і їхня адаптація до художнього відображення власних міфологічних сюжетів [80, с.225].

На думку дослідників, статуя Збруцького ідола не була скинута в річку Збруч войовничими християнами, як це вважалося досі. Добра збереженість статуї свідчить про те, що її сховали у водах ріки самі віряни, адже на ній немає жодних слідів пошкодження чи наруги, як це було з багатьма іншими зображеннями язичницьких богів [94, с.49].

Підсумовуючи, зараховуємо збруцьку пам'ятку до групи антропоморфних скульптур і схилиємося до думки, що Збруцький ідол не міг бути уособленням одного божества, а дав нам цілий пантеон язичницьких богів.

Не менш цікавою антропоморфною скульптурою є знахідка із с. Крутилів Гусятинського району Тернопільської області. Її виявлено під час археологічних досліджень у 1988 році Прикарпатською експедицією Інституту археології РАН під керівництвом І. П. Русанової та Б. О. Тимощука на городищі-святилищі

Звенигород біля входу до культової споруди, призначенням якої, на думку дослідників, було випікання ритуального хліба [121, арк.1–10; 103, с.44–45].

Знахідка становить кам'яну вапнякову плиту товщиною 0,2 м, висотою 1,95 м, шириною 0,7 м. За формою вона нагадує фігуру людини, яка стоїть вертикально: голова відділена від тулуба жолобком, на місці обличчя помітно шість невеликих вибоїн, які йдуть півколом по контуру голови. На тулубі простежуються пересічні лінії, спрямовані вістрям донизу. Нижня частина скульптури клиновидно звужується (див. додаток Ж. 9). Скульптура, очевидно, містилася горизонтально над великою ямою, викопаною в підлозі і забутованою камінням. Дослідники І. П. Русанова та Б. О. Тимошук стверджували, що скульптура стояла вертикально на плиті над ямою і була повернута лицевою стороною на південь [121, арк.10–11].

Земляна підлога споруди пропалена до червоного кольору. На ній збереглися залишки вогнища округлої форми, зі слідами прошарків вугілля, золи й глини. Вогнище було оточене рядом невеликих стовпчиків. Серед вугілля знайдено два ножі, круглу підвіску із хрестоподібним прорізом, оковку скриньки й дужку казана. Поруч на підлозі зафіксовано значну кількість розсипаного обгорілого зерна (переважно пшениці з домішками жита, вівса, проса й гороху), два камені від жорен, а також людські рештки – череп і розчленовані кістки нижніх кінцівок. На підлозі, у північно-східній частині приміщення, лежали паралельно два серпи, трубчастий замок та замок від кінського пута.

Дослідники вважають, що перед кам'яним ідолом здійснювали жертвні обряди. Цікаво, що поруч із культовою спорудою проходила дорога, вимощена камінням, що вела вгору до сакральної частини городища [103, с.45].

На нашу думку, можливо, це та сама скульптура, яку бачив на цьому городищі в ХІХ ст. польський дослідник А. Кіркор. Вона була розташована поблизу печери відлюдника, де, на його думку, могло бути язичницьке святилище. Спираючись на знахідку цієї кам'яної скульптури М. Потоцький припускав існування на городищі святилища і якоїсь язичницької богині [105, с.206].

Отже, археологічні матеріали датують крутилівську скульптуру давньоруським часом. Вона стояла на городищі-святилищі і виконувала функцію якогось язичницького божества.

Указані скульптури, здебільшого були зображенням язичницьких богів, у часі збігаються із життям Київської Русі IX–XIII ст. н.е. [122, с.208], державна релігія якої була християнською і боролася з язичництвом. Іншими словами, у країні співіснували язичницька і християнська релігії або двовір'я. Це підтверджує дослідження автора та інших науковців [123, с.41–57; 124, с.7; 134, с.3–4; 135].

Таким чином, IX–XIII ст. н.е. стало рубіжними в історії осередків язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини. У той час остаточно встановилася централізована феодальна державність. Язичництво як продукт первісного суспільства знищувалося. На зміну йому приходило християнство. Церква послідовно ліквідувала всі осередки й атрибутику давніх релігійних вірувань, кінець яких у великих містах був коротким і фатальним. На периферії, зокрема в досліджуваному регіоні, віддаленому від християнського центру, язичництво ще довго зберігало свої традиції. Така історична картина мала місце аж до XIII ст. н.е. включно, про що свідчить вивчена антропоморфна язичницька монументалістика.

Крім того, пережитки язичницьких уявлень й до нині зберігаються і змішуються з християнськими обрядами [103, с.19]. Такі явища чітко простежуються в округлих підвісках із зображеннями хреста, які носили зазвичай поряд із іншими амулетами та прикрасами [125, с.131]. Прикраси із зображеннями язичницької символіки було знайдено в комплекті унікального скарбу під час досліджень В. І. Якубовським літописного міста Божськ у 60-х рр. XX ст. [131, с.4].

До епохи християнізації язичництво було універсальною системою, яка давала місцевому населенню загальну картину світу. Суспільство було переконано в постійній присутності та безпосередній участі надприродних сил у всіх суспільних процесах. До цих сфер належала й ієрархія міфологічних істот –

від пантеону найвищих богів до сонмів найнижчих духів. Язичництво охоплювало сферу духовної культури і значну частину культури матеріальної.

В основі східнослов'янського пантеону лежав принцип протиставлення окремих сфер космосу і насамперед світу небесного та світу земного [123, с.43].

Найвища релігійно-міфологічна система язичницької епохи характеризується магічною, юридичною, військовою, господарсько-природною та естетичною типами функцій що пов'язувалась з офіційним культом.

Висновки до розділу

Отже, на лівобережжі Середньої Подністрянщини зафіксовано 26 кам'яних монументи, виявлених на поселеннях, курганних насипах, могильниках, святилищах, за межами населених пунктів (межові знаки) і на городищах-святилищах.

Вивчаючи об'єкти монументального мистецтва регіону, ми дотримувалися такої типологізації: менгіри (с. Бабинці), с. Мишків (два твори); кам'яні стели (Бакота (урочище На Клині), с. Колодрибка, Ставчани, Чабанівка); фалоподібні камені (Бакота (урочище Пушкарівка), Березівка 2, Блищанка, с. Раковець-Чеснівський, Сокілець, Суржинці); антропоморфні скульптури (с. Березівка, Губин, Іванківці (три скульптури), Калюс, Кремінна, Крутилів, Личківці, Нижчий Ольчедаїв, Пижівка, Ставчани, Юрківці).

Основна кількість антропоморфів була дерев'яною і тільки на соціально значимих осередках їх виготовляли з каменю. Характерним матеріалом, з якого виготовлені придністровські монументи, був камінь-вапняк. Ознаками ідолів є їхня семантична спрямованість та манера зображення. Типологія антропоморфних скульптур дає можливість стверджувати про самотність давньої кам'яної монументалістики в регіоні.

Дослідженнями встановлено, що окремі кам'яні язичницькі скульптури мають спільні атрибути, притаманні Збруцькому ідолу та іншим язичницьким божествам, наприклад, кубок або ріг (символ добробуту і достатку), кінь або меч (символи влади), наявні на скульптурах із с. Іванківці, Калюс, Ставчани. Спостерігається багатолікість, зокрема на скульптурах із Іванковець та Личковець.

Вивчення кам'яних монументів відкрило нову сторінку в історії язичницьких осередків регіону. Наведена інформація значно доповнює опис язичницьких скульптур лівобережжя Середньої Подністрянщини та свідчить про їхнє значне скупчення як певний локальний вияв дохристиянських артефактів історичних епох – фінальної бронзи, ранньоскіфського часу, раннього середньовіччя та слов'яно-руського часів.

Хронологічними ознаками виявлених ідолів є їхні зовнішні обриси, зображення та зразки матеріальної культури, пов'язані з ними. Згідно з цими показниками, найдавнішими язичницькими скульптурами є два менгіри з с. Мишків Заліщицького району Тернопільської області, виготовлені первісним населенням доби фінальної бронзи.

Дослідження показали, що язичництво в регіоні – території, віддаленій від центральної феодальної влади – співіснувало паралельно з християнством.

З'ясовано також, що історія творення кам'яної монументалістики язичницького населення лівобережжя Середньої Подністрянщини, за свідченнями писемних і археологічних джерел, має період протяжністю понад дві тисячі років.

Джерела і література до розділу

1. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. Москва: МТО Метео, 1994. 158 с.

2. Історія українського мистецтва у п'яти томах / Г. Скрипник (гол. ред.), Дзюба, І. Драч та ін. Київ, 2008. Т. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу / ред. кол: Р. Михайлова, Р. Забашта. 710 с.

3. Забашта Р. В. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.) О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк, А. Ф. Суровий, О. О. Чехівський. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 38–40.

4. Семенчук С. О. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. (Наук. вісн. «Межибіж» – 2'2014). зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині». (24 жовтня 2014 р.). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 7–15.

5. Олійник В. І. Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині // Матеріали X-ої Подільської іст.-краєзн. конф. [присвячено 55 річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні] / ред. кол.: Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В. Блажевич Ю. І. та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2000. С. 96–100.

6. Малєєв Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка 1976 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1976/124.10 арк.

7. Тур А. С., Малєєв Ю. Н. Мышковский идол // Археологические открытия 1976 года. Москва, 1977. С. 383–384.

8. Семенчук С. О. З історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Подністров'я // Гуманітарний журнал. 2012. № 4. С. 60–66.

9. Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть. Київ: Наукова думка, 1991. 80 с.

10. Забашта Р. В. Ідол із села Мишків (До питання атрибуції) // VIII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.:

Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.) С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк та ін. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 24–25.

11. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури епохи бронзи лівобережної частини Середнього Подністров'я // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 172–177.

12. Сохацький М. Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині // Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці, 2000. С. 19–25.

13. Шнайдер А. Бабинці (краєзнавча розвідка з 1874 р.) // Літопис Борщівщини. 1993. Вип. 2. С. 32–34.

14. Винокур І. С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. 1970. № 176. С. 38–40.

15. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1967 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1967/56. 17 арк.

16. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. 376 с.

17. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. 363 с.

18. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наук. думка, 1972. 180 с.

19. Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія. 1989. № 1. С. 65–77.

20. Винокур І. С., Тимощук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород: Карпати, 1977. 111 с.

21. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних

історичних дисциплін; / Уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 228 с.

22. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 136–143.

23. Винокур И. С., Хотюн Г. М., Бойко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1963/29. 12 арк.

24. Винокур И. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // Советская археология. 1964. № 4. С. 210–214.

25. Забашта Р. В. Ідоли Ставчанського святилища (нові іконографічні факти й історичні паралелі) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідом. та доп. (м. Хмельницький 3 лютого 1995 р.) / редкол.: М. Бандрівський (наук. ред.), Л. Крушельницька, Л. Мацкевич, О. Ситник та ін. Львів, 1995. С. 38–41.

26. Гуцал А. Ф. Ранньослов'янське капище з поселення в с. Чабанівка // Збірник матеріалів III всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 34–37.

27. Гуцал А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей В. П. Археологічні розвідки в околицях с. Чабанівки // Матеріали X-ої іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур И. С., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 102–106.

28. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область: у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. 640 с.

29. Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1967. № 139. С. 144–159.

30. Винокур И. С. Языческие изваяния на территории Среднего Поднестровья // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.:

Коваленко Л. А. (відп. ред.) Винокур І. С., Гуменюк С. К. та ін. Хмельницький, 1965. С. 77–79.

31. Винокур И. С. Новые находки языческих изваяний в Среднем Поднестровье // Труды I-го Международного конгресса славянской археологии. Москва, 1970. Т. 5. С. 379–384.

32. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1964 році // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-8. 13 арк.

33. Звіт про роботу в складі Сокілецької давньоруської експедиції а також про дослідження залишків Миньковецького часу держави (кінець XVIII – початок XIX століть) Поворозник Е. В., 1993 г. // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-92. 5 арк.

34. Захар'єв В. А. Сокілецька церква XII – XIII ст. у контексті давньоруського дерев'яного зодчества України // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): Зб. наук. праць / ред. кол.: Білий Л. Г. (голова) та ін. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2013. С. 238–248.

35. Захар'єв В. А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області у 1995 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64.Спр. 1995/57. 24 арк.

36. Захар'єв В. А. На Галицькому порубіжжі // Літопис Хмельниччини: краєзн. збірник. Хмельницький 2001. С. 13–17.

37. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Мегей В. П. «Звід: святилища, поселення, городища» // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 24. 33 арк.

38. Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Работы Подольской экспедиции // Археологические открытия 1973 года. Москва: Наука, 1974. С. 255–256.

39. Ярова Н. Из Сурженців привезли хрещеного ідола. електрон. наук. вид: k-p.net.ua/news.../3992-z-surzhencv-privezli-hreschenogo-dola.html. (дата звернення: 25.12.2016).

40. Нечитайло П. О. Менгір із с. Сурженці // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». збірник матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. / ред. кол: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 37–40.

41. Старенький І. О. Таємничий суржинецький ідол // Ключ. 2016. № 32 (12 серпня). С. 6.

42. Семенчук С. О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. праць Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2014. Вип. 3. С. 192–200.

43. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон скупчення пам'яток язичництва // Хмельницькі краєзнавчі студії. Наук.-краєзн. зб. / ред. кол: Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.), Захар'єв В. А. (упоряд.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. Вип 2. С. 120–129.

44. Семенчук С. О. Символічні знаки на язичницьких пам'ятках першої половини I тис. н.е. лівого берега Середнього Подністров'я // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подістров'я» / Ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 60–64.

45. Захар'єв В. А. Третій сезон досліджень у Соکیلці // Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 роках. Київ, 2000. С. 46.

46. Генік В. С. Дохристиянська релігія слов'ян: політеїзм чи єдинобожжя? // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології, й етнології: Збірник наук. праць. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. Чернівці: Прут, 2004. Т. 2 (18). С. 152–160.

47. Пламеницька О. А. Кам'янець-Подільський. Київ: Абрис, 2004. 256 с.

48. Войтович В. М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь, 2005. 664 с.

49. Митрополит Іларіон (І. І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. Видання друге. Київ: Обереги, 1994. 424 с.

50. Ламонова О. І., Романовська Т. В., Русява М. П. 100 найвідоміших шедеврів України. Київ: Автограф, 2004. 496 с.

51. Семенчук С. О. Лівобережна частина Середнього Подністров'я в дохристиянський період // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 125-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): Зб. наук. праць / ред. кол.: Білий Л. Г. (голова) та ін. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2013. С. 176–183.

52. Семенчук С. О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднепровья в X – VII вв. до н. э. // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2016. Т. 21. С. 59–62.

53. Зодорожнюк А. Б. Язичницькі ідоли на Новоушиччині // Студентський меридіан. 1999. № 1411 (23 грудня). С. 6.

54. Гуцал В. А., Семенчук С. О. Кам'яна статуя із Лосевець на Середньому Дністрі // Археологічні відкриття в Україні 2002. Хмельницький 2003 р.: збірник наук. праць. Київ: ІА НАН України, 2004. Вип. 6. С. 116–118.

55. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.

56. Семенчук С. О. Язичницькі стели скіфської доби лівобережжя Середнього Подністров'я // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 5-ти т. (16–17 березня 2011 р.). Вип. 10. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 93–96.

57. Семенчук С. О. Про пам'ятки духовної культури ранньосередньовічного населення Середнього Подністров'я // Збірник наук. праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. Кам'янець-

Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, редакційно-видавничий відділ, 2007. Вип. 1. С. 16–17.

58. Клочко Л. С. Верхній плечовий одяг скіфів // Археологія. 1984. № 47. С. 57–68.

59. Ильинская В. А. Изображения скифов переднеазиатских походов // Древности Степной Скифии. Киев: Наук. думка, 1982. С. 38–47.

60. Подольский М. Л. Окуневские изваяния и оленные камни // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. Новосибирск, 1987. С. 127–133.

61. Смирнова Г. И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 1981. № 22. С. 40.

62. Ковпаненко Г. И., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наук. думка, 1989. 333 с.

63. Тереножкін О. І. Кіммерійські стели // Археологія. 1987. № 60. С. 12–22.

64. Білотор В. П. Кам'яні статуї у контексті скіфської етногенетичної проблематики // Археологія. 1996. № 4. С. 41–50.

65. Забашта Р. В., Білотор В. П. Скіфська скульптура з району Середньої Надністрянщини // Народознавчі зошити. 1996. № 1. С. 30–33.

66. Наливайко С. С. Етнічна історія Давньої України. Київ: Євшан-зілля, 2007. 624 с.

67. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 136 с.

68. Картка с. Калнос Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 17.

69. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Кучугура Л. І. Археологічні пам'ятники Новоушицького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 62. 33 арк.

70. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. 405 с.

71. Брайчевский М. Ю. Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1951/9 б. 44 арк.

72. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. 697 с.

73. Винокур І. С., Гуменюк. С. К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини (конспект лекції на допомогу студентам). Кам'янець-Подільський, 1965. 39 с.

74. Довженок В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1952\12. 22 арк.

75. Картка с. Іванківці Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 15.

76. Довженок В. И. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.

77. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли – спроба ідентифікації // Археологічні студії «Межибіж». Наук. щорічник 1'2012 / ред. кол.: А. М. Трембіцький, О. Г. Погорільць. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 7–15.

78. Брайчевский М. Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 238–262.

79. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «Школа», 2006. 1008 с.

80. Гейштор А. Слов'янська міфологія / перекл. з польськ. С. Гірік. Київ: «Вид-во “КЛІО”», 2015. 416 с.

81. Забашта Р. В. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі) // Студії мистецтвознавчі. Київ: ІМФЕ НАН України, 2009. № 3(27). С. 20–39.

82. Семенчук С. О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 31–35.

83. Толочко П. П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с.

84. Терещенкова С. Вірування в сонце // Етнографічний Вісник. 1928. Кн. 7. С. 133–137.

85. Гуревич Ф. Д. Збручський ідол // Материали исследований по археологии СССР. 1941. № 6. С. 279–287.

86. Картка с. Кремінна Городоцького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 40.

87. Гаврищук А. П. Головні події 1999 року в університеті // Студентський меридіан. 2000. № 1414 (7 квітня). С. 2.

88. Картка с. Пижівка Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 43.

89. Семенчук С. О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю. Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. [присвячено 120-ій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника] / ред. кол.: Л. П. Станіславська (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 97–100.

90. Семенчук С. О. Язичницька монументалістика населення Середнього Подністров'я // Поділля. Краєзнавчі студії: зб. наук. праць / ред. кол.: М. М. Торчинський (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ЦНТІ. 2009. С. 177–181.

91. Маярчак С. П., Могилов О. Д. Старожитності Новоушиччини за матеріалами археологічних розвідок // Наддністрянська правда. 2001. № 34 (15 травня). С. 3.

92. Прокопчук В. С., Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. 308 с.

93. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я // Археологічні студії: зб. наук. праць / за ред. П. П. Толочка, Київ – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 71–79.

94. Тимошук Б. О. Язичницькі святилища Галицької Русі // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. Матеріали наук. конф. (8–9 жовтня 1998 р.) [до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»]. Львів, 1998. С. 39–50.

95. Гуцал В. А., Болтанюк П. А. Ідол із с. Пижівка // Матеріали ХІІІ Подільської іст.-краєзн. конф. (18 Хмельницький 19 листоп. 2010 р.) [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / ред. кол.: О. М. авальнюк (голова), В. І. Войтенко (спів гол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 161–164.

96. Голан А. Мифы и символы. Москва: Русслит; Иерусалим: Тарбут, 1994. 375 с.

97. Кугутяк М. В. Скельні святилища Покутсько-Буковинських Карпат // Карпати: людина, етнос, цивілізація. 2009. №1. С. 134–150.

98. Семенчук С. О. До історії досліджень Пижівського антропоморфа // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2011. Вип. 4: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 252–259.

99. Гординчук М. П. Чим поповнився музей? // Кам'янець-Подільський Вісник. 2011. № 12 (18 березня). С. 5.

100. Винокур И. С. Черняховские племена на Среднем Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. Киев: Наук. думка, 1983. С. 105–135.

101. Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Баженова С. Э. Работы в Хмельницкой области // Археологические открытия 1972 года. Москва: Наука, 1973. С. 264–265.

102. Гельмольд. Славянская хроника. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 300 с.
103. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян / под. ред. С. А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 304 с.
104. Єсюнін С. М. Незнане поділля. Городок: «Бедрихів край», 2012. 156 с.
105. Комар А. В., Хамайко Н. В. Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму? електрон. наук. вид: www.academia.edu/.../Комар_А._Хамайко_Н._Збручський_ідол_пам'ятник_епохи_романтизму_Комар_А._Хамайко_Н._Zbruch_idol_a_mon... – (дата звернення: 08.10.2016).
106. О прошлом Подоліи // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1895. № 7 (19 февраля). С. 199–206.
107. Батюшков П. Н. Подолія. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1891. 406 с.
108. Blombergowa M. M. Polscy członkowie rosyjskich towarzystw archeologicznych. Wrocław, 1988. 144 s.
109. Zaitz M. Światowid – kamienny posąg słowiańskiego bożka // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej / Red. J. Lech, J. Partyka. Ojcow, 2001. S. 229–232.
110. Potocki M. Wiadomość początkowa [W:] Wiadomość o bożyszczu słowiańskiem znalezionem w Zbruczu r. 1848. I. // Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim złączonego. Oddziału Sztuk i Archeologii. Kraków, 1851. Z. I. S. 3–16.
111. Петрушевич А. О. каменном истукане Хорса, Дажьбога откритом в русле реки Збруча в 1851 // Литературный сборник Галицко-русской Матицы. Львов, 1885. Вип. 1. С. 1–3.
112. Булик Н. В. До питання про наукові контакти Львівських археологів у ХІХ – на початку ХХ століття // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2012. Вип. 16. С. 478–500.
113. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. 783 с.

114. Срезневский И. И. Збручский истукан Краковского музея // Записки Русского Археологического Общества. 1853. Т. 5. С. 163–196.

115. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX – XIII століть. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 304 с.

116. Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII в.в. Москва: Наука, 1982. 328 с.

117. Колотило Т. І. «Громові стрілки» та «Божий палець» в етнології Подолян // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. [Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – початок XXI ст.»]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. С. 206–215.

118. Залізник Л. Л. Від склавинів до української нації. Київ: Бібліотека українця, 2004. 255 с.

119. Писаренко Ю. Г. Велес і Дажбог: імовірність первинної тотожності // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Збірник наук. ст. [присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова] / ред. кол: В. Д. Баран, Р. В. Терпиловський, Н. С. Абашина та ін. Київ – Львів, 1997. С. 235–242.

120. Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. Київ: Довіра, 1991. 94 с.

121. Русанова І. П., Тимошук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції Інституту археології АН СРСР за 1988 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1988/62. 41 арк.

122. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.

123. Карпов А. В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX – XI веках. Санкт-Петербург: Алетейя, 2008. 184 с.

124. Історія релігії в Україні: У 10 т. / ред. кол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ: Укр. Центр. Духовн. Культури, 1996–1998. Т. 1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства / за ред. Б. Лобовика. 384 с.

125. Моця О. П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев: Наук. думка, 1990. С. 114–133.

126. Винокур І. С., Приходнюк О. М. В околицях літописної Бакоти // Радянське Поділля. 1970. № 8. (13 січня) С. 4.

127. Сідлецька Н. В. Ідоли з Новоушиччини прижились у Кам'янці // Наддністрянська правда. 2013. № 31–32 (20 квітня). С. 7.

128. Сивоконь Т. І. «Бабу» поселять у Кам'янці // Подільські вісті. 2010. № 107-108 (22 липня). С. 1.

129. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон пам'яток язичництва // Наддністрянська правда. 2015. № 3 (22 січня). С. 3.

130. Якубовський В. І. З історії археологічних досліджень Губинського городища у 2016 році // Науковий збірник за підсумками всеукр. наук. практик. конф., (м. Старокостянтинів, 25–27 травня 2017 р.). ред. кол.: А. Г. Філінюк (голова), О. М. Завальнюк (заст. голови), В. І. Якубовський (наук. ред.) та ін. Старокостянтинів: ФОП Бицик Ю. В., 2017. С. 237–243.

131. Якубовський В. І. Русальна символіка скарбу // Радянське Поділля. 1970. № 22 (11 листопада). С. 4.

132. Гуцал А. Ф. За азимутами Археологічної карти Є. Сіцінського // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук. практик. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р.). / ред. кол.: Травінський В. С., Баженов Л. В., Завальнюк О. М та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 111–114.

133. Старенький І. О. Вивчення старожитностей і створення археологічної карти Подільської губернії (60 рр. ХІХ ст. – 1901 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць [130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 333–339.

134. Михайлина Л. П., Пивоваров С. В. Життєвий та творчий шлях Б. О. Тимошука // Тези міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя». Присвячено 90-річчю з дня народження

видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука (10–11 квітня 2009 р.) / ред. кол.: А. Квасецький (гол. ред), О. Іванюк, Д. Беженар (техн. ред.), та ін. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 3–4.

135. Дослідження української передхристиянської релігії. електрон. наук. вид: spadok.org.ua/ (дата звернення: 17.06.2017).

ВИСНОВКИ

Аналіз джерел та історіографії дозволяє встановити, що в регіоні лівобережжя Середньої Подністрянщини в II тис. до н.е. – на початку II тис. н.е. існувала розгалужена система язичницьких вірувань.

Отже, вивчення теми, пов'язаної з язичницькими осередками, дало можливість всебічно розкрити історію формування осередків язичництва на лівобережжі Середньої Подністрянщини. Висвітлення їхньої історії в XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е. дало можливість зробити такі висновки та узагальнення:

- Стан наукової розробки проблеми свідчить про постійний інтерес дослідників до тематики язичництва, яку на основі етноісторичного інтересу аргументовано висвітлюють крізь певні історичні аспекти. Проте аналіз історіографії свідчить про відсутність спеціальних досліджень, присвячених еволюції осередків язичництва в регіоні лівобережжя Середньої Подністрянщини. З'ясовано, що духовне життя язичників вивчалось фрагментарно і, переважно, оглядово.

У цій роботі осередки язичництва досліджуваної території вперше стали предметом спеціального історичного дослідження.

- Джерельний комплекс, що включає літописні джерела та археологічні матеріали, дав змогу висвітлити поховальні обряди та звичаї язичницького населення регіону на основі досліджень могильників, святилищ, жертovníків-капищ, городищ-святилищ, наскально-ритуальних об'єктів і кам'яних скульптур. Залучено архівні документи та матеріали, наукові звіти та домашній архів автора. Проте, наявні відомі й нововиявлені нами джерела дозволяють розширити та поглибити дослідження з означеної теми. Зокрема, наявність таких джерел дала змогу вирішити завдання, поставлені в дисертаційній роботі.

Оскільки дослідження історії осередків язичництва у регіоні уміщує комплекс проблем, то її теоретико-методологічна основа має певні

особливості. Вона потребує й спеціальних історичних методів, і методів дослідження суміжних історичних наук.

- Переважна більшість рис поховального обряду середньодністровської людності, як встановлено генетичним корінням сягає часів фінальної бронзи. У той період на території регіону переважав обряд тілоспалення із похованнями покійників у ґрунтових могилах. У язичницького населення білогрудівської спільноти існували два обряди: тілоспалення і тілопокладення в підкурганних та ґрунтових могилах. Особливістю поховальної обрядовості доби фінальної бронзи є наявність попільників (прошарків золи, переважно у вигляді курганоподібних насипів, насичених кістками тварин та залишками матеріальної культури).

Про поховальні звичаї населення ранньоскіфського часу дають уявлення курганні комплекси лівобережжя Середньої Подністрянщини, які в своїй основі мали дерев'яні склепи з кам'яною підлогою. Особливе місце посідав обряд тілоспалення, що уособлював священну силу вогню.

Освоївши вогонь, наші пращури ставали володарями світу. Вони сприймали вогонь як живу істоту, яка горить у душі кожної людини.

Поховальну обрядовість населення черняхівської історико-культурної спільноти, як доводить дослідження, демонструють звичаї тілоспалення і тілопокладення – біритуалізм. Особливістю поховального обряду цієї людності були символічні поховання-кенотафи (насіпані могили на честь родичів, що загинули на чужині), які часто супроводжувалися поховальним інвентарем з відсутністю самого кістяка людини.

Проводячи паралелі із сучасністю, такий тип поховального обряду простежуємо і у наш час, до прикладу, могила невідомого солдата, про місце і смерть якого не відомо та пам'ятні знаки обабіч доріг.

Вивченням поховального обряду давньоруської доби встановлено, що поховання здійснювались у прямокутних ґрунтових могилах із бідним супровідним інвентарем. Кістяки померлих зафіксовано у випростаному стані з орієнтацією на захід.

- Дослідженнями виявлено низку сакральних місць для здійснення язичницьких обрядів та жертвоприношень. Ці язичницькі осередки ми поділяємо на святилища-житла та святилища відкритого типу, на яких здійснювали культові обряди та язичницькі ритуальні церемонії на честь ушанування дохристиянських божеств.

У регіоні зафіксовано також жертovníки-капища, які в своїй основі мали округлі кам'яні вимостки з ознаками довготривалого використання вогню та залишками жертвної їжі. У переважній більшості їх використовували для вшанування язичницьким населенням регіону культів сонця та вогню.

Городища-святилища на цій території, як встановлено дослідженням, розташовували на підвищеннях, горбах, горах, що було ознакою сакральності для населення язичників. Особливістю цих сакральних язичницьких осередків є наявність святих джерел або колодязів, культових будівель, майданчиків та кам'яних ідолів, які обслуговували служителі культу (волхви та жерці).

Значну групу осередків язичництва в регіоні становлять наскально-ритуальні об'єкти, які безпосередньо були пов'язані із вірою у священну силу каміння. У цій групі певне місце посідали зображення, вирізьблені на кам'яних брилах, які нерідко уособлювали божество або культ, на честь якого здійснювали язичницькі обряди або жертвоприношення.

- З-поміж усіх вивчених язичницьких осередків регіону важливе місце займають кам'яні монументи. Вони, своєю чергою, поділяються на менгіри і кам'яні стели, фалоподібні камені та антропоморфні скульптури.

Хронологічними ознаками відкритих кам'яних монументів є їхні зовнішні обриси, семантично-типологічна спрямованість та речовий інвентар, виявлений поруч.

Характерною особливістю цих язичницьких об'єктів є матеріал, з якого вони виготовлені, – це камінь-вапняк, який, як показали дослідження, має місцеве походження.

Таким чином, вивчені кам'яні стели і скульптури відкрили нову сторінку в пізнанні дохристиянської ідеології. Дослідження свідчать про значне

накопичення кам'яної язичницької скульптури як локальний вияв язичницьких артефактів, починаючи від епохи фінальної бронзи і до давньоруського періоду включно.

Особливе місце належить семантичній спрямованості та атрибуції на язичницьких скульптурах. З'ясовано, що такі монументи мають зображення рогу – символ добробуту і достатку, зображення меча, коня – символ влади, схрещення рук на тулубі в районі живота – символ спокою, солярний знак – символ сонця. Усі ці зображення символізують сакральність кам'яних скульптур і їм відведено особливе місце серед осередків язичництва на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Значну увагу науковців до цих пір прикуто до відомої Збруцької скульптури, що, на нашу думку, є не тільки унікальним витвором художньої майстерності але й уособленням цілого пантеону язичницьких божеств регіону. Водночас ця знахідка поки що залишається загадкою для багатьох вітчизняних та закордонних науковців.

Отже, скупчення культових об'єктів у регіоні розглядаємо як наслідок довготривалої еволюції давнього населення краю та цілісну картину розвитку дохристиянської релігії.

У процесі дослідження з'ясовано, що час поширення та функціонування осередків язичництва на лівобережжі Середньої Подністрянщини тривав понад дві тисячі років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Державний архів Хмельницької області. м. Хмельницький

Ф. Р.-302 Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут

Оп. 1.

1. Спр. 15. Звіт про науково-дослідну роботу кафедр за 1970 рік. 102 арк.

2. Спр. 321. Звіт про науково-дослідну роботу викладачів педінституту за 1976 р. 97 арк.

Оп. 10.

3. Спр. 7. Звіт про науково-дослідну роботу викладачів Кам'янець-Подільського педагогічного інституту за 1965 р. 76 арк.

Оп. 11.

4. Спр. 1220. Річний звіт про науково-дослідну роботу кафедр інституту за 1986 рік. 148 арк.

Оп. 12.

5. Спр. 939. Кафедра історії країн Східної Європи і археології, індекс 20-03. Річний звіт про начальню-виховну роботу кафедри за 1995–1996 н. р. 19 арк.

6. Спр. 1066. Кафедра історії країн Східної Європи і археології, індекс 20-03. Річний звіт про начальню-виховну роботу кафедри за 1996–1997 н.р. 11 арк.

**Ф. Р.-1421 Кам'янець-Подільський історико-краєзнавчий
музей-заповідник**

Оп. 3.

7. Спр. 95. Звіт про роботу Дністровсько-Волинського загону Волинської експедиції в с. Лука-Врублівецька та доповідні записки працівників музею про роботу в наукових відрядженнях музею за 1957 р. 39 арк.

8. Спр. 140. Звіт про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 1963 рік. 25 арк.

9. Спр. 147. Звіт про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 1964 рік, 53 арк.

10. Спр. 175. Річний звіт, інформації та довідки про діяльність музею за 1967 рік, 173 арк.

11. Спр. 188. Звіт про роботу музею за 1969 рік. 32 арк.

Науковий архів Інституту археології НАН України м. Київ

Фонд експедицій 64

12. Спр. 1951/9 б. Брайчевский М. Ю. Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область. 44 арк.

13. Спр. 1952/12. Довженок В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область. 22 арк.

14. Спр. 1963/29. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Бойко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році // ІА НАН України. 12 арк.

15. Спр. 1963/35. Винокур І. С., Островський М. І. Звіт про розкопки Раковецького могильника в 1963 році. 17 арк.

16. Спр. 1965/30. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Пламеницька Є. М., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1965 р. 15 арк.

17. Спр. 1966/59. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1966 р. 13 арк.

18. Спр. 1967/56. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1967 р. 17 арк.

19. Спр. 1968/1а. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження в Хмельницькій області в 1968 р. 17 арк.

20. Спр. 1971/52. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл. проведених Ягодзінським Михайлом Йосиповичем протягом 1958–1971 рр. 39 арк.

21. Спр. 1976/124. Малєєв Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка 1976 р. 10 арк.

22. Спр. 1984/97. Русанова І. П. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН УРСР 1984 р. 23 арк.

23. Спр. 1985/110. Русанова І. П., Тимощук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН СРСР за 1985 р. 22 арк.

24. Спр. 1985/41. Винокур І. С., Забашта Р. В. Звіт про розкопки 1985 року на місці скального рельєфу в с. Буша Ямпільського району Вінницької області. 43 арк.

25. Спр. 1987/111. Русанова І. П., Тимощук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН СРСР за 1987 р. 55 арк.

26. Спр. 1987/171. Винокур І. С., Забашта Р. В., Петров Н. В. Звіт про археологічні дослідження в с. Буша Ямпільського району Вінницької області. (За 1987 рік). 17 арк.

27. Спр. 1988/62. Русанова І. П., Тимощук Б. О. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції Інституту археології АН СРСР за 1988 р. 41 арк.

28. Спр. 1988/178. Гуцал А. Ф., Мегей В. П. Звіт про розкопки курганів скіфського часу в с. Тарасівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. в 1988 р. 12 арк.

29. Спр. 1993/66. Захар'єв В. А. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 1993р. 13 арк.

30. Спр. 1994/60. Захар'єв В. А. Звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. «Батарея» поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області. 15 арк.

31. Спр. 1995/57. Захар'єв В. А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області у 1995 р. 24 арк.

32. Спр. 1997/52. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (1997р). 7 арк.

33. Спр.1998/35. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету в 1998 р. 8 арк.

34. Спр. 1998/107. Захар'єв В. А. Звіт про археологічне дослідження курганного могильника XI ст. в ур. Христофорів яр поблизу с. Тимків Новоушицького району Хмельницької області у 1998 р. 6 арк.

35. Спр. 1999/58. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області 1999 р. 12 арк.

Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

м. Хмельницький

Ф. О-7.

36. Спр. Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького обласного краєзнавчого музею за 1964-1965 рр., 5 арк.

Ф. О-8.

37. Спр. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1964 році. 13 арк.

Ф. О-36.

38. Спр. Довідка про поїздку в командировку в с. Ружичанку Хмельницького району наукового співробітника Козинець А. Д. 7 серпня 1965 року. 18 арк.

Ф. О-68.

39. Спр. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Бойко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році. 14 арк.

Ф. О-92.

40. Спр. Звіт про роботу в складі Сокілецької давньоруської експедиції, а також про дослідження залишків Миньковецького часу держави (кінець XVIII – початок XIX століть) Поворозник Е. В., 1993 г. 5 арк.

Ф. О-100.

41. Спр. Науковий звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. «Батарей» поблизу с. Сокілець Дунаєвського району Хмельницької області. 17 арк.

Науковий архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника м. Кам'янець-Подільський

Ф. КПМР/п 12048.

42. Спр. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилев О. Д., Болтанюк П. А. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Колодіївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (2006 р.). 34 арк.

Ф. КдокР/п 23097.

43. Спр. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилев О. Д., Баженов О. Л., Болтанюк П. А. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля сіл Сапасівка та Іванкіці Городоцького району Хмельницької області та розвідкові роботи на території Бакотського скельного монастиря Кам'янець-Подільського району (2007 р.). 41 арк.

Науковий архів археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. м. Кам'янець-Подільський

Ф. 1. Каталог пам'яток археології Хмельницької області

44. Спр. 14. Картка с. Іванківці Новоушицького р-ну.

45. Спр. 15. Картка с. Іванківці Новоушицького р-ну.

46. Спр. 17. Картка с. Калюс Новоушицького р-ну.
47. Спр. 33. Картка с. Рідкодуби Хмельницького р-ну.
48. Спр. 40. Картка с. Кремінна Городоцького р-ну.
49. Спр. 41. Картка с. Ружичанка Хмельницького р-ну.
50. Спр. 43. Картка с. Пижівка Новоушицького р-ну.
51. Спр. 60. Картка с. Бедриківці Городоцького р-ну.
52. Спр. 67. Картка с. Іванківці Городоцького р-ну.

Ф. 8. Пам'ятки Хмельницької області

53. Спр. (Тека) 1. Анотовані списки на пам'ятники археології Городоцького району. 249 арк.
54. Спр. (Тека) 3. Анотовані списки на пам'ятники археології Кам'янець-Подільського району. 249 арк.
55. Спр. (Тека) 4. Винокур І. С. Археологічні пам'ятники Городоцького району. 5 арк.
56. Спр. (Тека) 24. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Мегей В. П. «Звід: святилища, поселення, городища». 33 арк.
57. Спр. (Тека) 44. Анотовані списки на пам'ятники археології Новоушицького району. 44 арк.
58. Спр. (Тека) 62 Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Кучугура Л. І. Археологічні пам'ятники Новоушицького району. 33 арк.
59. Спр. (Тека) 66. Винокур І. С., Звід про науково-дослідницьку роботу «Дослідження археологічних пам'яток Хмельницькій області (Кам'янець-Подольський, Новоушицький, Чемеровецький, Дунаєвецький, Деражнянський райони). 22 арк.
60. Спр. (Тека) 72. Анотовані списки на пам'ятники археології Хмельницького району. 50 арк.

**Науковий архів відділу охорони пам'яток історії та культури
у Хмельницькій області м. Хмельницький**

61. Спр. І. 2. 311-2.22.4. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Поселення уличів VI-VII ст. н.е. Хмельницька обл., м. Городок, Городоцька міська рада, уроч. «Гнилий Кут». Хмельницький, 1971 р. 4 арк.

62. Спр. І.3.1292.-2.22.17. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Могильник черняхівської культури III–IV ст. н. е. Хмельницька обл., Хмельницький р-н, Педосівська с/р, с. Рідкодуби на тоці к/п «Маяк»». Хмельницький, 1974 р. 5 арк.

63. Спр. І.3.2263-2.22.08. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Могильник II–V ст. н. е., черняхівська культура, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н, Гринчуцька с/р, с. Малинівці уроч. «Мунчиків яр». Хмельницький, 1989 р. 4 арк.

64. Спр. 9. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Поселення багат шарове (трипільська культура, білогрудівська культура, чорноліська культура, культура скіфського часу, поянешти-лукашівська культура, черняхівська культура, ранньослов'янський період) Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н, Устянська с/р, с. Велика Слобідка уроч. «Солонці». Хмельницький, 1993 р. 4 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Літописні зводи

65. Літопис Руський / пер. Л. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро 1989. 591 с.

66. Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. Санкт-Петербург, 1910. 274 с.

67. Повесть временных лет / текст и перевод под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. Ч. 1. 405 с.

Періодична преса (видання)

68. Винокур І. С. Дослідження тривають // Радянський студент. 1969. № 29 (13 листопада). С. 4.
69. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Таємниця Ружичанської «Бездні» // Радянське Поділля. 1966. № 152 (3 серпня). С. 4.
70. Винокур І. С., Приходнюк О. М. В околицях літописної Бакоти // Радянське Поділля. 1970. № 8. (13 січня) С. 4.
71. Гавришук А. П. Головні події 1999 року в університеті // Студентський меридіан. 2000. № 1414 (7 квітня). С. 2.
72. Гординчук М. П. Чим поповнився музей? // Кам'янець-Подільський Вісник. 2011. № 12 (18 березня). С. 5.
73. Добрянський В. К. Збруцький ідол. Погляд крізь призму віків // Золота Пектораль. 2011. № 1–2. С. 153–157.
74. Добрянський В. К. Збруцький ідол: язичництво і християнство. Мандрівка в минуле // Тернопіль. 1996. № 4–5. С. 36–38.
75. Задорожнюк А. Б. Язичницькі ідоли на Новоушиччині // Студентський меридіан. 1999. № 1411 (23 грудня). С. 6.
76. Маярчак С. П., Могилов О. Д. Старожитності Новоушиччини за матеріалами археологічних розвідок // Наддністрянська правда. 2001. № 34 (15 травня). С. 3.
77. О прошлом Подоліи // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1895. № 7 (19 февраля). С. 199–206.
78. Распоряжения епархиального начальства // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1890. № 25 (23 июня). С. 345–346.
79. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон пам'яток язичництва // Наддністрянська правда. 2015. № 3 (22 січня). С. 3.
80. Сивоконь Т. І. «Бабу» поселять у Кам'янці // Подільські вісті. 2010. № 107-108 (22 липня). С. 1.
81. Сідлецька Н. В. Ідоли з Новоушиччини прижились у Кам'янці // Наддністрянська правда. 2013. № 31–32 (20 квітня). С. 7.

82. Старенький І. О. Таємничий суржинецький ідол // Ключ. 2016. № 32 (12 серпня). С. 6.

83. Яворовский Н. И. О значении исторического иллюстрированного описания Подолии // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1892. № 13. (21 марта). С. 215–218.

84. Якубовський В. І. Русальна символіка скарбу // Радянське Поділля. 1970. № 22 (11 листопада). С. 4.

III. НАУКОВІ ВИДАННЯ, МОНОГРАФІЇ І СТАТТІ

85. Александров А. А. О следах язычества на Псковщине // Краткие сообщения Института археологии. 1983. Вып. 175. С. 12–18.

86. Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1914. 386 с.

87. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. Одесса, 1886. Т. I. С. 86–102.

88. Аркас М. М. Історія України-Русі. Київ: Історичний клуб «Холодний яр»; Кам'янець-Подільський: «Медобори», 2013. 464 с.

89. Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. // Краткие Сообщения института истории материальной культуры. 1955. Вып. 59. С. 100–117.

90. Археология Украинской ССР в 3-х т. Т. 1. Первобытная археология / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко [и др.]. Київ: Наук. думка, 1985. Т. 1. 568 с.

91. Асеев Ю. С. Мистецтво Київської Русі: Альбом. Київ: Мистецтво, 1989. 250 с.

92. Баженов Л. В. Поділля у працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.

93. Баженов Л. В. Археологічні дослідження Середнього Подністров'я (1945–1980 рр) // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія &

Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 137–141.

94. Баженов Л. В., Костиця М. Ю., Прокопчук В. С. Вчений європейського рівня І. С. Винокур. Житомир: Косенко, 2005. 40 с.

95. Баженов Л. В. Етнокультурні дослідження І. С. Винокура населення Дністро-Дніпровського межиріччя I – початку II тисячоліть // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. збірник / гол. ред. Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 119–126.

96. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 304 с.

97. Балагурі Е. А. Могильник культури НОА на Станіславщині // Археологія. 1961. Т. XIII. С. 145–154.

98. Бандрівський М. С. Скринькові поховання Висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. Львів, 1994. 163 с.

99. Бандрівський М. С. Сучасне розуміння «скіфського» і проблема етнокультурної приналежності носіїв середньодністровської групи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2007. Вип. 11. С. 77–100.

100. Бандрівський М. С. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду Висоцької культури. Львів, 2002. 282 с.

101. Бандрівський М. С., Захар'єв В. А. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (За матеріалами розкопок кургану III в селі Сокілець у 1999 році). // Записки Наукового товариства імені Шевченка Т. ССXLIV. Праці Археологічної комісії. Львів, 2002. С. 545–562.

102. Бандрівський М. С., Крушельницька Л. І. Поховальний обряд Непоротівської групи пам'яток // Чорноліська культура Середнього Подністров'я. Львів, 1998. С. 201–208.

103. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'н. / Відп. ред. О. П. Моця. АН УРСР. Ін-т археології. К.: Наук. думка, 1991. 144 с.

104. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1891. 406 с.
105. Березовец Д. Т., Петров В. П. Лохвицкий могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. 1960. № 82. С. 84–99.
106. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф // Археологія. 1994. № 3. С. 113–121.
107. Білий О. П., Білий П. А. Миньковеччина: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 160 с.
108. Білозор В. П. Кам'яні статуї у контексті скіфської етногенетичної проблематики // Археологія. 1996. № 4. С. 41–50.
109. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли – спроба ідентифікації // Археологічні студії «Межибіж». Наук. щорічник 1'2012 / ред. кол.: А. М. Трембіцький, О. Г. Погорільць. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 7–15.
110. Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. Київ: Наук. думка, 1992. 176 с.
111. Брайчевский М. Ю. Археологическая разведка в Новоушицком районе Хмельницкой области // Археологічні пам'ятки УРСР. 1955. Т. V. С. 178.
112. Брайчевский М. Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1953. Вып. 52. С. 43–53.
113. Брайчевский М. Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 238–262.
114. Бузян Г. М. Якубенко О. О. Могильник та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. В. С. Травінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 116–126.
115. Булик Н. М. Археологія та археологи заходу України в епоху Романтизму // Галичина. Всеукр. наук. і культ.-просв. краєзн. часопис. 2010. Ч. 17. С. 65–76.

116. Булик Н. М. До питання про наукові контакти Львівських археологів у ХІХ – на початку ХХ століття // Матеріали і дослідження і археології Прикарпаття і Волині. 2012. Вип. 16. С. 478–500.

117. Булик Н. М. Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2011. Вип. 15. С. 415–428.

118. Булик Н. М. Наукові з'їзди ХІХ ст. та участь у них Львівських археологів // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2007. Вип. 11. С. 387–393.

119. Бунятян Н. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. // Україна крізь віки: в 15-ти т. / за ред. В. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 1998. 336 с.

120. Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за ред. В. А. Косаківського. Вінниця: Вінницька газета, 2009. 208 с.

121. Винокур И. С. Вольно-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1970. Вып. 121. С. 27–34.

122. Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен // Советская археология. 1969. № 1. С. 48–61.

123. Винокур И. С. Новые находки языческих изваяний в Среднем Поднестровье // Труды I-го Международного конгресса славянской археологии. Москва, 1970. Т. 5. С. 379–384.

124. Винокур И. С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. 1970. № 176. С. 38–40.

125. Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. Москва, 1979. С. 112–135.

126. Винокур И. С. Черняховские племена на Среднем Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. Киев: Наук. думка, 1983. С. 105–135.

127. Винокур И. С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка // Археологические открытия 1966 года. Москва: Наука, 1967. С. 228–230.

128. Винокур И. С. Языческие изваяния на территории Среднего Поднепровья // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Коваленко Л. А. (відп. ред.) Винокур І. С., Гуменюк С. К. та ін. Хмельницький, 1965. С. 77–79.

129. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднепровья // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 136–143.

130. Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Работы Подольской экспедиции // Археологические открытия 1973 года. Москва: Наука, 1974. С. 255–256.

131. Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Баженова С. Э. Работы в Хмельницкой области // Археологические открытия 1972 года. Москва: Наука, 1973. С. 264–265.

132. Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1967. № 139. С. 144–159.

133. Винокур И. С., Островский М. И. Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва, 1964. Вып. 102. С. 64–69.

134. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута // Археологические исследования на Украине в 1967 года. Киев, 1968. Вып. 2. С. 176–181.

135. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута // Археологические исследования на Украине в 1967 г. Киев, 1968. Вып. 2. С. 176–181.

136. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Работы славянского отряда подольской экспедиции // Археологические открытия 1967 года. – Москва: Наука, 1968. С. 234–235.

137. Винокур И. С., Приходнюк О. М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // Археологические открытия 1969 года. – Москва: Наука, 1970. С. 284–285.

138. Винокур И. С., Приходнюк О. М., Смиленко А. Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1968 году. Киев, 1971. С. 218–222.

139. Винокур И. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднепровье // Советская археология. 1964. № 4. С. 210–214.

150. Винокур І. С. Анти і Поділля // м. Хмельницькому 500. Тези науково-теоретичної конференції 1493–1993 / ред. кол.: Гуменюк С. К (відп. ред.), Караван С. Л., Міцінська Т. П. та ін. Хмельницький: Хмельн. ред.- вид. відділ, 1991. С. 100–102.

151. Винокур І. С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Баженов Л. В., Винокур І. С., (відп. ред.) Завальнюк О. М., Кукурудзяк М. Г., Суровий А. Ф., Чехівський О. О. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 41–43.

152. Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. 1994. № 3. С. 122–135.

153. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. Київ – Одеса: Вища шк., 1985. 124 с.

154. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наук. думка, 1972. 180 с.

155. Винокур І. С. Населення Волино-Подільського порубіжжя I та початку II тисячоліть нової ери // Матеріали X-ої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур І. С., Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 106–113.

156. Винокур І. С. Роботи слов'янського загону Кам'янець-Подільського педінституту // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Київ: Наук. думка, 1972. С. 241–244.

157. Винокур І. С. Скарби духовної культури слов'ян в ранньосередньовічних пам'ятках археології Хмельниччини // Південно-Східна

Волинь: наука, освіта, культура: матеріали регіон. наук. краєзн. конф. / ред. кол.: Осінський В. Г. (гол. ред. кол.), Блажевич Ю. І., Буяновська Г. К., Войтенко В. І., Журко О. І. (наук. ред.), Лавренюк А. О., Слободянюк П. Я., Кубик В. С, Шудрак Т. М. Хмельницький – Шепетівка, 1995. С. 61–64.

158. Винокур І. С. Слов'янські ювеліри Подністров'я. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. 200 с.

159. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. 376 с.

160. Винокур І. С. Черняхівські могильники в межиріччі Дністра та Південного Бугу // Матеріали третьої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Коваленко Л. А (відп. ред.) Білецький С. І., Винокур І. С., Гуменюк С. К. та ін. Львів: Каменяр, 1970. С. 113–116.

161. Винокур І. С., Альошкін О. М., Забашта Р. В., Петров М. Б., Петровський В. М., Пірняк О. М., Степанков В. С. Буша: історико-краєзнавчі нариси. Хмельницький, 1991. 152 с.

162. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. 363 с.

163. Винокур І. С., Гуменюк С. К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини (конспект лекції на допомогу студентам). Кам'янець-Подільський, 1965. 39 с.

164. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля. Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів. 2004. Вип. І. 208 с.

165. Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія. 1989. № 1. С. 65–77.

166. Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород: Карпати, 1977. 111 с.

167. Войтович В. М. Генеалогія богів давньої України. Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2007. 556 с.

168. Войтович В. М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь, 2005. 664 с.

169. Галатир В. В. Археологічні дослідження та давньо-археологічні знахідки на околицях сіл Чабанівка, Чугор, Гута-Чугорська // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. В. С. Травінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 244–247.

170. Галатир В. В., Трембіцький А. М. Подільське село Чабанівка в описі Віктора Приходька // Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник / ред. кол.: Баженов Л. В. (гол.), Блажевич Ю. І. (співгол.), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін. Хмельницький, 2016. Вип 8. С. 47–52.

171. Гальчак С. Д. Археологічні культури Поділля. Вінниця, 1998. 63 с.

172. Гейштор А. Слов'янська міфологія / перекл. з польськ. С. Гірік. Київ: «Вид-во “КЛЮ”», 2015. 416 с.

173. Гельмольд. Славянская хроника. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 300 с.

174. Геник В. С. Дохристиянська релігія слов'ян: політеїзм чи єдинобожжя? // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології, й етнології: Збірник наук. праць. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. Чернівці: Прут, 2004. Т. 2 (18). С. 152–160.

175. Герета И. П. Новый памятник черняховской культуры // Археологические открытия 1976 года. Москва: Наука, 1977. С. 280.

176. Герета І. П. Археологічні відкриття в Чернелеві-Руському в 1994 році // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. Тернопіль, 1997. Кн. 2. Ч. 1. С. 16–38.

177. Герета І. П. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. 1995. Вип. 6. С. 144–163.

178. Герета І. П. Нові пам'ятки черняхівської культури Західного Поділля // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської історико-краєзнавчої конференції. Тернопіль, 1990. Ч. 1. С. 56–59.

179. Голан А. Мифы и символы. Москва: Русслит; Иерусалим: Тарбут, 1994. 375 с.
180. Головацкий Я. Ф. Обь изслѣдовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичинь и Буковинь // Труды I Археологического съезда в Москве 1869 г. / под ред. гр. А. С. Уварова. Москва: Синодальная тип., 1871. С. 219–240.
181. Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. Київ: Довіра, 1991. 94 с.
182. Гончаров В. К., Махно Є. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія. Київ, 1957. Т. 11. С. 127–144.
183. Граков, Б. М. Скіфи. Київ: Вид-во АН УРСР, 1947. 95 с.
184. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2004. 671 с.
185. Грицанов А. А., Филлипович А. В. Язычество. Минск: Книжный дом, 2006. 384 с.
186. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / ред. кол.: Сохань П. С. (голова) та ін. К: Наук. думка, 1993. Т. 3. 592 с.
187. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / редкол. Сохань П. С. (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 1. 736 с.
188. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. 405 с.
189. Гуревич Ф. Д. Збручский идол // Материалы исследований по археологии СССР. 1941. № 6. С. 279–287.
190. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилев О. Д. Дослідження курганного некрополя Спасівка-Іванківці на Хмельниччині // Археологічні дослідження в Україні 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 93–94.
191. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження в Колодіївці // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. 2005. Вип. 4. Т. 1. Кам'янець-Подільський. С. 3–4.

192. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження курганів ранньоскіфського часу у 2008–2009 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітн. наук. конф. викл., доктор., і аспір.: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 30–32.

193. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження села Чабанівка у 2000–2001 рр // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 44–51.

194. Гуцал А. Ф. Археологічні пам'ятки села Чабанівка в пониззі річки Ущиця // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 9. Київ: СПД Павленко, 2014. С. 48–59.

195. Гуцал А. Ф. До питання музеєфікації пам'яток археології Хмельниччини // Збірник матеріалів II всеукр. наук.-практ. конф. Археологія&Фортифікація Середнього Подністров'я / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 26–30.

196. Гуцал А. Ф. Дослідження курганів ранньоскіфського часу на Городоччині // Матеріали XIII-ої Подільської іст.-краєзн. конф. (18–19 листоп. 2010 р.) [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / [Завальнюк О. М (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 155–160.

197. Гуцал А. Ф. За азимутами Археологічної карти Є. Сіцінського // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук. практ. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р.). / ред. кол.: Травінський В. С., Баженов Л. В., Завальнюк О. М та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 111–114.

198. Гуцал А. Ф. Кургани VII – VI ст. до н. е. в межиріччі середньої течії Збруча і Смотрича // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл.

доктор. і аспір., [присвячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 7. Т. 1. С. 24–25.

199. Гуцал А. Ф. Поховальний обряд населення Середньої Надністрянщини передскіфського часу // Матеріали ІХ-ої Подільської іст.-краєзн. конф.: [присвячується 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні] / [ред. кол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський (заст. гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 94–96.

200. Гуцал А. Ф. Ранньослов'янське капище з поселення в с. Чабанівка // Збірник матеріалів ІІІ всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 34–37.

201. Гуцал А. Ф. Ступові гробниці Шутнівецьких курганів // Матеріали Х іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур І. С., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 101–102.

202. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д. Розкопки курганів ранньскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.: збірник. наук. праць. Київ – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. Вип. 8. С. 157–159.

203. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. Київ, 2003. С. 90–92.

204. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. Курганна група ранньскіфського часу у пониззі Смотрича // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 5–15.

205. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. Поховальні споруди в курганах Західного Поділля (за матеріалами Т. Сулімірського) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки / ред. кол.:

В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т., 2003. Т. 11. С. 13–20.

206. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. К., 1998. С. 74–75.

207. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'яниччині // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.: збірник наук. праць. Київ: ІА НАН України, 2001. С. 17–18.

208. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилев А. Д. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской лесостепи // «Кадырбаевские чтения». Материалы III Междун. научн. конф. / ред. кол.: Б. А. Байтанаев, (отв. секр. М. Н. Дуйсенгали, А. М. Мамедов) и ост. Актобе, 2012. С. 141–153.

209. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилев О. Д., Болтанюк П. А. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі // Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ – Луцьк, 2010. С. 101–102.

210. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилев О. Д., Болтанюк П. А. Дослідження у Городоцькому районі на Хмельниччині // Археологічні дослідження в Україні 2011. Київ: Волинські старожитності, 2012. С. 452–453.

211. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Археологічні розвідки в околицях с. Чабанівки // Матеріали Х-ої іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур І. С., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 102–106.

212. Гуцал А. Ф., Мегей В. П. Дослідження курганів біля с. Тарасівка // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. наук. збірник / ред. кол.: Баженов Л. В., Борисевич С. О., Винокур І. С. та ін. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I. С. 85–88.

213. Гуцал А. Ф., Мегей В. П., Могилев О. Д., Баженов О. Л., Болтанюк П. А. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. Київ: Академперіодика, 2009. С. 91–93.

214. Гуцал В. А. Археологічні дослідження І. С. Винокура на Вінничині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наук. праць / за ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. Вип. 23. С. 8–14.

215. Гуцал В. А. Дослідження курганів скіфського часу експедицією Кам'янець-Подільського університету у 2000–2004 рр. // Матеріали XI Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Завальнюк О. М. (відп. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 120–124.

216. Гуцал В. А. З історії дослідження поховальних пам'яток передскіфського часу в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор., і аспір.: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 32–33.

217. Гуцал В. А. І. С. Винокур і Г. М. Хотюн – роки на службі археології // Збірник матеріалів II всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 213–215.

218. Гуцал В. А. Малинівецький курган – перехідна пам'ятка від передскіфського до ранньоскіфського часу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету ім. Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2006. Вип. 5. Т. 1. С. 4–6.

219. Гуцал В. А., Болтанюк П. А. Ідол із с. Пижівка // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф. (18 Хмельницький 19 листоп. 2010 р.) [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), В. І. Войтенко (спів гол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 161–164.

220. Гуцал В. А., Мегей В. П. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963 Хмельницький 1999) // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник) на пошану Іона Винокура. Кам'янець-Подільський: Інф.-видав. центр Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту 2000. С. 15–32.

221. Гуцал В. А., Семенчук С. О. Кам'яна статуя із Лоєвець на Середньому Дністрі // Археологічні відкриття в Україні 2002. Хмельницький 2003 р.: збірник наук. праць. Київ: ІА НАН України, 2004. Вип. 6. С. 116–118.

222. Давня історія України: У 3-х т. / П. П. Толочко (гол. ред.), В. Н. Станко (відп. ред.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, В. М. Зубар та ін. Київ: Наук. думка, 1997. Т. 1: Первісне суспільство. 558 с.

223. Давня історія України у трьох томах П. П. Толочко (гол. ред.), П. П. Толочко (відп. ред.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, В. М. Зубар та ін. Київ: Ін-т археології НАН України, 2000. Т. 3: Слов'яно-руська доба. 695 с.

224. Даркевич В. П. Символи небесных светил в орнаменте Киевской Руси // Советская археология. 1960. № 4. С. 56–67.

225. Демидко С. Ю. Нові дані щодо Ружичанського могильника // Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Хмельниччина в контексті історії України» / ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін. Хмельницький, 2012. С. 163–168.

226. Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини ХІХ століття: школи, постаті, проблеми. Київ, 2004. 384 с.

227. Добрянський В. К. Про археологічно-спелеологічне обстеження в с. Городок, що на Тернопільщині // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». зб. матеріалів ІV Всеукр. наук.-практ. конф./ за ред. В. С. Травінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 40–42.

228. Довженок В. И. Древнеславянские языческие идола из с. Иванковцы в Поднестроье // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.

229. Еліаде М. Трактат з історії релігій / Пер. з фр. Олексія Панича. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 520 с.

230. Єсюнін С. М. Незнане поділля. Городок: «Бедрихів край», 2012. 156 с.

231. Забашта Р. В. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.) О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк, А. Ф. Суровий, О. О. Чехівський. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 38–40.

232. Забашта Р. В. Ідол із села Мишків (До питання атрибуції) // VIII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.) С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк та ін. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 24–25.

233. Забашта Р. В. Ідоли Ставчанського святилища (нові іконографічні факти й історичні паралелі) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідом. та доп. (м. Хмельницький 3 лютого 1995 р.) / редкол.: М. Бандрівський (наук. ред.), Л. Крушельницька, Л. Мацкевич, О. Ситник та ін. Львів, 1995. С. 38–41.

234. Забашта Р. В. Скельний комплекс у с. Буша Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідом. та доп. (м. Хмельницький, 3 лютого 1995 р.) / ред. кол.: М. Бандрівський (наук. ред.), Л. Крушельницька, Л. Мацкевич, О. Ситник. Львів, 1995. С. 41–44.

235. Забашта Р. В. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі) // Студії мистецтвознавчі. Київ: ІМФЕ НАН України, 2009. № 3(27). С. 20–39.

236. Забашта Р. В., Білозор В. П. Скіфська скульптура з району Середньої Надністрянщини // Народознавчі зошити. 1996. № 1. С. 30–33.

237. Завальнюк О. М., Прокопчук В. С. Український археолог Іон Винокур // Археологічні студії «Межибіж». (Наук. щорічник 2'2013) за матеріалами Других ареол. читань, приурочених 90-річчю з дня народження археолога,

історика, краєзнавця і музейника Михайла Ягодзінського (6 грудня 2013 р.) / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця Хмельницький: ІРД, 2013. С. 130–144.

238. Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу. Київ: Аратта, 2006. 328 с.

239. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. Київ: Бібліотека українця, 2004. 255 с.

240. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. 256 с.

241. Захар'єв В. А. Давньоруські могильники Соکیلця на Ушиці // Тези доповідей та повідомлень міжн. іст.-археол. семінару: Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. (м. Хмельницький, 24 вересня 1994 р.) / [відп. за вип.: Л. П. Михайлина, О. П. Моця]. Чернівці: Рута. С. 46–47.

242. Захар'єв В. А. Давньоруські могильники центрального Поділля // Матеріали ІХ Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський (заст. гол.), О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк, С. В. Трубчанинов (наук. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 125–127.

243. Захар'єв В. А. Давньоруські язичницькі та християнські святині Соکیلця // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. Вип. III. С. 75–77.

244. Захар'єв В. А. До питання про Подільський варіант давньоруського поховального обряду // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. збірник. Присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. Хмельницький: Доля, 1995. С. 243–249.

245. Захар'єв В. А. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвецького району (1990 рік) // м. Хмельницькому – 500. Тези наук.-теорет. конф. 1493–1993 / ред. кол.: С. К. Гуменюк (відп. ред.) С. Л. Караван, Т. П. Міцінська та ін. Хмельницький: Хмельн. ред.-видав. відділ, 1991. С. 110–111.

246. Захар'єв В. А. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвецького району (1990 р.) // Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наук. повідомлень, тез краєзн. конф., каталог пам'яток) / упор. М. Д. Шмаєнік, В. А. Захар'єв. Хмельницький, 1992. С. 37–39.

247. Захар'єв В. А. Дослідження на Дунаєвеччині // Археологічні дослідження на Україні 1992 р. Київ, 1993. С. 64–65.

248. Захар'єв В. А. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Соکیلця // Матеріали IV Міжн. конф. студ. і молод. вчених (14–16 травня 1996 р.) / ред. кол.: О. В. Бондарець (голова), Ю. І. Іванова, О. В. Клименко та ін. Київ: Соборна Україна, 1996. С. 189–192.

249. Захар'єв В. А. Місце та роль Соکیلця в історії Поділля // АСАДЕМІА на пошану професора Л. А. Коваленка (90-річчя від дня народження). Історичні дослідження / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур О. М. Завальнюк (відп. ред.) А. О. Копилов, М. Г. Кукурудзяк та ін. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 71–73.

250. Захар'єв В. А. На Галицькому порубіжжі // Літопис Хмельниччини: краєзн. збірник. Хмельницький 2001. С. 13–17.

251. Захар'єв В. А. Новий давньоруський курганний могильник Сокілецького мікрорегону // Матеріали X-ої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. Держ. пед. ун-т, 2000. С. 118–121.

252. Захар'єв В. А. Поховальний обряд давньоруського населення Поділля // Тези доповідей та повідомлень наук.-практ. конф. Культура України і слов'янський світ / ред. кол.: В. Г. Чернець (голова), Ю. І. Блажевич, С. Л. Карван, П. Я. Слободянюк (наук. ред.) та ін. Київ, 1992. С. 93–94.

253. Захар'єв В. А. Поховально-ритуальна споруда ранньозалізного віку з околиць с. Сокілець на Хмельниччині // «Хмельниччина в контексті історії України»: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. / ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін. Хмельницький, 2012. С. 158–162.

254. Захар'єв В. А., Захар'єва З. В. Миньківці на Ушиці: віхи біографії та сучасні принади. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 76 с.

255. Захар'єв В. А. Сліди Божої Матері з Дем'янковець. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. 40 с.

256. Захар'єв В. А. Сокілецька церква XII–XIII ст. у контексті давньоруського дерев'яного зодчества України // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): Зб. наук. праць / ред. кол.: Білий Л. Г. (голова) та ін. Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2013. С. 238–248.

257. Захар'єв В. А. Третій сезон досліджень у Соکیلці // Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 роках. Київ, 2000. С. 46.

258. Захар'єв В. А. Центрально-Подільський варіант давньоруського поховального обряду // Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток) / упоряд.: М. Д. Шмаєнік, В. А. Захар'єв. Хмельницький, 1992. С. 40–44.

259. Захар'єв В. А., Малєєв Ю. М. Розкопки кургану ранньоскіфського часу біля с. Миньківці на Дунаєвеччині // «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: І. С. Винокур, В. С. Прокопчук (відп. ред.) А. Й. Ситар. Дунаївці, 1993. С. 26–28.

260. Захар'єв В. А., Стрельбіцька Н. І. Внесок археологів Хмельницького у дослідження на Деражнянщині // Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Деражнянщина: минуле і сучасне» / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), С. М. Єсюнін. (співголова) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С. 546–553.

261. Ильинская В. А. Изображения скифов переднеазиатских походов // Древности Степной Скифии. Киев: Наук. думка, 1982. С. 38–47.

262. Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ. Київ: Рад. шк., 1982. 112 с.

263. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних

історичних дисциплін; / Уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 228 с.

264. Іон Срулевич Винокур: Бібліографічний покажчик / уклад. Карван С. Л. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 80 с.

265. Історія релігії в Україні: У 10 т. / ред. кол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ: Укр. Центр. Духовн. Культури, 1996–1998. Т. 1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства / за ред. Б. Лобовика. 384 с.

266. Історія українського мистецтва у п'яти томах / Г. Скрипник (гол. ред.), І. Дзюба, І. Драч та ін. Київ, 2008. Т. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу / ред. кол.: Р. Михайлова, Р. Забашта. 710 с.

267. Історія української культури: у п'яти томах / Ред. кол.: Б. Є. Патон (гол. ред.), Г. Д. Вервес, І. Ф. Курас та ін. Київ: Наук. думка, 2001. Т. 1: Історія культури давнього населення України / ред. кол.: П. П. Толочко (гол. ред.), Д. Н. Козак, Р. С. Орлов та ін. 1134 с.

268. Карамзин Н. М. История Государства Російскаго. Санкт-Петербург: Тип. Ш. Греча, 1818. Т. I. 156 с.

269. Карпов А. В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX–XI веках. Санкт-Петербург: Алетейя, 2008. 184 с.

270. Кепін Д. В., Титова О. М. Охорона палеоприродної та археологічної спадщини. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК, 2015. 152 с.

271. Клочко Л. С. Верхній плечовий одяг скіфів // Археологія. 1984. № 47. С. 57–68.

272. Ковпаненко Г. И., Бессонова С. С, Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наук. думка, 1989. 333 с.

273. Козак Д. Н. Венеди. Київ: Ін-т археології НАН України, 2008. 470 с.

274. Козак Д. Н. Етюди давньої історії України. Київ: Ін-т археології НАН України, 2010. 184 с.

275. Козак Д. Н. Сакральные памятники Юго-Восточной Европы в I тыс. н.э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев: Наук. думка, 1990. С. 432–453.

276. Козак Д. Н., Боровский Я. Е. Святилища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев: Наук. думка, 1990. С. 84–101.

277. Козлов М. М. Проблеми української медієвістики // Укр. іст. журн. 2000. № 3. С. 61–73.

278. Колотило Т. І. «Громові стрілки» та «Божий полець» в етнології Подолян // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. [Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – початок XXI ст.»]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. С. 206–215.

279. Котлеревский А. О погребальных обычаях языческих Славян. Москва: 1868. 290 с.

280. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.

281. Кравченко Н. М. Косановский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 77–115.

282. Кріль М. Невідомі листи Івана Головацького до Антона Петрушевича // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2-3. С. 350–372.

283. Кропоткин В. В. Раскопки Думановского могильника // Археологические открытия 1980 г. Москва: Наука, 1980. С. 266–267.

284. Кропоткин В. В., Кропоткин А. В. Раскопки Думановского могильника // Археологические открытия 1978 года. Москва: Наука, 1979. С. 291.

285. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен: УВУ, 1959. 232 с.

286. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ, 1976. 146 с.

287. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.

288. Кугутяк М. В. Скельні святилища Покутсько-Буковинських Карпат // Карпати: людина, етнос, цивілізація. 2009. №1. С. 134–150.

289. Кулинич М. М. «Въстник для русинів Австрійської держави» як трибуна галицького українства. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 200 с.

290. Кучугура Л. І. Вивчення багаточарового поселення Врублівці на Середньому Дністрі // Тези доповідей VII Подільської іст.-краєзн. конф. (секція археології) / Ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.) О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк та ін. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 61–62.

291. Кучугура Л. І. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівці в Подністров'ї // Археологія. Київ. 1995. № 2. С. 131–135.

292. Ламонова О. І., Романовська Т. В., Русява М. П. 100 найвідоміших шедеврів України. Київ: Автограф, 2004. 496 с.

293. Лех Я. З історії польсько-українських зв'язків а археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.) // Археологічні дослідження Львівського університету. 2006. Вип. 9. С. 17–53.

294. Лозко Г. С. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. Харків: Див, 2006. 464 с.

295. Макаревич М. Л. Археологічні дослідження в селі Білий Камінь [Вінниц. обл.]: (Розкопки 1928 р.) // Трипільська культура: / АН УРСР. ІА. Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. Т. 1. С. 453–475.

296. Макаров Н. А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей // Советская археология. 1981. № 2. С. 111–116.

297. Макаров Н. А., Черенцов А. В. К изучению культовых камней // Советская археология. 1988. № 3. С. 79–90.

298. Малеев Ю. Н. Курган скифского времени у с. Мышковцы в бассейне р. Збруч // Курганы Степной Скифии. Киев: Наук. думка, 1991. С. 122–130.

299. Малеев Ю. М. Дослідження курганів західноподільської групи // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології) /

ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 26–28.

300. Малєєв Ю. М. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я // Тези доповідей та повідомлень міжн. іст.-археол. семінару: Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. (22–24 вересня 1994 р.) / [відп. за вип.: Л. П. Михайлина, О. П. Моця]. Чернівці: Рута. С. 31–33.

301. Масан О. М. Патріарх української та буковинської археології // Борис Онисимович Тимощук: Бібліографічний покажчик. (До 80-річчя від дня народження) / упоряд. Ю. В. Мисько, О. М. Масан. Чернівці: Місто, 1999. С. 3–23.

302. Махно Є. В. Вивчення культури «полів поховань» // Археологія. Київ, 1947. Т. 1. С. 195–196.

303. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. 96 с.

304. Маярчак С. П. Літописні Бакота і Пониззя // Краєзнавство. 2006. № 1–4. С. 169–177.

305. Маярчак С. П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення лівобережжя Середнього Подністров'я // Археологія. 2008. № 2. С. 30–39.

306. Мегей В. П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1 (3). С. 213–219.

307. Мисько Ю. В. Поховальний обряд у контексті світогляду східних слов'ян (за матеріалами могильників VIII – X ст. Дніпровського правобережжя) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Зб. наук. ст. Чернівці, 1997. Вип. 4. С. 19–28.

308. Митрополит Іларіон (І. І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. Видання друге. Київ: Обереги, 1994. 424 с.

309. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Ін-т археології НАН України, 2007. 300 с.

310. Михайлина Л. П. Язичницькі пам'ятки культури Луки-Райковецької // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наук. статей. Чернівці, 1999. Т. 2. С. 129–158.

311. Михайлина Л. П., Пивоваров С. В. Життєвий та творчий шлях Б. О. Тимошука // Тези міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя». Присвячено 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимошука (10–11 квітня 2009 р.) / ред. кол.: А. Квасецький (гол. ред), О. Іванюк, Д. Беженар (техн. ред.), та ін. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 3–4.

312. Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников). Киев: Наук. думка, 1987. 165 с.

313. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX – XIII вв. Киев: Наук. думка, 1990. 156 с.

314. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ, 1993. 159 с.

315. Моця А. П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев: Наук. думка, 1990. С. 114–133.

316. Моця О. П. Підплитові поховання на південноруських могильниках // Тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару: Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. (22–24 вересня 1994 р.) / [відп. за випуск: Л. П. Михайлина, О. П. Моця]. Чернівці: Рута. С. 30–31.

317. Наливайко С. С. Етнічна історія Давньої України. Київ: Євшан-зілля, 2007. 624 с.

318. Нечитайло П. О. Менгір із с. Суржинці // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». збірник матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. / ред.

кол: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 37–40.

319. Нечитайло П. О. Нотатки до спалео-археологічної спадщини В. Б. Антоновича // «Археологія & Фортифікація України». зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. / ред. кол: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 30–35.

320. Нидерле Л. Быт и культура древних славян. Прага: Изд-во «Пламя», 1924. 285 с.

321. Нидерле Л. Славянские древности / пер. з чеш. Т. Ковалева, М. Хазанов; ред. А. Монгайт. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956. 450 с.

322. Никитина Г. Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). Москва: ТАУС, 2008. 448 с.

323. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. Москва, 1965. С. 355–419.

324. Олійник В. І. Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині // Матеріали Х-ої Подільської іст.-краєзн. конф. [присвячено 55 річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні] / ред. кол.: Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В. Блажевич Ю. І. та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2000. С. 96–100.

325. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. Москва: МТО Метео, 1994. 158 с.

326. Отрощенко В. В. Идеологическое воззрение племен эпохи бронзы на территории Украины // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев: Наук. думка, 1990. С. 5–17.

327. Отрощенко В. В., Моця О. П. Обряд кремації у стародавнього населення України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.) // Археологія. 1989. № 2. С. 20–31.

328. Отрощенко В. В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней средневековой художественной культуры. Киев, 1982. С. 15–18.

329. Павленко В. Ю. Дохристиянські вірування давнього населення України. Київ: Либідь, 2000. 326 с.

330. Панова Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI – XVI веков. Москва: «Радуница», 2004. 185 с.

331. Пастернак Я. И. Археология Украины. Торонто. 1961. 760 с.

332. Пачкова С. П. археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской обл. // Археологические памятники Среднего Поднестровья. Киев, 1983. С. 4–63.

333. Пачкова С. П. Раскопки у с. Горошова на Днестре // Археологические открытия 1971 года. Москва: 1972. С. 335.

334. Пачкова С. П., Петрашенко В. А., Яковенко Э. В. Работы на Среднем Днестре // Археологические открытия 1975 года. Москва: 1976. С. 374–375.

335. Петров В. П. Зарубинецкий могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1989 г.) // Материалы и исследования по археологии СССР. 1959. № 70. С. 32–60.

336. Петров В. П. Черняховский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. 1964. № 116. С. 53–118.

337. Петрушевич А. О. каменном истукане Хорса, Дажьбога открытом в русле реки Збруча в 1851 // Литературный сборник Галицко-русской Матицы. Львов, 1885. Вип. 1. С. 1–3.

338. Писаренко Ю. Г. Велес і Дажбог: імовірність первинної тотожності // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Збірник. наук. ст. [присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова] / ред. кол. В. Д. Баран, Р. В. Терпиловський, Н. С. Абашина та ін. Київ – Львів, 1997. С. 235–242.

339. Пламеницька О. А. Кам'янець-Подільський. Київ: Абрис, 2004. 256 с.

340. Подольский М. Л. Окуневские изваяния и оленные камни // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. Новосибирск, 1987. С. 127–133.

341. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства. Київ: Молодь, 1993. 408 с.

342. Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького краєзнавчого музею за 1964-1965 рр. // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Коваленко Л. А. (відп. ред.), Білецький С. І., Винокур І. С., Гуменюк С. К., Тищенко В. І. Львів: Каменяр, 1968. С. 130–132.

343. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н.е.). Київ: Наук. думка, 1975. 155 с.

344. Прокопчук В. С., Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в XIX – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. 308 с.

345. Райс Т. Т. Скифы. строители степных пирамид / пер. с англ. Л. А. Карповой. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2003. 223 с.

346. Рикман Э. А. Жилища Будештского селища (о домостроительстве в черняховскую эпоху) // Материалы и исследования по археологии СССР. 1960. № 82. С. 302–328.

347. Русанова И. П. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. Черновцы: Прут. ИА РАН, Буковинский центр археологических исследований при Черновицком Национальном Университете имени Ю. Федьковича, 2002. 172 с.

348. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Збручское святилище // Советская археология. 1986. № 4. С. 90–99.

349. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Исследования второго Збручского (Крутиловского) святилища // Археологические открытия 1985 года. Москва: Наука 1987. С. 401–402.

350. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян / под. ред. С. А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 304 с.

351. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. 783 с.
352. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. 697 с.
353. Седов В. В. Археология СССР. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 327 с.
354. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII в.в. Москва: Наука, 1982. 328 с.
355. Семенчук С. О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 31–35.
356. Семенчук С. О. До історії досліджень Пижівського антропоморфа // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2011. Вип. 4: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 252–259.
357. Семенчук С. О. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. (Наук. вісн. «Межибіж» – 2'2014). зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині». (24 жовтня 2014 р.). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 7–15.
358. Семенчук С. О. З історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Подністров'я // Гуманітарний журнал. 2012. № 4. С. 60–66.
359. Семенчук С. О. Лівобережна частина Середнього Подністров'я в дохристиянський період // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 125-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): Зб.

наук. праць / ред. кол.: Білий Л. Г. (голова) та ін. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2013. С. 176–183.

360. Семенчук С. О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. праць Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. Вип. 3. С. 192–200.

361. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон скупчення пам'яток язичництва // Хмельницькі краєзнавчі студії. Наук.-краєзн. зб. / ред. кол: Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.), Захар'єв В. А. (упоряд.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. Вип. 2. С. 120–129.

362. Семенчук С. О. Про пам'ятки духовної культури ранньосередньовічного населення Середнього Подністров'я // Збірник наук. праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, редакційно-видавничий відділ, 2007. Вип. 1. С. 16–17.

363. Семенчук С. О. Символічні знаки на язичницьких пам'ятках першої половини I тис. н.е. лівого берега Середнього Подністров'я // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / Ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 60–64.

364. Семенчук С. О. Язичницька монументалістика населення Середнього Подністров'я // Поділля. Краєзнавчі студії: зб. наук. праць / ред. кол.: М. М. Торчинський (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ЦНТІ. 2009. С. 177–181.

365. Семенчук С. О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю. Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. [присвячено 120-ій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника] / ред. кол.: Л. П. Станіславська (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 97–100.

366. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури епохи бронзи лівобережної частини Середнього Подністров'я // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 172–177.

367. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я // Археологічні студії: зб. наук. праць / за ред. П. П. Толочка, Київ – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 71–79.

368. Семенчук С. О. Язичницькі стели скіфської доби лівобережжя Середнього Подністров'я // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 5-ти т. (16–17 березня 2011 р.). Вип. 10. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 93–96.

369. Семенчук С. О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднестровья в X – VII вв. до н. э. // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2016. Т. 21. С. 59–62.

370. Семенчук С. О., Матвеев А. Ю. Дохристиянські вірування на лівобережжі Середнього Подністров'я: історіографія проблеми // Археологічні студії «Межибіж» / 30 річчю початку постійних археологічних досліджень Меджибізької фортеці. (Наук. щорічн. 4'2015) за матер. Четвертих археологічних читань (11 грудня 2015 р.) / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 137–143.

371. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. Москва: Тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. Т. 1. С. 197–365.

372. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 136 с.

373. Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // Труды государственного Эрмитажа. 1979. № 20. С. 36–67.

374. Смирнова Г. И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 1981. № 22. С. 40.

375. Смирнова Г. И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам раскопок курганов у с. Мервинцы) // Советская археология. 1977. № 4. С. 94–106.

376. Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // Советская археология. 1985. № 4. С. 33–53.

377. Смирнова Г. И. Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века // *Kimmerowie. Scytowie. Sazmaci. Ksieqa poswiecona pamieci profesora T. Sulimirskiego / Pod red. J. Chochorowskiego. Krakow: Ksieqarnia Akademicka, 2004. С. 409–429.*

378. Смирнова Г. И. Поділля у передскіфський час (за наслідками робіт Південно-Подільської експедиції) // Тези доповідей VII Подільської іст.-краєзн. конф. (секція археології). [присвячується 70-річчю Великого Жовтня] / Ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відповід. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 18–20.

379. Сохацький М. Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині // Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці, 2000. С. 19–25.

380. Спицын А. Археологические разведки. Санкт-Петербург, 1908. 96 с.

381. Срезневский И. И. Збручский истукан Краковского музея // Записки Русского Археологического Общества. 1853. Т. 5. С. 163–196.

382. Старенький І. О. Вивчення старожитностей і створення археологічної карти Подільської губернії (60 рр. XIX ст. – 1901 р.) // Освіта, наука і культура на

Поділлі. Зб. наук. праць [130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 333–339.

383. Строцень Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля Тернопіль: Астон, 2008. 272 с.

384. Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // Советская археология. 1963. № 1. С. 49–60.

385. Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть. Київ: Наукова думка, 1991. 80 с.

386. Тереножкін О. І. Кіммерійські стели // Археологія. 1987. № 60. С. 12–22.

387. Терещенкова С. Вірування в сонце // Етнографічний Вісник. 1928. Кн. 7. С. 133–137.

388. Тиліщак В. С. Дослідження Чернелево-Руського могильника // Археологія. 2006. № 3. С. 80–83.

389. Тиліщак В. С. Дрібні камінці в інвентарі трупопокладень черняхівської культури // Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура / Ред. кол.: О. В. Петраускас, О. В. Гопкало, С. А. Горбаненко (відп. ред.), О. П. Моця, Б. В. Магомедов, Р. В. Терпиловський та ін. Київ, 2016. С. 50–59.

390. Тиліщак В. С. Трупопалення чернелів-руського черняхівського могильника // Археологія. 2008. № 1. С. 7–14.

391. Тимошук Б. А. Надгробие из с. Мусоровки, Черновицкой области // Советская археология. 1957. № 3. С. 254–256.

392. Тимошук Б. А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. Киев: Наук. думка, 1989. С. 74–83.

393. Тимошук Б. А., Русанова И. П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // Советская археология. 1983. № 4. С. 161–173.

394. Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. Київ: Наук. думка, 1976. 180 с.

395. Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII – X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці: Прут, 1999. 220 с.

396. Тимошук Б. О. Язичницькі святилища Галицької Русі // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. Матеріали наук. конф. (8–9 жовтня 1998 р.) [до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»]. Львів, 1998. С. 39–50.
397. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. Москва: Политиздат, 1964. 559 с.
398. Толочко П. П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с.
399. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А. 2009. 300 с.
400. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н. И. Яворовского. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1890–1891. Вып. 5. XXI, 444 с.
401. Тур А. С., Малеев Ю. Н. Мышковский идол // Археологические открытия 1976 года. Москва, 1977. С. 383–384.
402. Федоров Г. Б. Малаештский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. 1960. № 82. С. 253–302.
403. Федоров Г. Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре // Советская археология. 1958. № 3. С. 234–243.
404. Формозов А. А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // Археология. 1994. № 3. С. 136–138.
405. Формозов А. А. Камень «Щеглец» близ Новгорода и камни «следовики» // Советская этнография. 1965. № 5. С. 130–138.
406. Формозов А. А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // Советская археология. 1968. № 2. С. 103–110.
407. Формозов О. О. Про наскельний барельєф поблизу с. Буша в Подністров'ї // Матеріали другої Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Коваленко Л. А. (відп. ред.), Білецький С. І., Винокур І. С., Гуменюк С. К., Тищенко В. І. Львів.: Каменяр, 1968. С. 112–113.

408. Чопек С. Тадеуш Сулімірський та його внесок у дослідження епохи бронзи і раннього заліза Поділля та Волині // Археологічні дослідження Львівського університету. 2006. Вип. 9. 97–105.

409. Чорна М. М. Фольклорно-міфологічна інтерпретація тотемізму язичницького рельєфу скельного храму в м. Буша Ямпільського району Вінницької області // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. (Наук. вісн. «Межибіж» – 2'2014). зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині» (24 жовтня 2014 р.). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 15–19.

410. Шафарик П. Славянскія древности у 2-х т. Т. 1. Кн. 1. Часть историческая / пер. з чеш. О. Бодянский. Москва: Университетская типография, 1847. 436 с.

411. Шафарик П. Славянскія древности у 2-х т. Т. 2. Кн. 2. Часть историческая / пер. з чеш. О. Бодянский. Москва: Университетская типография, 1847. 454 с.

412. Шилов Ю. А. Истоки славянской цивилизации. Київ: МАУП, 2004. 704 с.

413. Шилов Ю. О. Праслов'янська Аратта. Київ: Вид-во «Аратта». 56 с.

414. Шнайдер А. Бабинці (краєзнавча розвідка з 1874 р.) // Літопис Борщівщини. 1993. Вип. 2. С. 32–34.

415. Шовкопляс І. Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. 954. Т. ІХ. С. 98–105.

416. Шовкопляс І. Г. Середньодністровська експедиція 1949–1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1956. Т. 6. С. 29–38.

417. Шовкопляс І. Г., Максимов Є. В. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. 1952. Т. VII. С. 89–109.

418. Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. 1975. № 16. С. 87–104.

419. Якубовський В. І. З історії археологічних досліджень Губинського городища у 2016 році // Науковий збірник за підсумками всеукр. наук. практ. конф., (м. Старокостянтинів, 25–27 травня 2017 р.). ред. кол.: А. Г. Філінюк (голова), О. М. Завальнюк (заст. голови), В. І. Якубовський (наук. ред.) та ін. Старокостянтинів: ФОП Бицик Ю. В., 2017. С. 237–243.

420. Якубовський В. І. Розвідкові дослідження у Городку та Іванківцях // Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля. Зб. наук. праць. Городок: БМ, 1994. С. 41–43.

421. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі: Наукове видання. Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.), 2003. 159 с.

422. Blombergowa M. M. Polscy członkowie rosyjskich towarzystw archeologicznych. Wrocław, 1988. 144 s.

423. Chodakowski Z. O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy. Opracował i wstępem opatrzył J. Maślanka. Warszawa, 1967. 454 s.

424. Hadaczek K. Światowit, szkic archeologiczny // MAAE. Krakow, 1903. VI. S. 116–118.

425. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci zwycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 // ZWAK. Krakow, 1878. T. II. S. 3–18.

426. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci zwycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // ZWAK. Krakow, 1879. T. III. S. 12–45.

427. Kirkor A. H. Sprawozdanie I wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci zwycieczki archeologicznej w roku 1883 // ZWAK. Krakow, 1884. T. VIII. S. 48–60.

428. Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań, 1949. 221 s.

429. Lenczyk G. Światowid Zbruczanski // «Materialy archeologiczne» Krakow, 1964, S. 5–61.

430. Potocki M. Wiadomość początkowa [W:] Wiadomość o bożyszczu słowiańskiem znalezionem w Zbruczu r. 1848. I. // Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim złączonego. Oddziału Sztuk i Archeologii. Kraków, 1851. Z. I. S. 3–16.

431. Pauli Z. Starożytnosci Galicyjskie. Lwów, 1840. 49 s.

432. Sulimirski T. Scytowie na zachodnim Podolu. Lwów: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego, 1936. 207 s.

433. Zaitz M. Światowid – kamienny posąg słowiańskiego bożka // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej / Red. J. Lech, J. Partyka. Ojcow, 2001. S. 229–232.

434. Ossowskj G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleontologicznej po Galicji Wshodniej w r. 1890 // Zbiór wiadomosci Antropologii krajowej. Krakow, 1981. t. 15. S. 4–5.

IV. АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ І ДИСЕРТАЦІЇ

435. Куштан Д. П. Населення південної частини Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Київ, 2007. 20 с.

436. Маярчак С. П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Київ, 2012. 16 с.

437. Мисько Ю. В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Київ 2003. 20 с.

438. Мисько Ю. В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Чернівці, 2003. 223 с.

439. Ягодинська М. О. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля Х–ХІІІ ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Київ, 2009. 358 с.

V. ДОВІДКОВА ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ЛІТЕРАТУРА

440. Археологічна карта межиріччя верхів'їв Південного Бугу, Случі, Збруча / І. Р. Михальчишин, С. М. Шпаковський. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. 208 с.

441. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. Чернігів: «Деснянська правда» 2011. 176 с.

442. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області) / АН УРСР Ін-т археології, Укр. т-во охорони пам'яток іст. та культ.; [упоряд.: І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк та ін. ; редкол. Д. Я. Телегін (відп. ред.)]. Київ: Наук. думка, 1984. 222 с.

443. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибииков. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 384 с.

444. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. III: Восточные источники. Сост. Ч. И. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова; Ч. II. В. Я. Петрухин. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 264 с.

445. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. I: Античные источники. Сост. А. В. Подосинов. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 352 с.

446. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область: у 26 т. / [Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1972. 778 с.

447. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область: у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. 640 с.

448. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область: у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1971. 706 с.

449. Прокопчук В. С., Крючкова Н. Д. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковно историко-археологического общества) (1876–1916): зведений каталог і покажчик змісту. наук. ред. О. М. Завальнюк; бібліогр. ред. В. М. Пархоменко; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наукова бібліотека. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 184 с.

450. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «Школа», 2006. 1008 с.

451. Український Радянський Енциклопедичний Словник: У 3 т. / Редкол.: Ф. С. Бабичев (голова). 2-е вид. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. Т. 1: А-Калібр. 1986. 751 с.

452. Шкурко С. К. Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952–1974 рр.) / за наук. ред. канд. архітектури О. А. Пламеницької. Кам'янець-Подільський: П П «Медобори–2006», 2017. 120 с.

VI. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

453. Дослідження української передхристиянської релігії. електрон. наук. вид: spadok.org.ua/ (дата звернення: 17.06.2017).

454. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф в соціально-історичному контексті української культури. електрон. наук. вид: h.ua/story/422262/ (дата звернення: 12.09.2016).

455. Косаківський В. А., Рудь В. С. Бушанський скельний храм: історія дослідження електрон. наук. вид: mdch.kiev.ua/.../Косаківський-Віктор-Рудь-Віталій-Бучацький-скельній-храм..pdf. (дата звернення: 01.10.2016).

456. Комар А. В., Хамайко Н. В. Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму? електрон. наук. вид: www.academia.edu/.../Комар_А._Хамайко_Н._Збручський_ідол_пам'ятник_епохи_романтизму_Комар_А._Хамайко_Н._Збруч_ідол_a_mon... (дата звернення: 08.10.2016).
457. Скирда В. В. Археологічні дослідження на Харківщині в період підготовки к XII Археологічному з'їзду електрон. наук. вид: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/242>. (дата звернення: 30.11.2016).
458. Істочники по історії славянського язичества електрон. наук.-популярне вид.: <http://www.midday.narod.ru/> (дата звернення: 30.11.2016).
459. «Слово, як погани кланялися Ідолам» XI віку. електрон. наук. вид: www.ereading.club/.../Ogienko_Dohristiyanski_viruvannya_ukrainskogo_narodu.html (дата звернення: 30.10.2016).
460. Ярова Н. Із Сурженців привезли хрещеного ідола. електрон. наук. вид: k-p.net.ua/news.../3992-z-surzhencv-privezli-hreschenogo-dola.html. (дата звернення: 25.12.2016).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК

ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
СЕМЕНЧУКА СЕРГІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА

Статті у фахових виданнях:

1. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури епохи бронзи лівобережної частини Середнього Подністров'я // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 172–177.
2. Семенчук С. О. До історії досліджень Пижівського антропоморфа // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2011. Вип. 4: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 252–259.
3. Семенчук С. О. З історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Подністров'я // Гуманітарний журнал. 2012. № 4. С. 60–66.
4. Семенчук С. О. Язичницькі святилища ранньосередньовічної доби в Середньому Подністров'ї // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Вид-тво Оіюм, 2012. Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. С. 390–397.
5. Семенчук С. О. Поховальні пам'ятки – як джерело вивчення історії населення межиріччя середньої течії Дністра та Південного Бугу в II-V ст. н.е. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2013. Вип. 6: На пошану проф. А. Г. Філінюка. С. 196–203.

6. Семенчук С. О. Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2016. Вип. 9. С. 167–175.

Статті у виданнях іноземних держав або України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

7. Семенчук С. О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднепровья в X – VII вв. до н. э. // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2016. Т. 21. С. 59–62.

Статті в інших виданнях, матеріали конференцій:

1. Гуцал В. А., Семенчук С. О. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр: зб. наук. праць / за ред. Н. О. Гаврилюка. Київ: Ін-т археології НАН України. 2004. Вип. 6. С. 116–118.

2. Семенчук С. О. Про пам'ятки духовної культури ранньосередньовічного населення Середнього Подністров'я // Збірник наук. праць студ. та магістр. Кам'янець-Подільського державного університету. Вип. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2007. С. 16–17.

3. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я // Тези міжн. наук. конф. «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя» (10–11 квітня 2009 р.) / 90-річчю Б. О. Тимощука. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 65–66.

4. Семенчук С. О. Язичницька монументалістика населення Середнього Подністров'я // Поділля. Краєзнавчі студії: зб. наук. праць / редкол.: М. М. Торчинський (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ЦНТІ. 2009. С. 177–181.

5. Семенчук С. О. Язичницькі зображення в матеріалах скарбів Болохівської землі // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Болохівщина осягнення історії (17–18 вересня 2009 р.) / 800-літтю міста. Старокостянтинів, 2009. Ч. I. С. 77–81.

6. Семенчук С. О. Язичницькі пережитки населення верхів'я Давньоруського Побужжя // Матеріали Другої наук.-практ. краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» (12–13 червня 2009 р.). Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. Ч. 2. С. 191–196.

7. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я // Археологічні студії: зб. наук. праць / за ред. П. П. Толочка. Київ – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 71–79.

8. Семенчук С. О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю. Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. / 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 97–100.

9. Семенчук С. О. Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури лівобережної частини Середнього Подністров'я в I тис. до н. е. – першої половини I тис. н. е. // Матеріали XIII подільської іст.-краєзн. конф. (18–19 листоп. 2010 р.) / за ред. О. М. Завальнюка. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 46–50.

10. Семенчук С. О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі // Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Стравінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 31–35.

11. Семенчук С. О. Язичницькі стели скіфської доби лівобережжя Середнього Подністров'я // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і

аспір. у 5-ти т. (16–17 березня 2011 р.). Вип. 10. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 93–96.

12. Семенчук С. О. Культові пам'ятки першої половини I тис. н.е. в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 3-х т. (21–22 лютого 2012 р.). Вип. 11. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 72–73.

13. Семенчук С. О. Символічні знаки на язичницьких пам'ятках першої половини I тис. н.е. лівого берега Середнього Подністров'я // Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / за ред. В. С. Стравінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 60–64.

14. Семенчук С. О. Сакральні пам'ятки давньоруської доби в Лівобережній частині Середнього Подністров'я // Матеріали наук.-практ. конф. «Старокостянтинів і край в україно-руській історії доби XVI–XVIII ст.» / за ред. Л. В. Баженова: Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. С. 110–118.

15. Семенчук С. О. З історії формування язичницького поховального обряду населення лівобережної частини Середнього Подністров'я // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 1'2013). зб. за підсумками Дев'ятої міжн. наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: пам'яткохоронна справа на Правобережній Україні: історія, методологія, проблеми» (14 червня 2013 р.). Ч. I. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 320–326.

16. Семенчук С. О. Язичницькі старожитності Побужжя в II – V ст. н. е. // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2'2013) зб. за підсумками Дев'ятої міжн. наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України:

пам'яткохоронна справа на Правобережній Україні: історія, методологія, проблеми» (14 червня 2013 р.). Ч. І. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 215–222.

17. Семенчук С. О. Лівобережна частина Середнього Подністров'я в дохристиянський період // Історія, культура та освіта християнський вимір (1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ). зб. наук. праць / за ред. Л. Г. Білого. Хмельницький: ХІ МАУП, 2013. С. 176–183.

18. Семенчук С. О. Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». зб. матеріалів ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. В. С. Стравінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 40–45.

19. Семенчук С. О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. праць. Вип. 3. Хмельницький: ХІ МАУП, 2014. С. 192–200.

20. Семенчук С. О. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. (Наук. вісн. «Межибіж» – 2'2014). зб. за підсумками ХІІ наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині» (24 жовтня 2014 р.). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 7–15.

21. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон скупчення пам'яток язичництва // Хмельницькі краєзнавчі студії. Наук.-краєзн. зб. Вип 2. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 120–129.

22. Семенчук С. О. Деякі аспекти формування поховального обряду язичницького населення лівого берега середньої течії Дністра // Історія, культура та освіта: християнський вимір / присвячується вшануванню пам'яті Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, 1000-річчю упокоєння Князя Київського Володимира Великого, 220-річчю створення

Подільської єпархії. Зб. наук. праць. Вип. 4. Хмельницький: ХІ МАУП, 2015. С. 171–177.

23. Семенчук С. О., Матвеев А. Ю. Дохристиянські вірування на лівобережжі Середнього Подністров'я: історіографія проблеми // Археологічні студії «Межибіж» / 30-річчю початку постійних археологічних досліджень Меджибізької фортеці (Наук. щорічн. 4'2015) за матер. Четвертих археологічних читань. (11 грудня 2015 р.) / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 137–143.

24. Семенчук С. О. Історія досліджень дохристиянських пам'яток Середнього Придністров'я доби раннього залізного віку / С. О. Семенчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 3-х т. (15–16 березня 2016 р.) Вип. 15. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. С. 34–36.

25. Семенчук С. О. Скіфські антропоморфи лівобережжя Середньої Подністрянщини: Історія досліджень // Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю. Матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (25 квітня. 2017 р.) / за ред. І. М. Шоробури: Хмельницький: ХГПА, 2017. С. 142–150.

Картохема розташування могильників та курганних насипів
на лівобережжі Середньої Подністрянщини

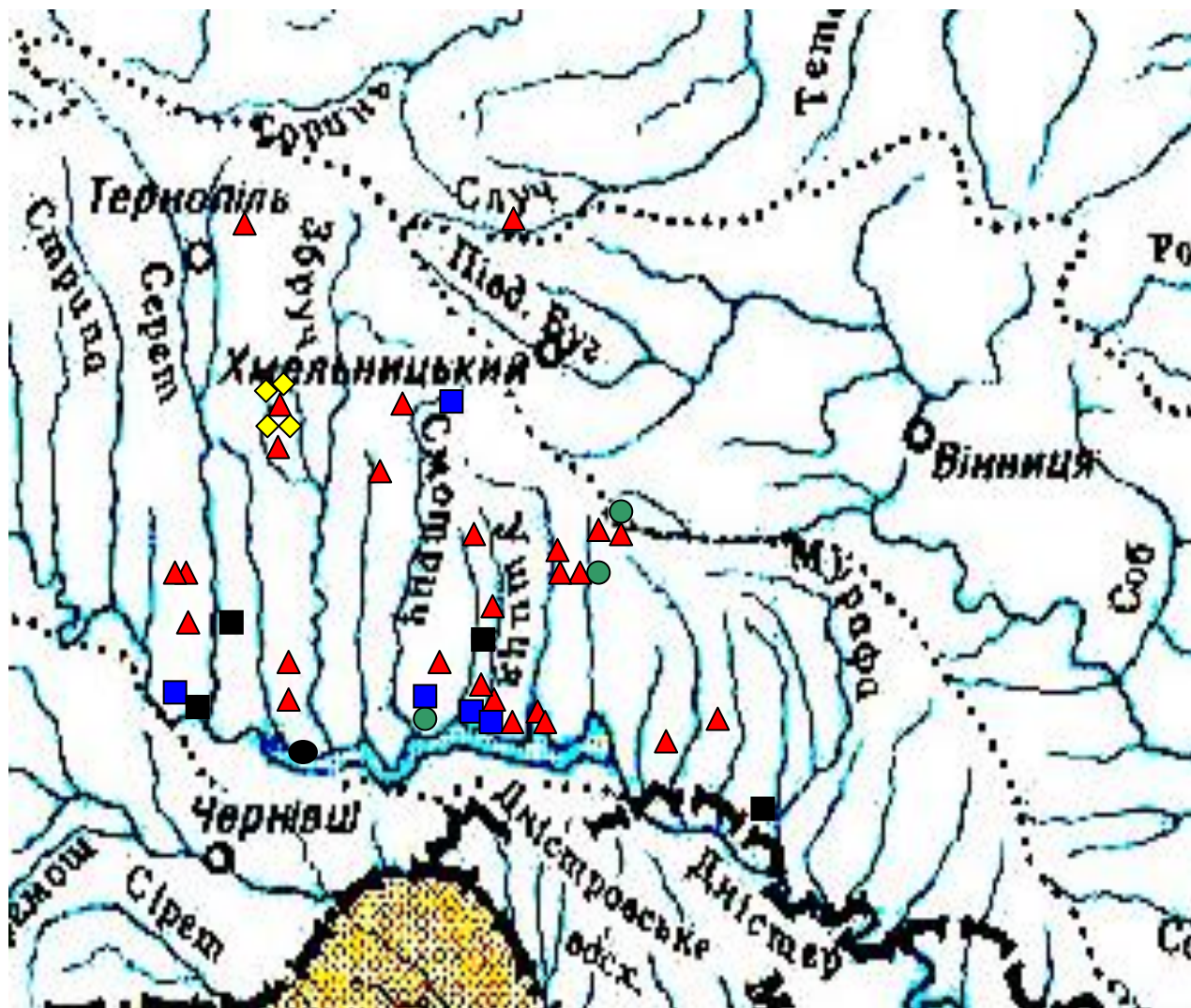

- – могильники
- ▲ – кургани

Складено автором

Додаток В

Картосхема розташування осередків язичництва на лівобережжі
Середньої Подністрянщини – кам'яні скульптури, святилища-житла,
святилища відкритого типу, жертовники-капища, городища-святилища,
наскально-ритуальні об'єкти

- ▲ – кам'яні скульптури;
- – святилища-житла;
- – святилища відкритого типу;
- – жертовники-капища;
- ◆ – городища-святилища;
- – наскально-ритуальні об'єкти;

Складено автором

**Територіально-хронологічне розташування осередків язичництва
на лівобережжі Середньої Подністрянщини**

№ з/п	Тип	Дата		XI ст. до н.е.	VI-I ст. до н.е.	II-VII ст. н.е.	IX-XIII ст. н.е.	Заг. к-сть осеред ків
		Нас. пункт						
1.	Могильники	с. Печера		1(8)				
		с. Білий Камінь		1(6)				
		с. Думанів					1(80)	
		с. Малинівці					1(15)	
		с. Устя					1(5)	
		с. Ружичанка					1(73)	
		с. Рідкодуби					1(10)	
		с. Раковець-Чеснівський					1(18)	
		с. Чернелів-Руський					1(288)	
		с. Бернашівка					1(13)	
		с. Городниця						1(4)
		с. Сокілець: ур. Могилки, ур. Батарея						1(50) 1(100)
		с. Бакота: Скельний монастир						1(2) 1(55)
		ур. Скельки						
		с. Жванець						1(26)
		с. Карачківці						1(11)
	<i>Всього:</i>			<i>2(14)</i>	<i>0</i>	<i>8(502)</i>	<i>8(250)</i>	<i>18</i>
2.	Курганні групи	с. Лука Врублівецька			1(8)			
		с. Шутнівці			1(7)			
		с. Тарасівка			1(2)			
		с. Чабанівка			1(9)			
		с. Теклівка			1(4)			
		с. Малинівці			1(4)			
		с. Колодіївка			1(19)			
с. Спасівка			1(7)					

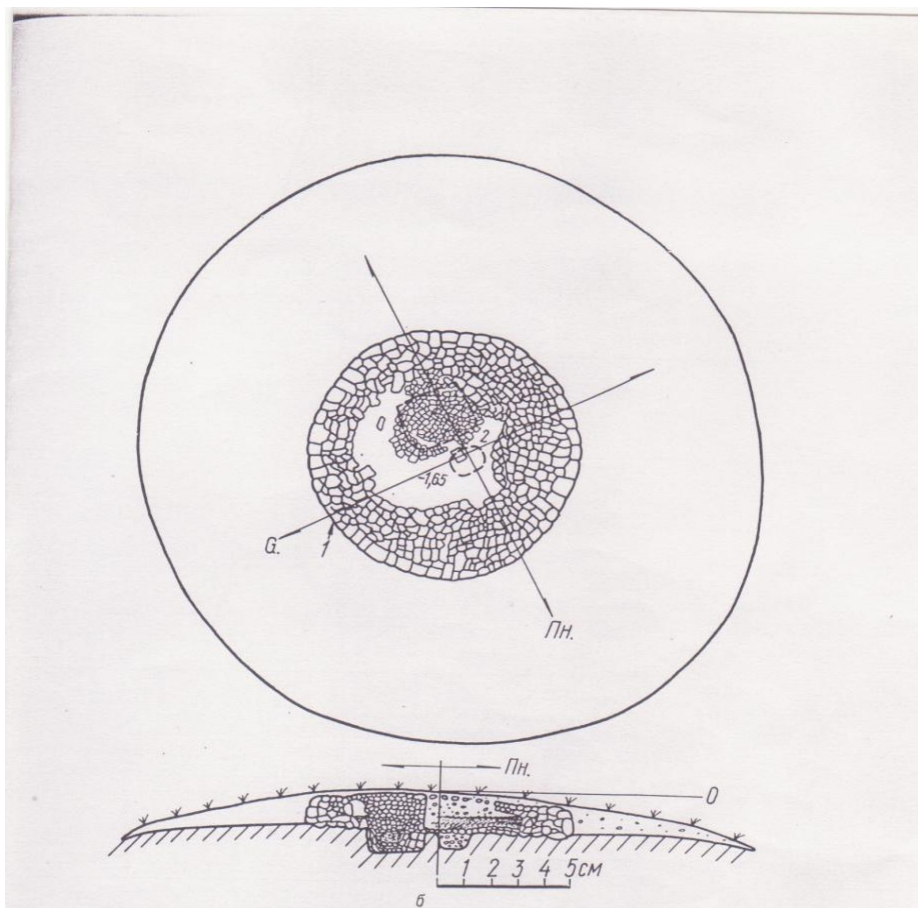
		с. Іванківці		1(2)			
		с. Березівка		1(1)			
		с. Сокілець		1(1)			
		с. Мервинці		1(2)			
		с. Бернашівка		1(42)			
		с. Мишків		1(1)			
		с. Зозулинці		1(1)		1(1)	
		с. Тимків		1(1)		1(1)	
		с. Угриньківці				1(1)	
	<i>Всього:</i>			17 <i>(112)</i>		3	19
3.	Поодинокі кургани	с. Врублівці		1(1)			
		с. Миньківці		1(1)			
	<i>Всього:</i>			2(2)			2
4.	Святилиця житла	с. Горошова		1(1)			
	<i>Всього:</i>			1(1)			1
5.	Святилиця відкритого типу	с. Іванківці			1(1)		
		с. Ставчани			1(1)		
		с. Велика Слобідка			1(1)		
	<i>Всього:</i>				3(3)		3
6.	Жертовники-капища	с. Гораївка	1(1)				
		с. Бакота			2(2)		
		с. Бедриківці		1(1)			
		с. Устя			1(1)		
		м. Городок			1(1)		
	<i>Всього:</i>		1(1)	1(1)	4(4)		6
7.	Сакральні городища-свастилиця	с. Городниця				1(1)	
		с. Крутилів				2(2)	
		с. Іванківці				1(1)	
	<i>Всього:</i>					4(4)	4
8.	Наскально-ритуальні об'єкти	с. Міжгір'я			1(1)		
		с. Буша			1(1)		
		с. Городок				1(1)	
		с. Чабанівка			1(1)		

	<i>Всього:</i>				3(3)	1(1)	4
9.	Менгіри	с. Мишків	2(2)				
		с. Бабинці		1(1)			
	<i>Всього:</i>		2(2)	1(1)			3
10.	Кам'яні стели	с. Колодрибка			1(1)		
		с. Бакота (ур. На Клині)			1(1)		
		с. Ставчани			1(1)		
		с. Чабанівка			1(1)		
	<i>Всього:</i>				4(4)		4
11.	Фалоподібні камені	с. Раковець-Чеснівський			1(1)		
		с. Бакота (ур. Пушкарівка)			1(1)		
		с. Блищанка			1(1)		
		с. Сокілець				1(1)	
		с. Суржинці			1(1)		
		с. Березівка 2				1(1)	
	<i>Всього:</i>				4(4)	2(2)	6
12.	Антропоморфні скульптури	с. Березівка		1(1)			
		с. Нижчий Ольчедаїв		1(1)			
		с. Губин		1(1)			
		с. Калюс			1(1)		
		с. Іванківці			1(3)		
		с. Ставчани			1(1)		
		с. Кремінна			1(1)		
		с. Пижівка			1(1)		
		с. Юрківці			1(1)		
		с. Личківці				1(1)	
		с. Крутилів				1(1)	
	<i>Всього:</i>			3(3)	6(8)	2(2)	11
			6(17)	25(120)	32(528)	16(259)	81

Складено автором

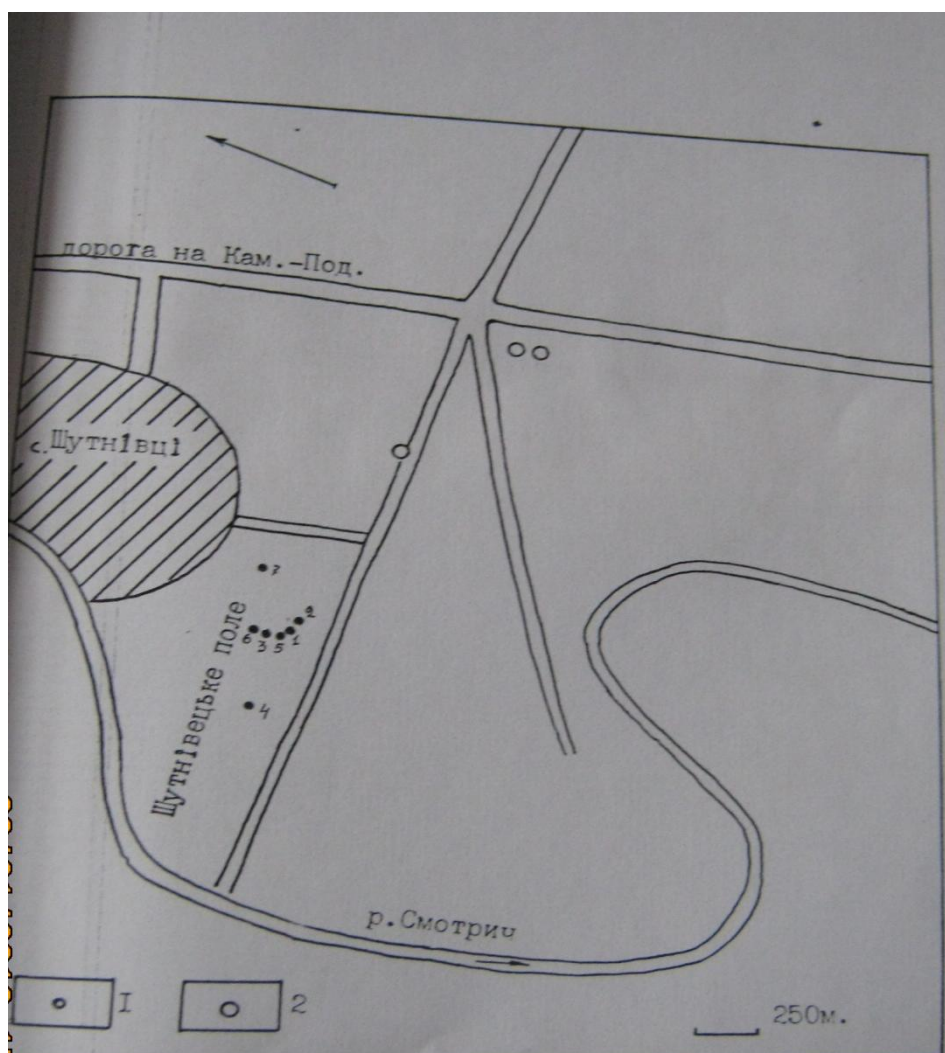
Додаток Г

Лосевський курган (с. Березівка), план, розріз та загальний вигляд

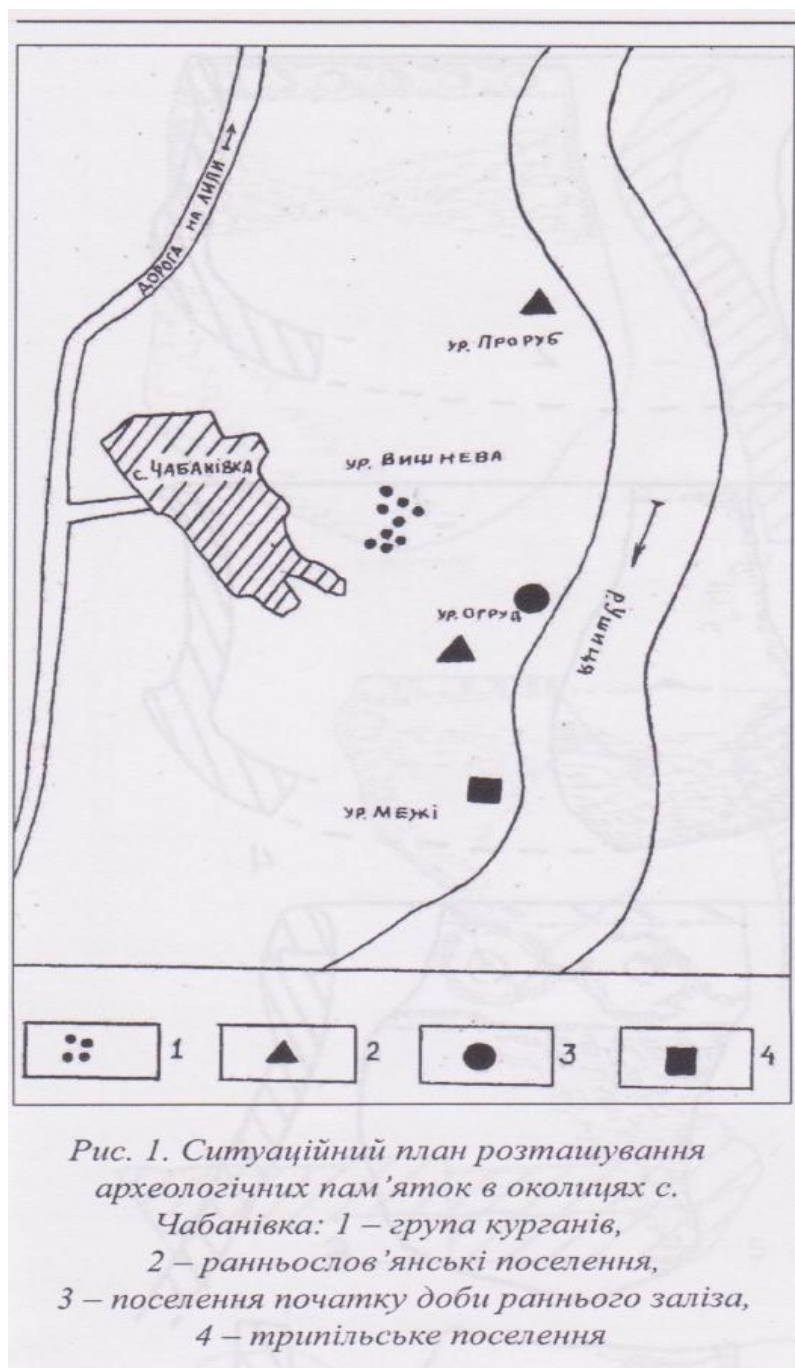
Джерело [51, с.126]

**Схематичний план розташування курганного некрополя
поблизу с. Шутнівці**

Джерело [148, арк.13]

**Схематичний план розташування курганних насипів
в околицях с. Чабанівка**

Джерело [36, с.45]

Загальний вигляд курганного насипу поблизу с. Тарасівка

**Фото з наукового архіву відділу охорони пам'яток історії та культури
у Хмельницькій області м. Хмельницький**

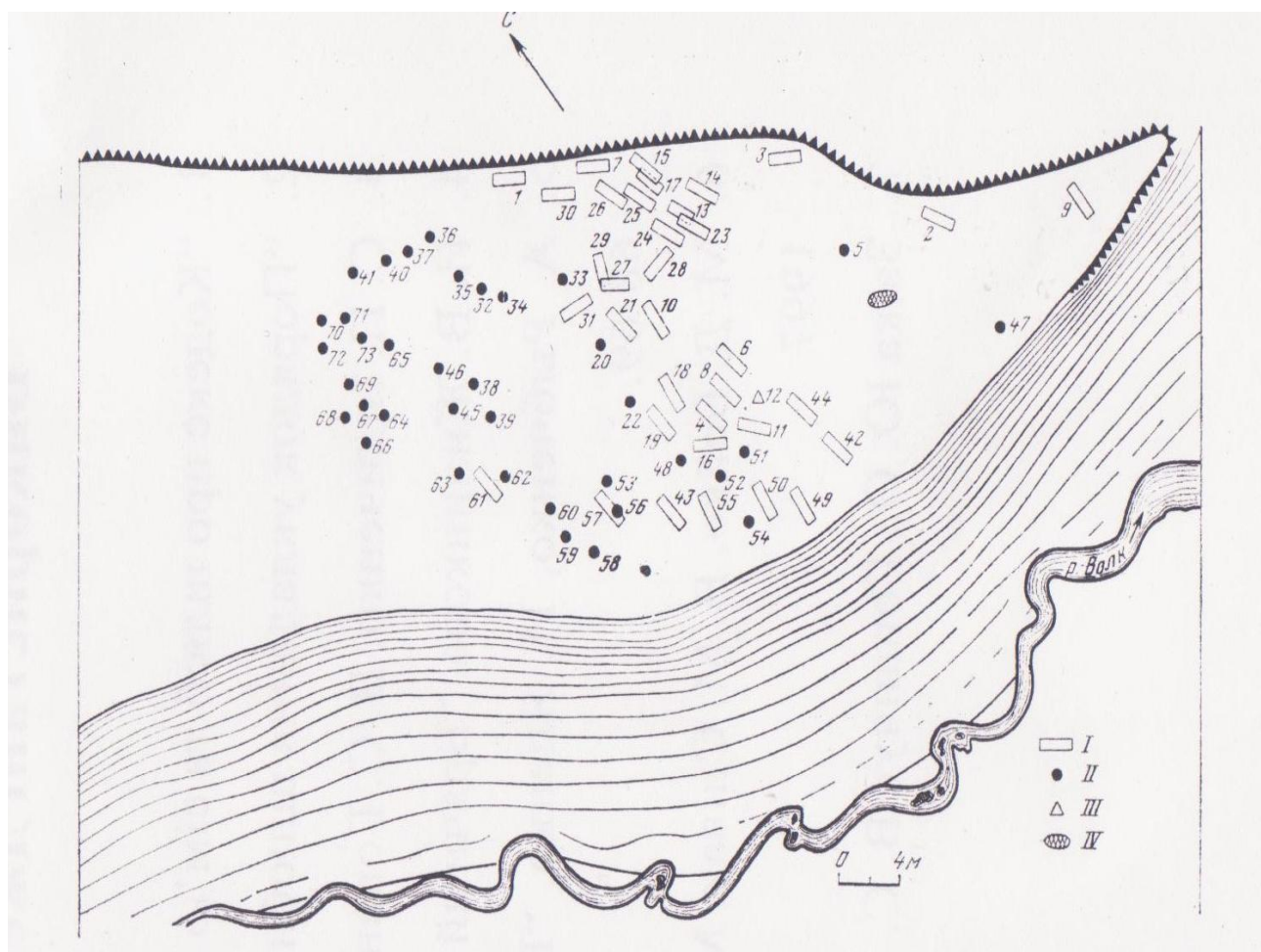
Загальний вигляд курганної групи поблизу с. Березівка**Фото з архіву автора**

**Центральна частина кургану № 9 групи Спасівка-Іванківці
у процесі досліджень**

Джерело [47, с.29]

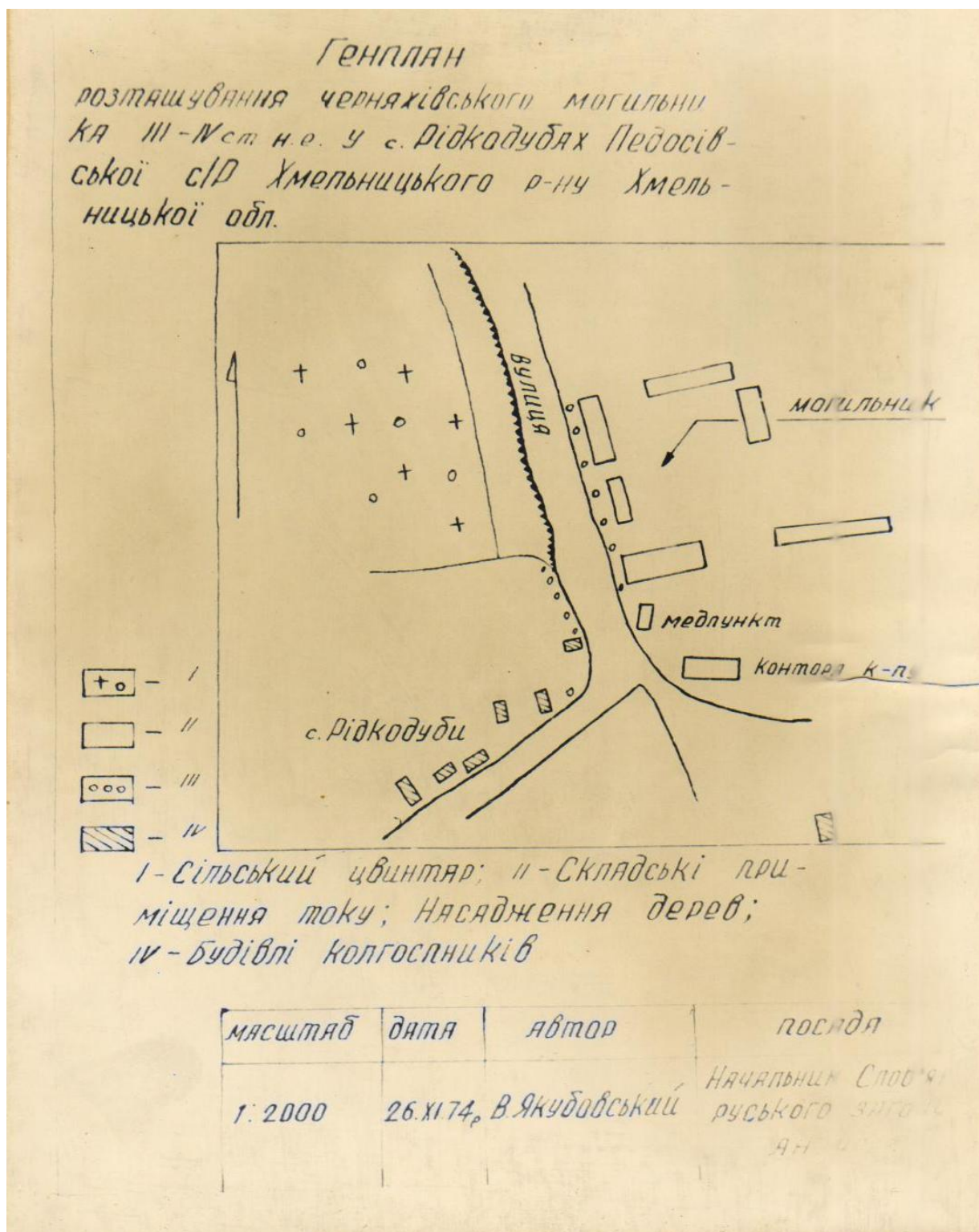
Схематичний план розташування поховань Ружичанського могильника

Джерело [150, с.123]

Додаток І

**Схематичний план розташування черняхівського
могильника в с. Рідкодуби**

Джерело (85, арк.5)

**Потривожене дитяче поховання на кам'яній вимостці
черняхівського могильника поблизу с. Устя**

Джерело (150, с.127)

**Фалоподібний ідол та хлібцеподібний жертвник з могильника
XII-XIII ст. в урочищі Батерея с. Сокілець**

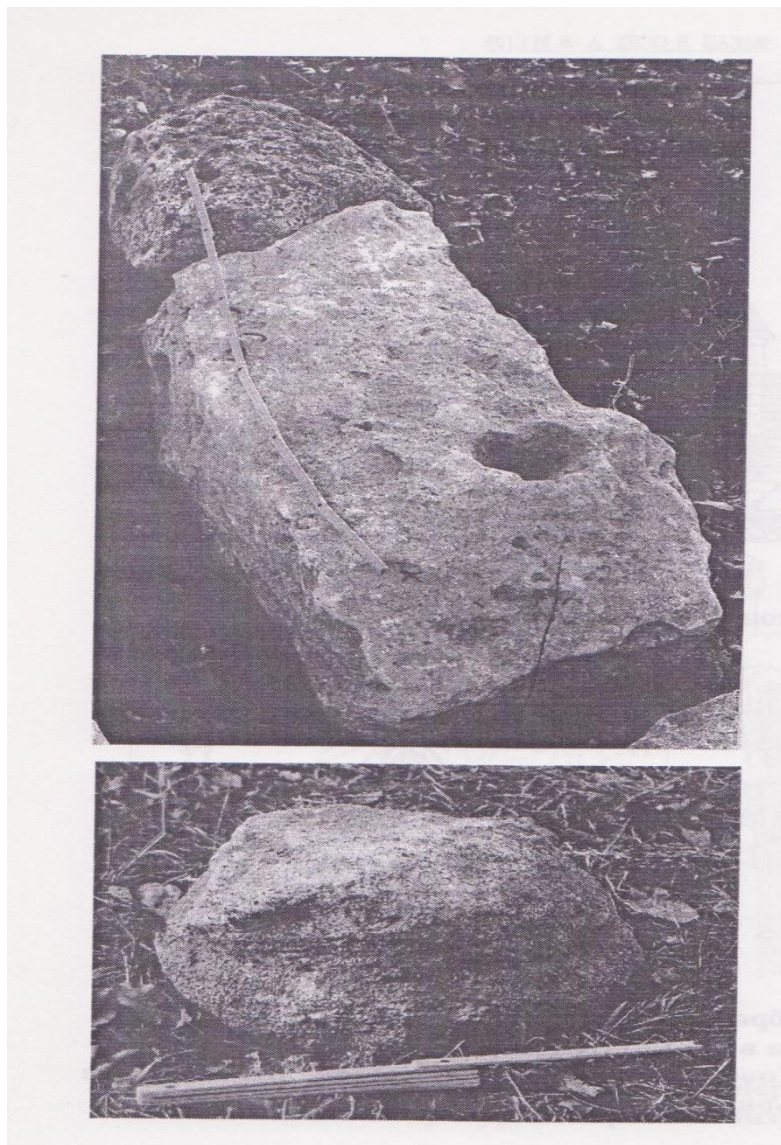

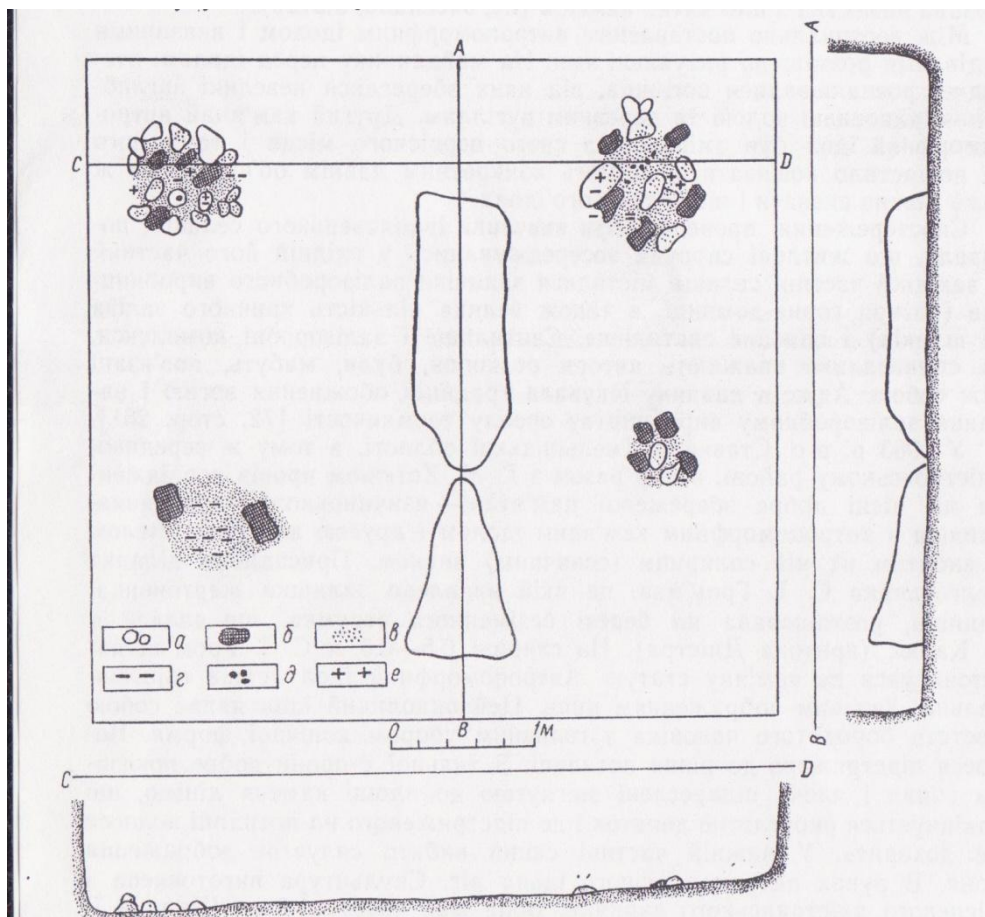
Фото з архіву В. А. Захар'єва

Додаток К

План розташування ставчанського святилища відкритого типу:

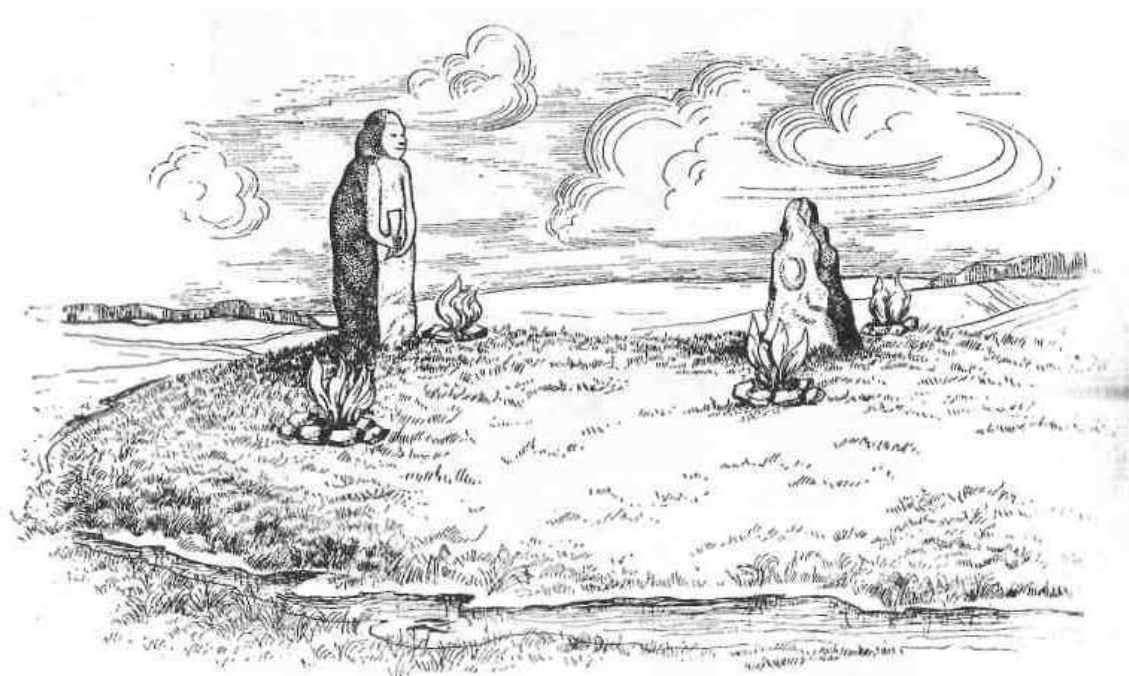
а – камені; б – обпалена обмазка; в – зола; г – вугілля;

д – обпалена земля; е – фрагменти кераміки

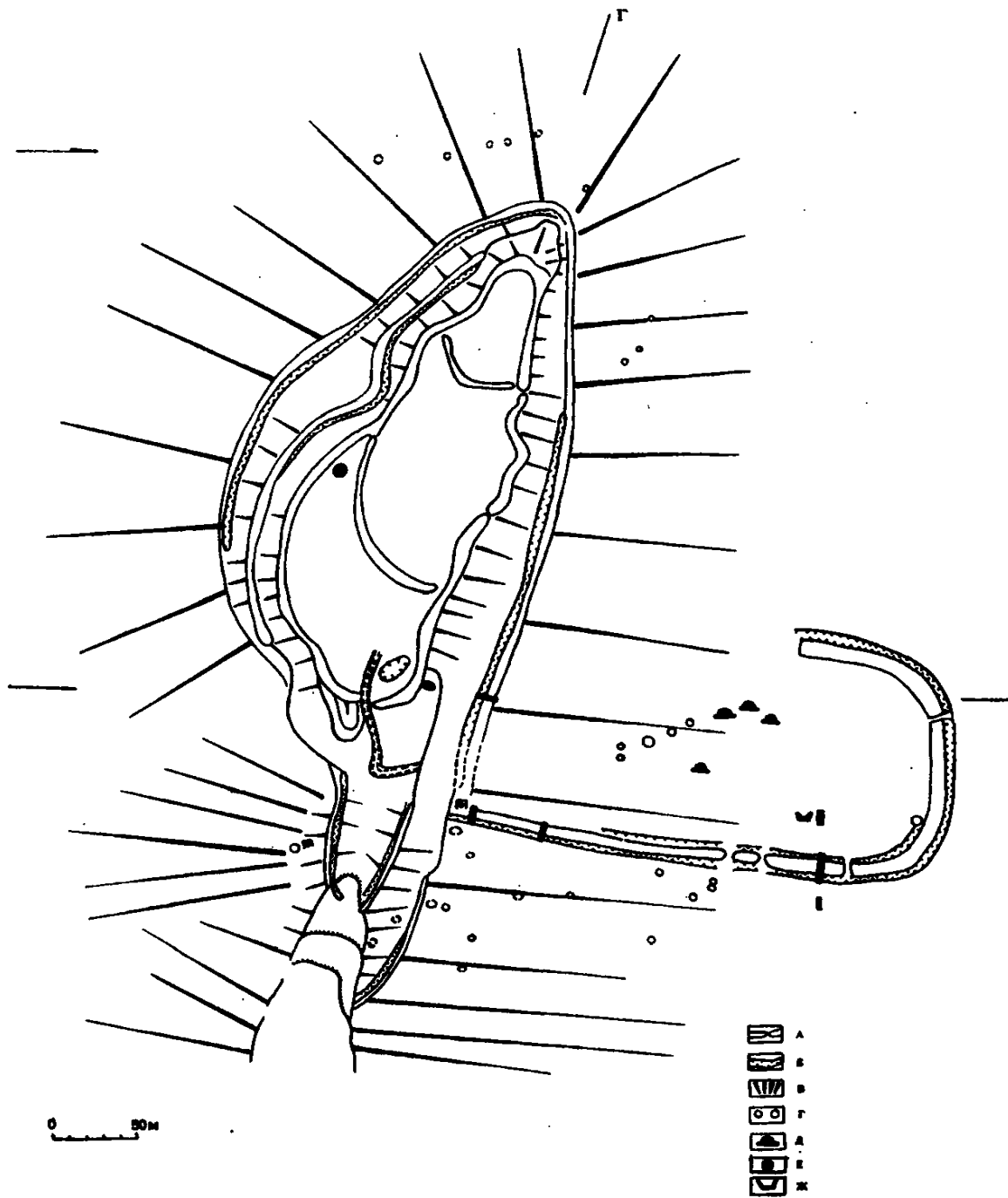
Джерело [21]

**Язичницьке святилище у с. Ставчани
(реконструкція І. С. Винокура)**

Джерело [39, с.113]

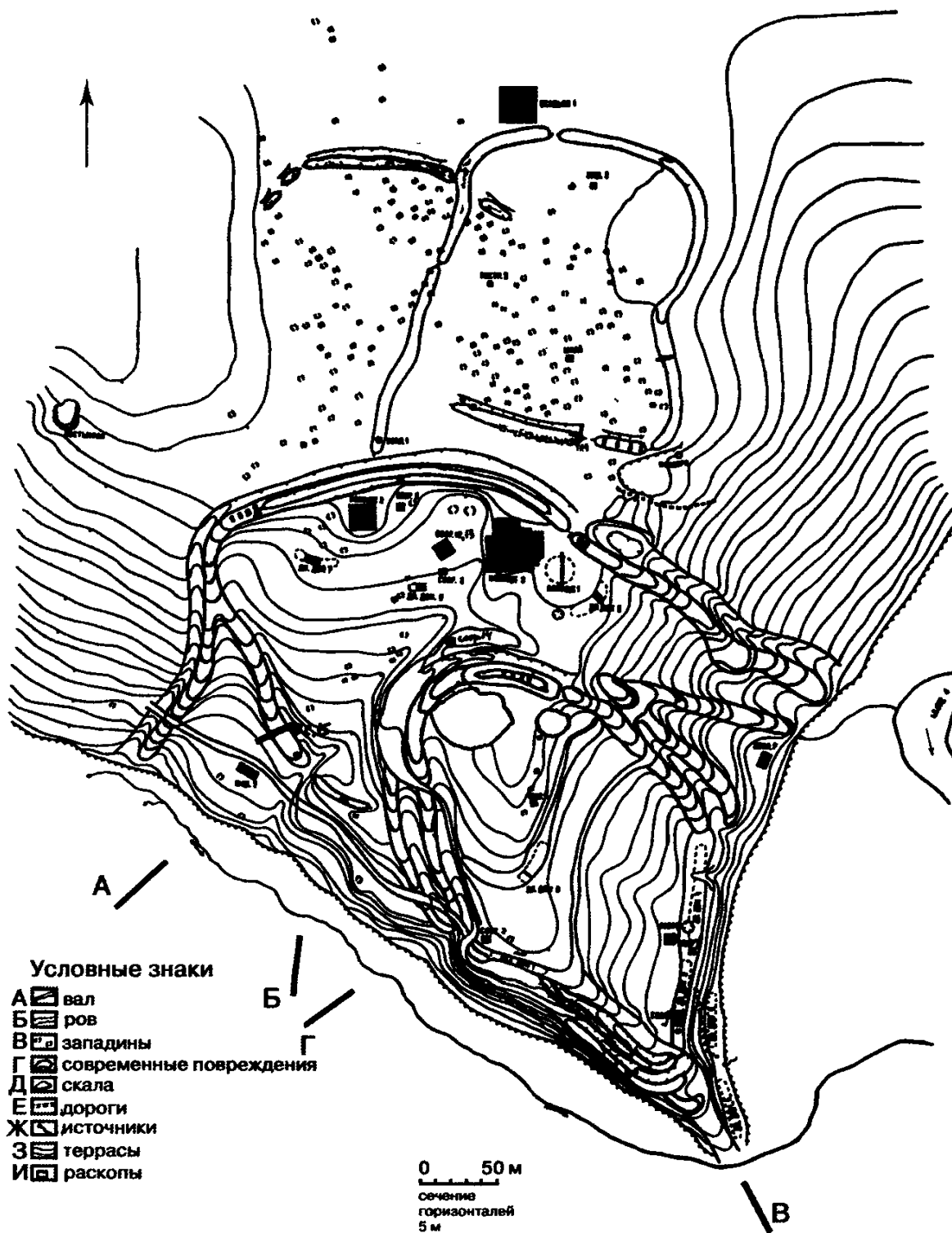
Схематичний план городища-святилища Богит: а – вал; б – рів;
 в – схили; г – заглиблення споруд; д – кургани; е – колодязь;
 є – могильник

Джерело [7, с.246]

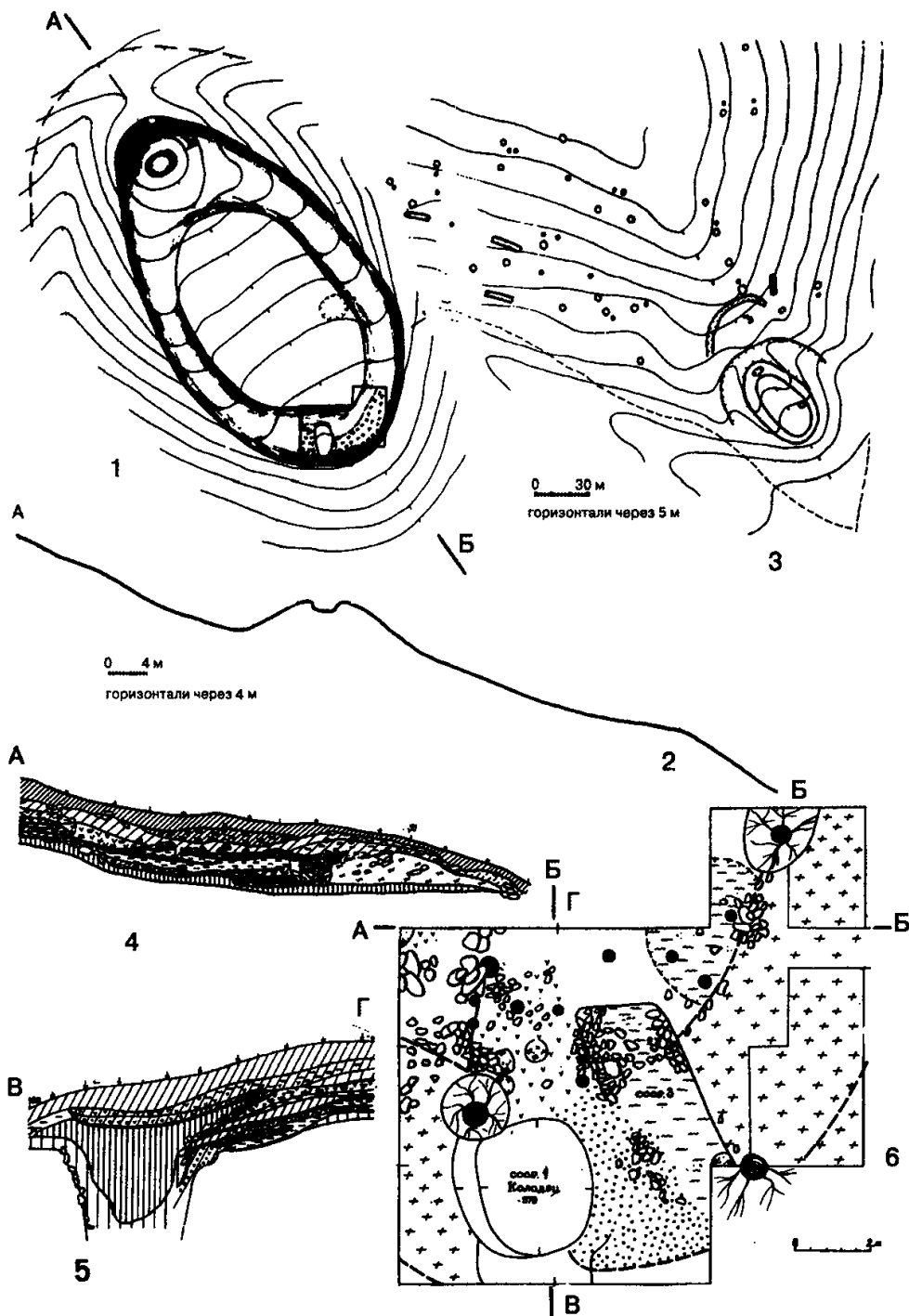
Додаток Н

Схематичний план городища-святилища Звенигород: а – вал; б – рів;
 в – заглиблення; г – сучасні пошкодження; д – скеля; е – дорога;
 є – джерело води; ж – тераси на схилах; з – розкопи

Джерело [7, с.256]

Схематичний план городища-святилища Говда: 1 – план городища;
 2 – розріз городища по довгій вісі; 3 – план городища і прилегло до нього
 селища; 4,5 – профілі внутрішнього рову і колодязя; 6 – дослідження ділянки
 городища на глибині 2 – 2,4 м

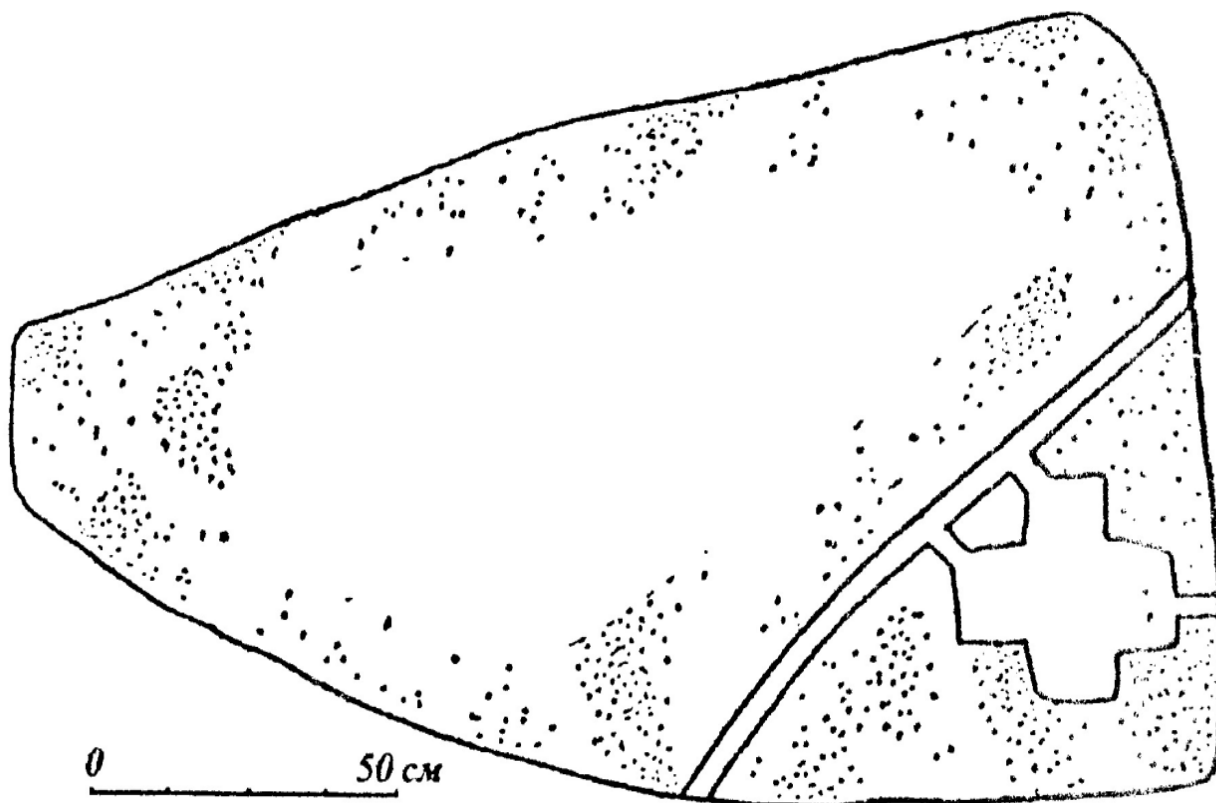
Джерело [7, с.240]

**Камінь з Іванковецького городища-святилища із зображенням
наконечника списа**

Фото з архіву Петраша І. В.

Жертовна плита з с. Міжгір'я

Джерело [20, с.137]

Рельєф на стіні скельного язичницького храму в с. Буша

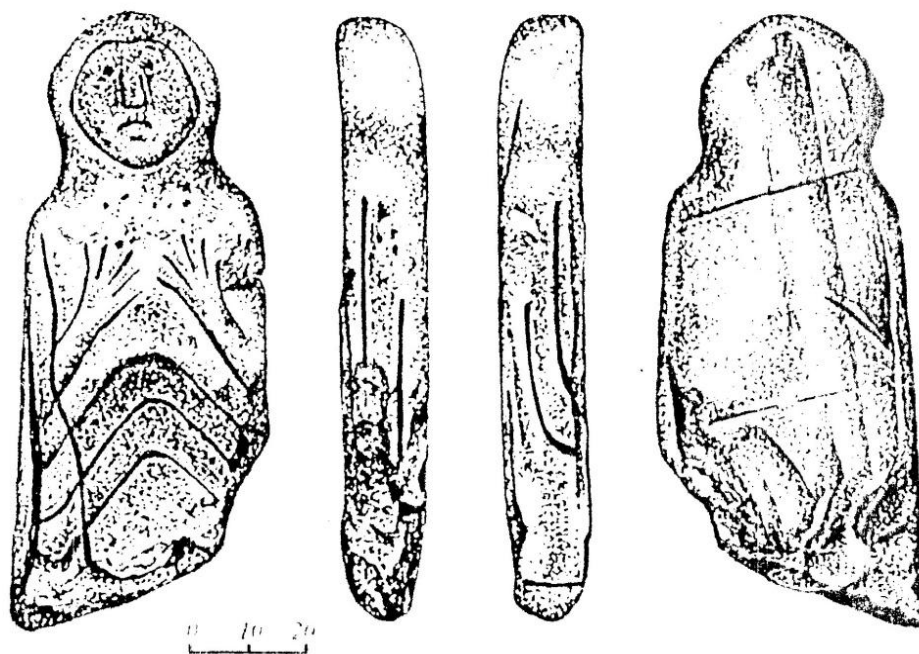

Джерело [20, с.139]

Жертовна кам'яна плита із с. Чабанівка

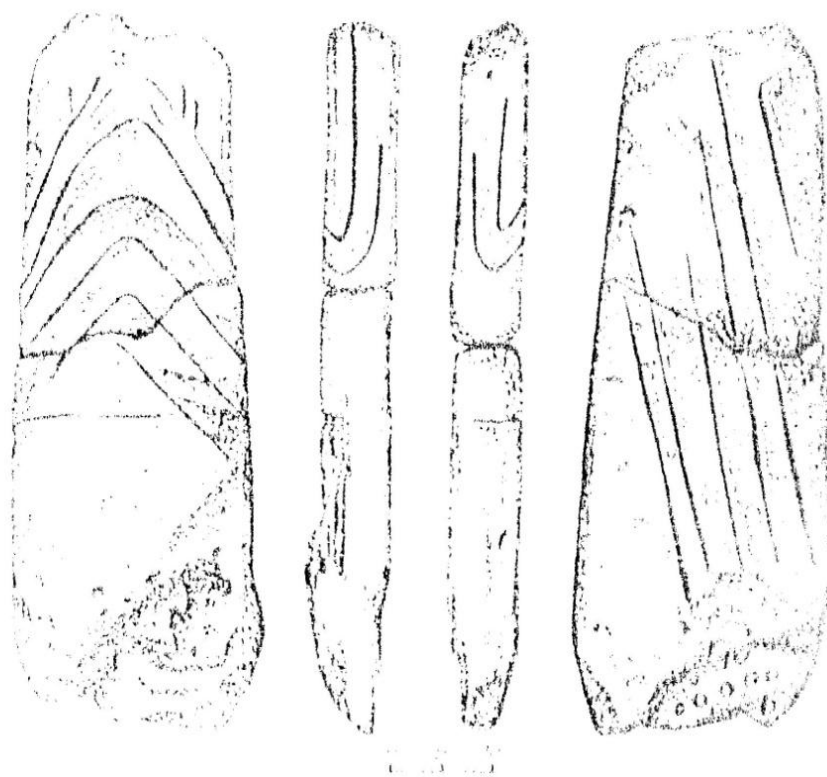
Джерело [89, с.36]

Статуя-менгір з урочища Новина в с. Мишків – знахідка 1976 р.

Джерело [6]

Статуя-менгір з урочища Новина в с. Мишків – знахідка 1981 р.

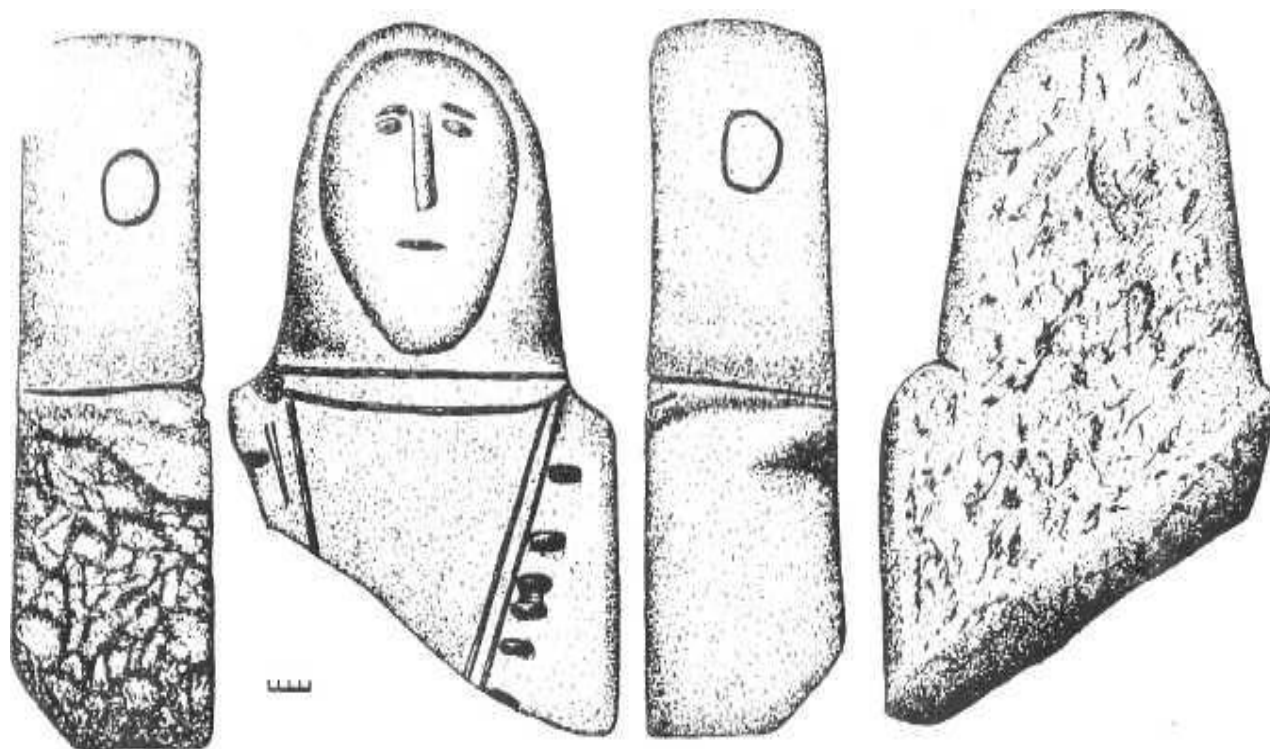

Джерело [5, с.99]

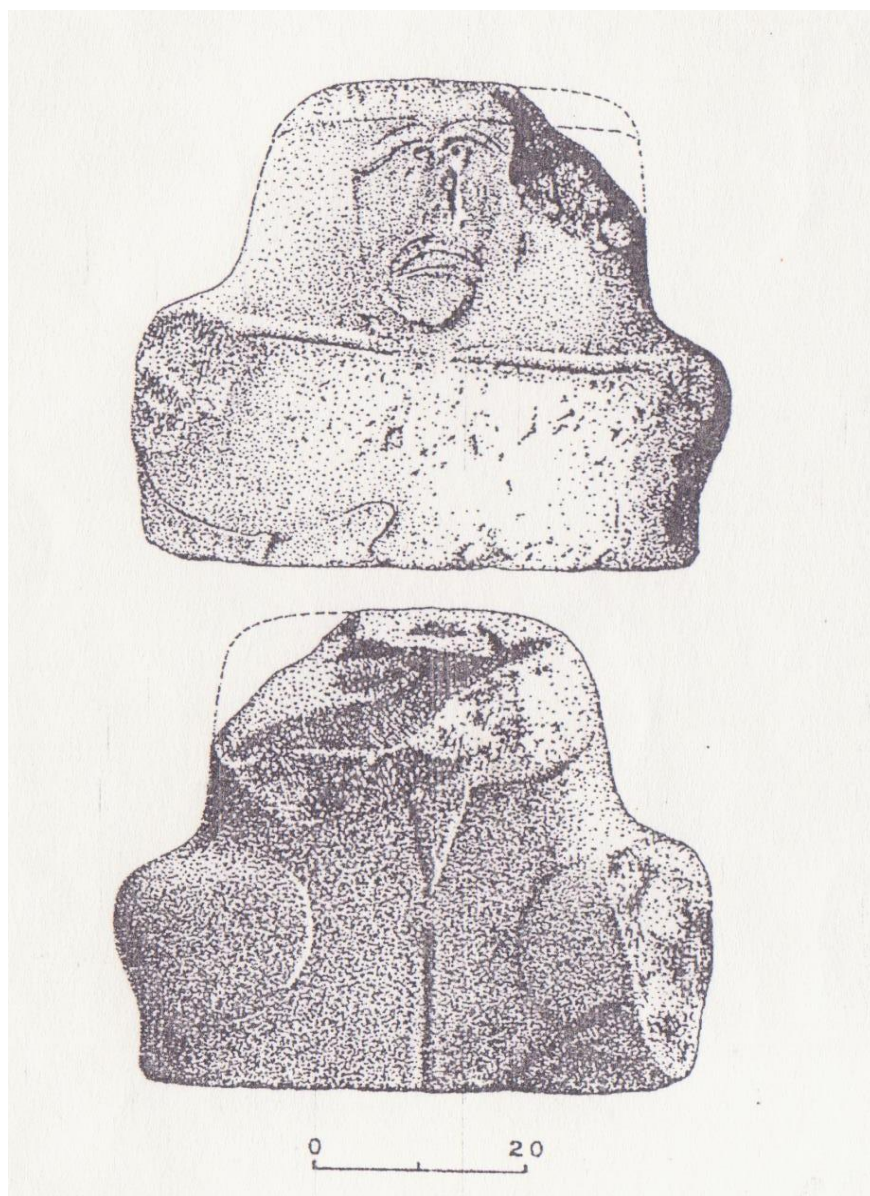
Кам'яний менгір («баба») із с. Бабинці

Джерело [135]

Погруддя лєвєцької скіфської кам'яної стели (с. Березівка)

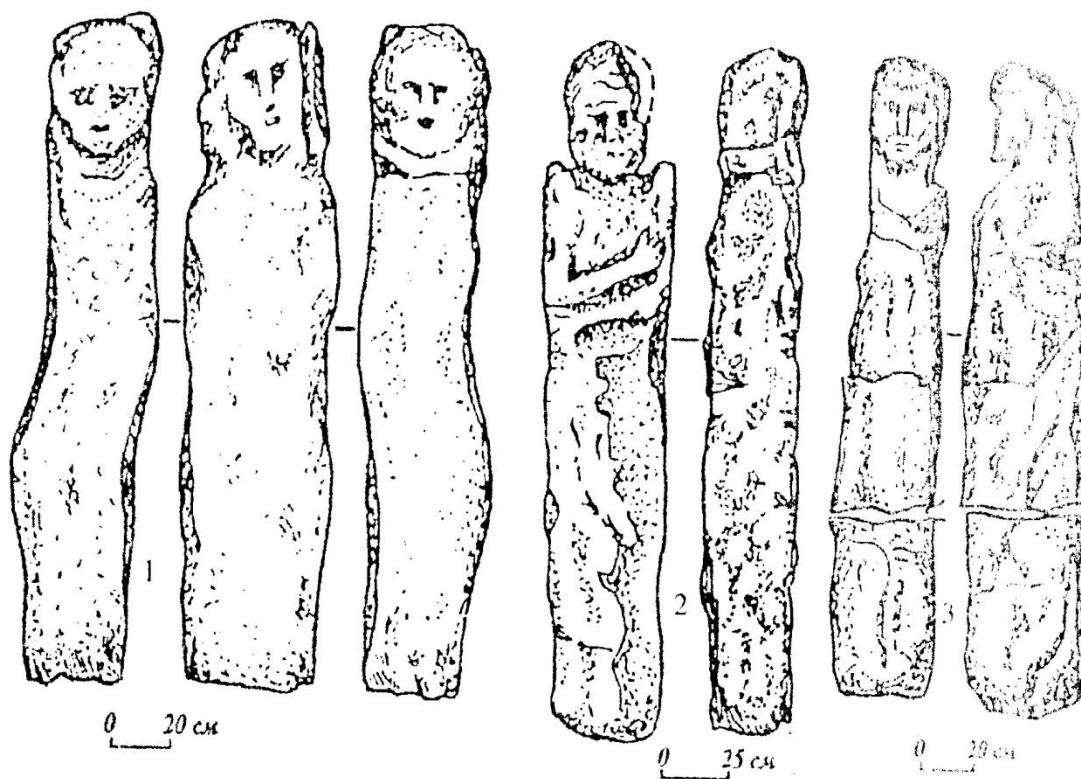
Джерело [54, с.117]

Погруддя нижчеольчедаївської стели

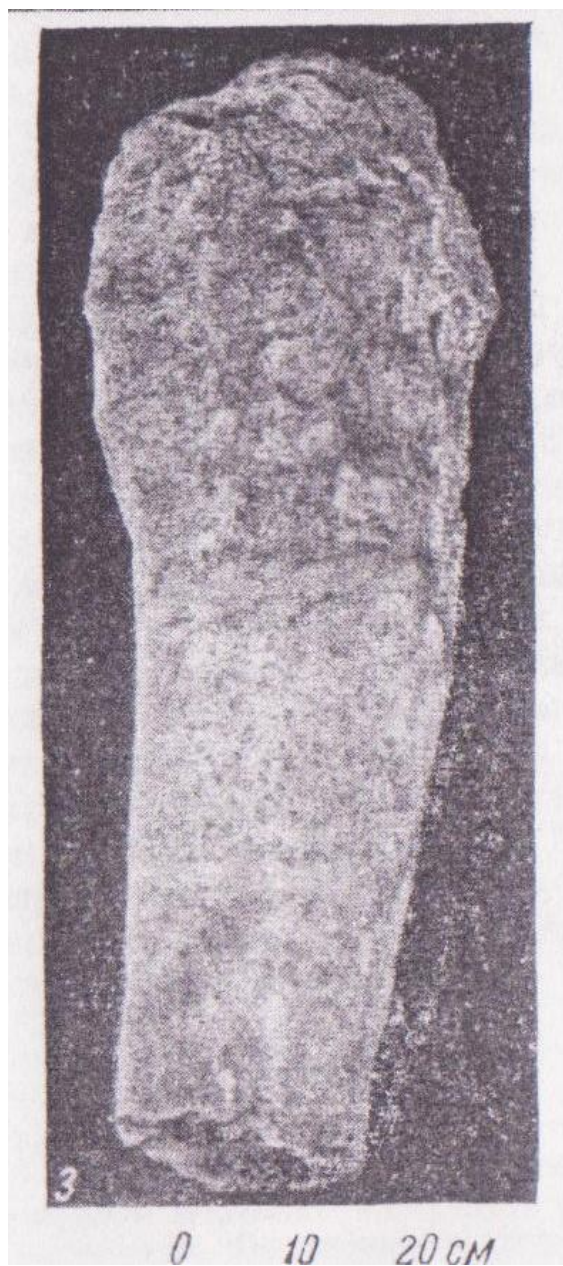
Джерело [65, с.31]

Кам'яний антропоморф із с. Калюс**Фото з архіву Болтанюка П. А.**

Язичницькі кам'яні антропоморфні скульптури із с. Іванківці

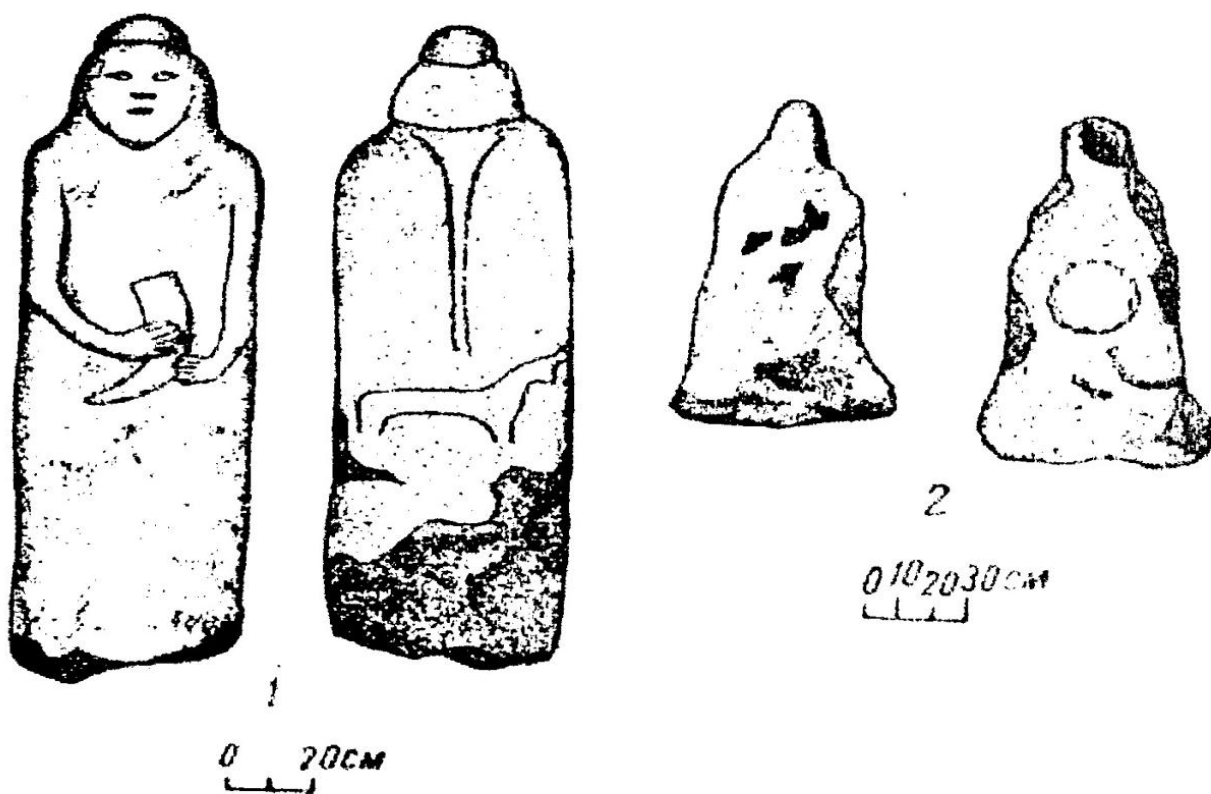

Джерело [16, с.126]

Фалоподібний камінь із раковецького могильника

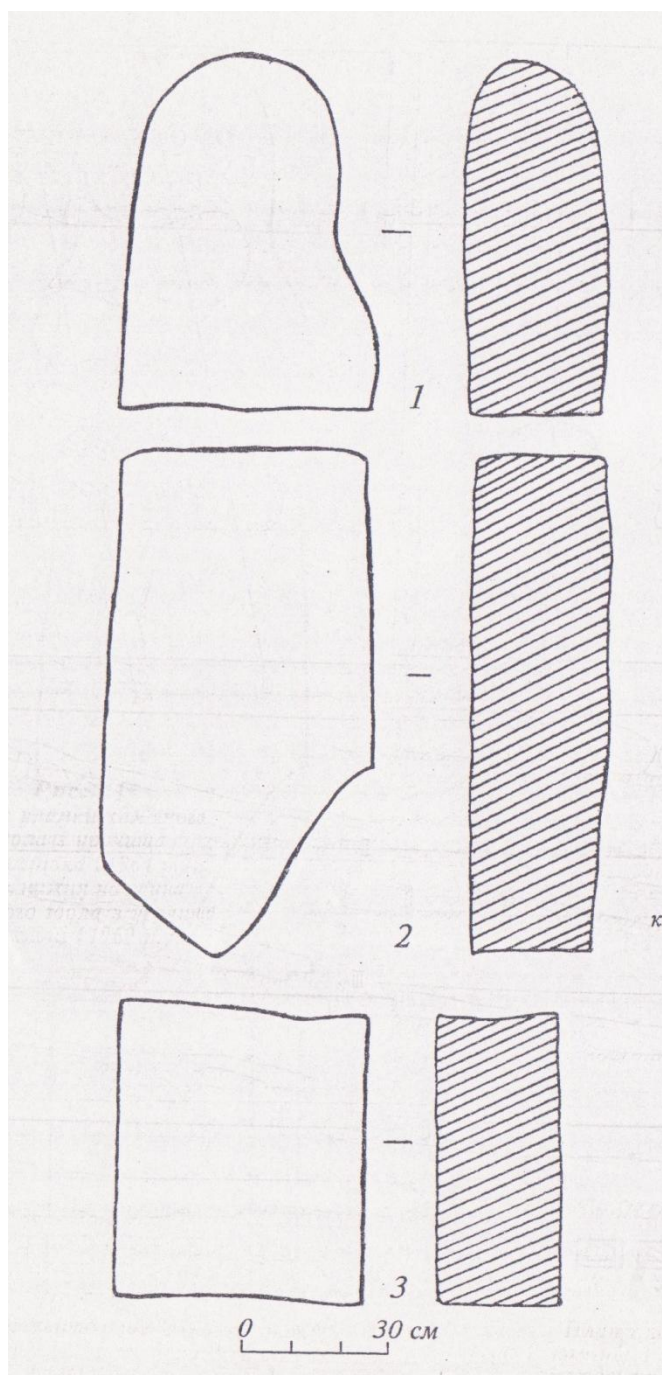
Джерело [29, с.156]

Антропоморфний ідол і кам'яна стела із с. Ставчани

Джерело [18, с.112]

1,2 – уламки кам'яного ідола з урочища Пушкарівка; 3 – нижня частина кам'яного ідола з урочища На Клині с. Бакота

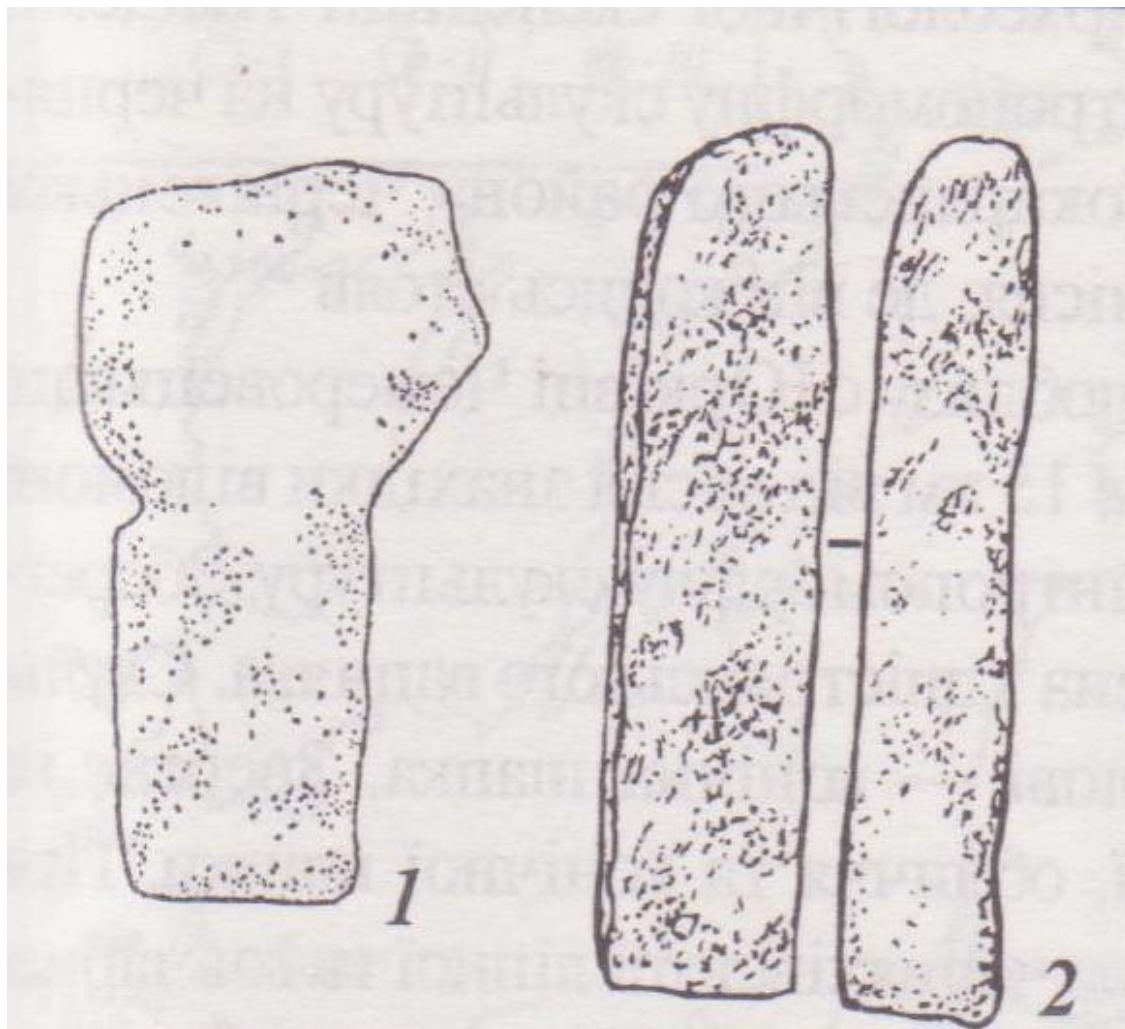

Джерело [17, Рис. 41]

Кам'яна антропоморфна скульптури із с. Кременна

Джерело [16, с.126]

Кам'яні язичницькі стели із сіл: 1 – Колодрібка; 2– Блищанка

Джерело [16, с.127]

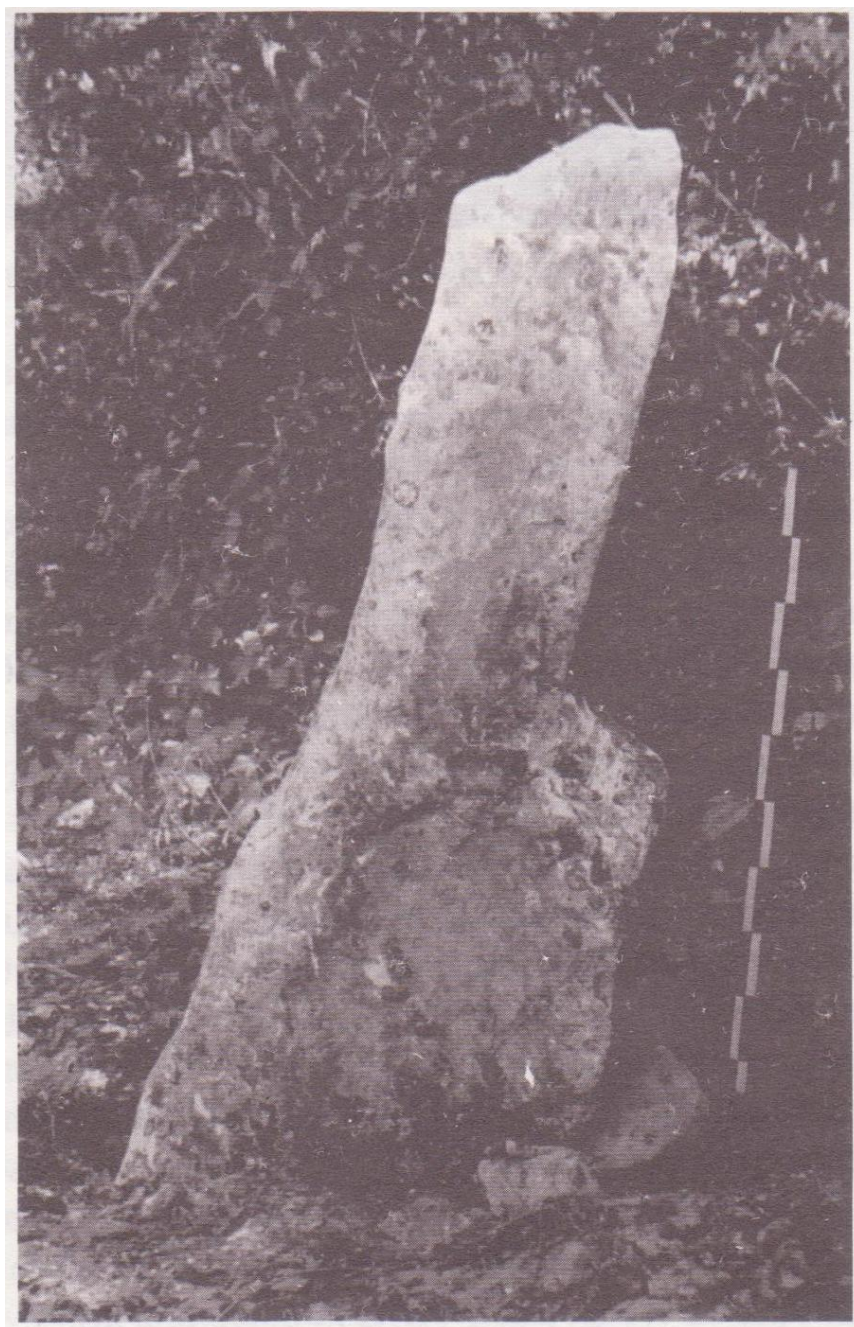
Кам'яний антропоморф із с. Юрківці**Фото з архіву Болтанюка П. А.**

Суржинецький антропоморф у процесі археологічних досліджень 2016 р.**Фото з архіву автора.**

Пижівський кам'яний антропоморф, знахідка 1999 р.

Фото з архіву автора

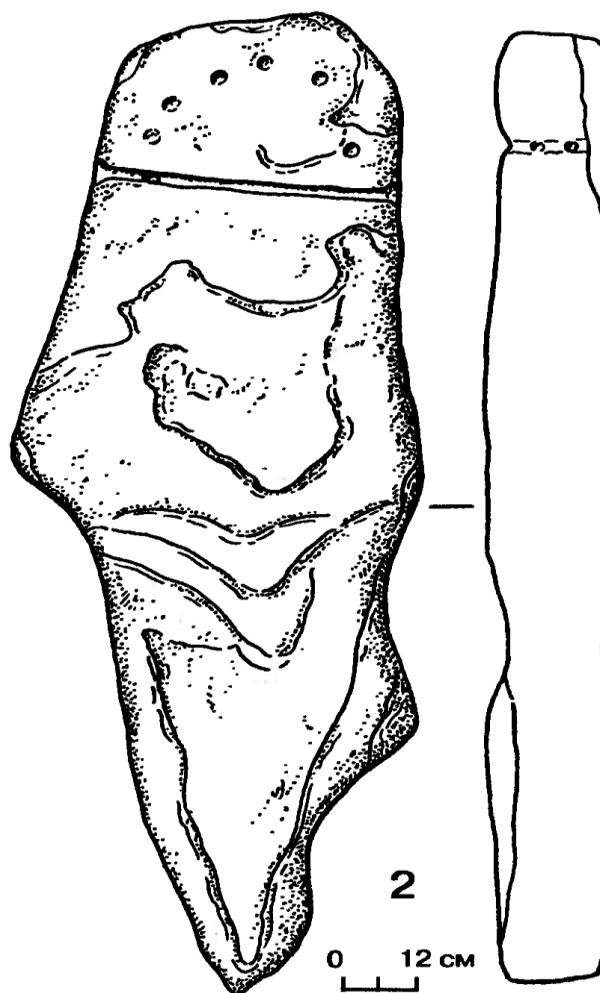
Язичницький ідол із с. Чабанівка

Джерело [26, с.35]

Чотири грані Збруцького ідола

**Знімки з фотофондів навчально-наукової лабораторії етнології
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка**

Кам'яний ідол із городища-святилища Звенигород

Джерело [103, с.233]

Фалоподібний камінь із с. Березівка 2**Фото з архіву Захар'єва В. А.**

Антропоморфна скульптура із с. Губин**Фото з архіву автора**